

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

В. П. Решетило, Ю. В. Федотова

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ
(ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ.
МАКРОЕКОНОМІКА)

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів I курсу денної та заочної форм навчання
спеціальності 073 – Менеджмент)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2021

УДК : 330.1

Решетило В. П. Економічна теорія (Основи економічної теорії. Макроекономіка) : конспект лекцій для студентів 1 курсу денної та заочної форм навчання спеціальності 073 – Менеджмент / **В. П. Решетило**, Ю. В. Федотова ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. – 147 с.

Автори:

д-р екон. наук, проф. В. П. Решетило,
канд. екон. наук, доц. Ю. В. Федотова

Рецензенти:

М. С. Наумов, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та міжнародної економіки (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова);

А. О. Москвіна, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та міжнародної економіки (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)

*Рекомендовано кафедрою економічної теорії та міжнародної економіки,
протокол № 9 від 3 червня 2021 р.*

© **В. П. Решетило**, Ю. В. Федотова, 2021
© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	6
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ.....	7
Тема 1 Предмет і метод економічної теорії	7
1.1 Виникнення і розвиток економічної теорії.....	7
1.2 Предмет та функції економічної теорії.....	9
1.3 Методи економічного аналізу. Економічні категорії, закони й принципи.....	11
Тема 2 Економічна система суспільства.....	12
2.1 Економічні потреби та виробничі можливості суспільства	12
2.2 Економічна система: поняття та основні типи.....	14
2.3 Власність та її роль в економічному розвитку суспільства.	17
Тема 3 Виробництво, його сутність та роль у житті суспільства.	
Теорія товару і грошей.....	18
3.1 Виробництво, його фактори та ефективність.....	18
3.2 Натуральне та товарне виробництво: сутність та типи.....	22
3.3 Економічні та неекономічні блага. Товар і його властивості. Закон вартості та його функції.....	23
3.4 Сутність і функції грошей. Закони грошового обігу.....	25
Тема 4 Теоретичні основи ринкової економіки та її основні елементи.....	29
4.1 Ринкове господарство як невід’ємна складова товарного виробництва.....	29
4.2 Механізм функціонування ринку.....	30
4.3 Конкуренція і монополія у ринковій економіці.....	31
Тема 5 Підприємство та підприємництво в ринковій економіці. Капітал підприємства, його кругообіг та обіг. Капітал сфери обігу. Ринкові відносини в аграрному секторі.....	36
5.1 Підприємницька діяльність, її сутність та різноманітність організаційних форм.....	36
5.2 Капітал фірми: сутність, структура, обіг та кругообіг.....	38
5.3 Капітал сфери обігу.....	41
5.4 Ринкові відносини в аграрному секторі.....	46
Тема 6 Доходи населення, їхнє формування та розподіл. Держава та її економічні функції. Світове господарство і міжнародні економічні відносини. Економічні аспекти глобальних проблем.....	49
6.1 Доходи, їхні види та джерела формування. Сутність та механізм розподілу доходів.....	50

6.2 Теоретичні погляди на роль держави в економіці та їхня еволюція. Економічні функції держави.....	55
6.3 Світове господарство і міжнародні економічні відносини.....	59
6.4 Економічні аспекти глобальних проблем.....	65
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ	
МАКРОЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ.....	70
Тема 7 Предмет, метод та функції макроекономіки. Макроекономічні показники в системі національних рахунків.....	70
7.1 Макроекономічні суб'єкти та їхня взаємодія. Предмет та функції макроекономіки. Методологія макроекономічного аналізу. Становлення, розвиток та сучасні макроекономічні теорії. Методологічні принципи побудови системи національних рахунків.....	70
7.2 Основні макроекономічні показники та методи їхнього обчислення.....	73
Тема 8 Модель сукупного попиту та сукупної пропозиції.....	76
8.1 Сукупний попит, його структура та фактори впливу.....	76
8.2 Сукупна пропозиція та її динаміка.....	78
8.3 Модель AD-AS як базова модель економічної рівноваги.....	79
Тема 9 Споживання, заощадження та інвестиції.....	81
9.1 Доходи, споживання та заощадження.....	81
9.2 Сутність і види інвестицій.....	83
9.3 Модель взаємодії мультиплікатора-акселератора.....	85
Тема 10 Класична модель макроекономічної рівноваги.....	87
10.1 Національний ринок благ та його рівновага.....	87
10.2 Ринок грошей і проблеми його рівноваги.....	90
Тема 11 Рівновага національного ринку у моделі IS-L.....	92
11.1 Макроекономічна рівновага на товарному і грошовому ринках.....	92
11.2 Ринок праці та його рівновага.....	95
11.3 Вплив держави на загальну рівновагу.....	98
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 ДЕРЖАВА В СИСТЕМІ	
МАКРОЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	101
Тема 12 Фіскальна політика держави.....	101
12.1 Зміст, цілі, інструменти та види фіскальної політики.....	101
12.2 Фіскальна політика та державний бюджет. Бюджетний дефіцит та державний борг.....	103
Тема 13 Монетарна політика.....	104
13.1 Грошовий ринок. Пропозиція грошей та способи її вимірювання. Грошовий мультиплікатор. Попит на гроші та його види.....	104

13.2	Сутність, інструменти і види монетарної політики та роль центрального банку в її проведенні.....	108
13.3	Наслідки монетарної політики.....	110
Тема 14	Циклічні коливання та економічне зростання.....	111
14.1	Економічні цикли та їхній вплив на макроекономічний розвиток.....	111
14.2	Сучасні моделі економічного зростання.....	113
14.3	Джерела економічного зростання та макроекономічна політика стимулювання.....	115
Тема 15	Інфляція та антиінфляційна політика. Безробіття та політика зайнятості.....	117
15.1	Сутність, причини, види і наслідки інфляції.....	118
15.2	Антиінфляційна політика держави: форми та методи....	121
15.3	Ринок праці. Зайнятість і безробіття. Класифікація безробіття.....	124
15.4	Наслідки безробіття. Взаємозв'язок інфляції і безробіття. Крива Філіпса. Державна політика зайнятості.....	130
Тема 16	Макроекономічна політика у відкритій економіці.....	132
16.1	Сутність, основні форми та механізм зовнішньоекономічної діяльності.....	132
16.2	Поняття і структура платіжного балансу.....	134
16.3	Валютний курс та його види.....	139
16.4	Валютно-фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності.....	144
	Список рекомендованих джерел.....	146

ВСТУП

Трансформаційні перетворення в Україні значно підвищують інтерес до економічної науки, вивчення якої майбутніми спеціалістами має велике значення не лише в їхньому професіональному становленні, але й у формуванні у них сучасного економічного мислення.

Потреба в економічних знаннях є дуже актуальною. Економічне становище сьогодні змінюється дуже швидко в умовах невизначеності, підвищеного ризику. Отже, постійно доводиться вирішувати економічні завдання, що мають велике значення для добробуту й соціального благополуччя. Такі навички набуваються не одразу, формуються роками на міцному теоретичному ґрунті.

Дисципліна «Економічна теорія (Основи економічної теорії. Макроекономіка)» належить до тих дисциплін, які покликані забезпечити фундаментальну підготовку бакалаврів за спеціальністю 073 – Менеджмент.

Метою вивчення курсу є набуття майбутніми фахівцями ґрунтовних економічних знань, формування у них логіки економічного мислення та економічної культури, адекватних до уявлень переходу країни до ринкових відносин, а також навчання базовим методам пізнання і аналізу економічних процесів, вмінню приймати обґрунтовані рішення з приводу економічних проблем, пов'язаних з їхньою майбутньою практичною діяльністю.

Завдання дисципліни – подати відомості щодо базових положень економічної теорії; прищеплення навичок використання інструментарію економічного аналізу; підготовка до вивчення прикладних дисциплін, що базуються на економічній теорії. Важливими завданнями дисципліни також виступають пізнання економічної теорії як науки, її предмету, методів та функцій; розкриття основного змісту сучасних шкіл економічної теорії; аналіз закономірностей розвитку ринкової економіки; розкриття закономірностей суспільного відтворення, економічного зростання та циклічних коливань в економіці; сучасні процеси глобалізації світогосподарських зв'язків та шляхи вирішення загальноцивілізаційних проблем людства.

Методика викладання дисципліни Економічна теорія (Основи економічної теорії. Макроекономіка)» вимагає системного підходу до вивчення студентами кожної теми дисципліни. Для цього необхідно вирішити, які питання потрібно висвітлити у лекціях, а які доцільно винести на обговорення на семінарах та у фіксованих виступах. Логіка і структура дисципліни Економічна теорія (Основи економічної теорії. Макроекономіка)» та методи її вивчення, які передбачені програмою, дають можливість студентам засвоїти необхідний обсяг науково-теоретичних знань, що поглибить цілісне сприйняття процесу функціонування сучасної економіки на національному та загальносвітовому рівнях і надасть можливість набутти норм грамотної економічної поведінки.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Тема 1 Предмет і метод економічної теорії

План

- 1.1 Виникнення і розвиток економічної теорії.
- 1.2 Предмет та функції економічної теорії.
- 1.3 Методи економічного аналізу. Економічні категорії, закони й принципи.

1.1 Виникнення і розвиток економічної теорії

Економічна наука – це сфера розумової діяльності людини, функцією якої є пізнання та систематизація об'єктивних знань про закони і принципи розвитку реальної економічної дійсності.

Перші спроби теоретично осмислити економічний устрій суспільства відомі ще з праць стародавніх грецьких і римських мислителів (Ксенофонта, Аристотеля, Платона), а також мислителів Стародавнього Єгипту, Китаю та Індії. Вони досліджували проблеми ведення домашнього господарства, землеробства, торгівлі, багатства, податків, грошей тощо.

Економічна наука як система знань про сутність економічних процесів та явищ почала складатися лише в XVI–XVII ст., коли ринкове господарство почало отримувати загальний характер.

Визначимо основні школи розвитку економічної науки.

Прибічники *меркантилізму* (XVI–XVIII ст., від італ. *mercante* – торговець, купець) вважали сферу обігу основним джерелом багатства, а саме багатство ототожнювали з накопиченням металевих грошей (золотих і срібних). Це досягалось, коли держава активно захищала національне виробництво і торгівлю, здійснювала політику *протекціонізму* (від лат. *protectio* – заступництво, захист). Погляди представників цієї школи відображали інтереси торгової буржуазії в період первісного нагромадження капіталу та розвитку зовнішньої торгівлі. Відомі *представники* – А. де Монкретьєн, Т. Манн, У. Стаффорд, Ж.-Б. Кольбер та ін.

Фізіократи (XVIII ст.) на відміну від меркантилістів перенесли акценти дослідження із сфери обігу безпосередньо у сферу виробництва. А джерелом багатства вони вважали тільки працю у сільськогосподарському виробництві та стверджували, що промисловість, транспорт і торгівля – безплідні сфери, а праця людей у цих сферах тільки покриває витрати на їхнє існування і не є прибутковою для суспільства. *Представники* – Ф. Кене, П. Буагільбер, А. Тюрго, В. Мірабо та ін.

Класична школа політичної економії (XVII–XIX ст.) виникла з розвитком капіталізму. Її *засновники* У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей зосередили увагу на аналізі економічних явищ і закономірностей розвитку усіх сфер суспільного виробництва, прагнучи розкрити економічну природу багатства,

капіталу, доходів, кредиту, обігу, механізму конкуренції. Саме вони започаткували трудову теорію вартості, а ринок розглядали як саморегульовальну систему.

Подальший розвиток економічної теорії відбувався за двома основними напрямками.

1. *Марксизм* (XIX–XX ст.) у працях К. Маркса і Ф. Енгельса досліджував систему законів капіталістичного суспільства з позицій робітничого класу. Продовжуючи вивчення трудової теорії вартості, ці вчені зробили аналіз розвитку форм вартості, запропонували концепцію додаткової вартості, грошей, продуктивності праці, відтворення, економічних криз, земельної ренти. Однак положення марксизму про заперечення приватної власності та ринку, посилення експлуатації та зростання зубожіння трудящих, про єдиний фактор формування вартості, переваги суспільної власності, неминучість краху капіталізму не мали належної наукової обґрунтованості й не знайшли практичного підтвердження.

2. *Маржиналізм* (XIX–XX ст. від франц. *marginal* – граничний) – теорія, яка пояснює економічні процеси і явища, виходячи з універсальної концепції використання граничних величин, які характеризують не внутрішню сутність самих явищ, а їхню зміну в зв'язку зі зміною інших явищ. Дослідження маржиналістів ґрунтуються на таких категоріях, як «гранична корисність», «гранична продуктивність», «граничні витрати» та ін. Маржиналізм використовує кількісний аналіз, економіко-математичні методи та моделі, в основі яких лежать суб'єктивно-психологічні оцінки економічних дій індивіда. *Представники* маржиналізму – Г. Госсен, К. Менгер, Ф. Візер, В. Джевонс, Л. Вальрас та ін.

Неокласицизм досліджує і розвиває ідеї класичної політекономії з урахуванням сучасних умов. Він заперечував необхідність втручання держави в економіку, розглядав ринок як саморегульовану економічну систему, здатну самотійно встановити рівновагу між сукупним попитом та сукупною пропозицією. *Засновники теорії* – А. Маршалл і А. Пігу, *послідовники* – Л. Мізес, Ф. Хайєк та ін.

Сукупність сучасних течій і шкіл можна згрупувати у такі чотири основні напрями: неокласицизм (неолібералізм, неоконсерватизм), неокейнсіанство, неоінституціоналізм, неокласичний синтез.

Неокласичний напрям охоплює багато різних концепцій і шкіл: неолібералізм, зокрема, монетаризм, теорії раціональних очікувань, суспільного вибору та ін.

Неолібералізм відстоює пріоритетне значення свободи суб'єктів економічної діяльності. Приватне підприємництво само здатне вивести економіку з кризи, забезпечити її підйом і добробут населення. Держава повинна забезпечувати умови для конкуренції і відмовитись від зайвої регламентації ринку.

Монетаризм – течія неолібералізму, яка пропонує відмову від активного втручання держави в економіку і приписує грошовій масі, що перебуває в обігу, роль визначального фактора у формуванні економічної кон'юнктури та

розвитку. За правилом монетаризму, приріст грошової маси має бути скоординований з темпами зростання товарної маси, динамікою цін і швидкістю обертання грошей. *Засновник теорії* – М. Фрідмен.

Некейнсіанство – одна з провідних сучасних теорій, яка обґрунтовує об'єктивну необхідність активного втручання держави в регулювання ринкової економіки шляхом стимулювання сукупного попиту й інвестицій через проведення певної фінансової та кредитно-бюджетної політики. Засновником теорії є видатний англійський економіст Дж. М. Кейнс, який у головній праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936 р.) заклав основи макроекономічного регулювання як відповіді на потребу подолання Великої депресії (1929–1933 рр.). Ідеї Дж. М. Кейнса широко застосовано провідними країнами світу в практиці регулювання ринкової економіки шляхом впровадження антикризового регулювання.

Неокласичний синтез – узагальнююча концепція, представники якої (Д. Хікс, Дж. Б'юкенен, П. Самуельсон та ін.) дотримувалися принципу раціонального синтезу неокласичного і кейнсіанського напрямів економічної теорії та обґрунтували принцип поєднання ринкового і державного регулювання економічних процесів.

Інституціоналізм, або інституціонально-соціологічний напрям, засновниками якого були Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл, Дж. Гелбрейт, Г. Мюрдаль та ін., розглядають економіку як систему, у якій відносини між господарюючими суб'єктами складаються під впливом як економічних, так і правових, політичних, соціологічних і соціально-психологічних факторів. *Неоінституціоналізм* є найвпливовішим напрямком сучасної економічної теорії завдяки працям Р. Коуза, О. Уільямсона, Г. Беккера та багатьох інших вчених.

Необхідно зазначити, що сьогодні не має єдиної універсальної загальновизнаної теорії, що дає відповіді на всі питання і такої, що дозволяє розв'язати всі економічні проблеми. Тому тільки розгляд усього спектру економічних ідей, що доповнюють одна одну, дозволяє більш повно пізнати закономірності суспільного економічного розвитку.

1.2 Предмет та функції економічної теорії

Будь-яка наука має предмет свого дослідження.

Предметом економічної теорії є виробничі відносини в їхній взаємодії з продуктивними силами, а також політичними, ідеологічними, соціальними інститутами суспільства.

Історично визначали предмет науки у такий спосіб:

А. Сміт вважав предметом природу, причини багатства і шляхи його збільшення.

Видатний український економіст М. Туган-Барановський вважав економічну теорію наукою про суспільні відносини людей у межах їхньої господарської діяльності, яка удосконалюється в середовищі історично вільного світового господарства.

За традицією підручників «Економікс» предметом науки є вивчення раціонального господарювання в умовах обмежених ресурсів з метою досягнення максимальної ефективності виробництва.

Об'єктом дослідження науки є економіка загалом, на всіх рівнях:

- нанорівні із специфікою поведінки відокремленої особи;
- мікрорівні з особливостями діяльності окремих споживачів і виробників, продавців і покупців, які враховують поведінку контрагентів;
- макрорівні із специфікою функціонування господарства країни загалом;
- мегарівні з оцінкою діяльності в межах світового господарства і міжнародних економічних зв'язків;
- мезорівні як проміжної ланки між мікро- та макросистемами, наприклад, з вивченням міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків;
- метарівні як розширеному уявленні про економіку, що включає в неї усе соціальне та природне середовище.

Уперше термін «економіка» ввів Ксенофонт у III ст. до н. е. У перекладі з грецької «економіка» означає мистецтво ведення домашнього господарства («ойкос» – дім, «номос» – вчення). Аристотель відрізняв економіку і хрематистику. Перша пов'язується із задоволенням потреб людей, друга – з накопиченням грошей.

Термін «політична економія» вперше використовував французький вчений-меркантиліст Антуан де Монкретьєн у 1615 році у своїй книзі «Трактат політичної економії».

Економічна теорія виконує такі основні *функції*:

- 1) теоретико-пізнавальна, або методологічна;
- 2) практична, або рекомендаційна;
- 3) виховна, або ідеологічна.

Визначають також позитивну і нормативну науку.

Позитивна наука аналізує наявні факти й процеси економічної дійсності (*ex post* – те, що вже є).

Нормативна наука надає рекомендації щодо подальшої практичної діяльності на підставі узагальнень позитивної науки (*ex ante* – те, що рекомендують або моделюють на підставі даних позитивної науки).

Економічна теорія аналізує також економічні закони й категорії.

Економічні закони – об'єктивні, стійкі причинно-наслідкові зв'язки в межах виробничих відносин. Визначають всезагальні, загальні й специфічні (спеціальні) закони.

Всезагальні закони описують взаємодію продуктивних сил і виробничих відносин протягом усієї історії людства. Наприклад, мова йдеться про закони економії часу, підвищення потреб.

Загальні закони відображають взаємозв'язки організаційно-економічних відносин і продуктивних сил протягом довготривалих періодів історії, наприклад, закони товарного виробництва: закон попиту, закон вартості та ін.

Специфічні (спеціальні) закони аналізують особливості розвитку винятково виробничих відносин на вузьких відрізках історичного розвитку.

1.3 Методи економічного аналізу. Економічні категорії, закони й принципи

Кожна наука спирається на сукупність інструментів вивчення свого предмета, або на систему методів пізнання. Економічна теорія має також власний інструментарій досліджень, або методологію.

Узагалі *методологія* – це вчення про методи наукового пізнання суті явищ предмета науки. У перекладі з грецької «метод» – шлях до чого-небудь.

Економічна теорія користується двома групами методів досліджень: загальнонауковими та спеціальними.

Загальнонаукові методи містять такі складники:

1. *Структурно-функціональний аналіз*, що передбачає розгляд явища як складної системи з обов'язковим розглядом функцій елементів. Указані функції об'єднують такі групи взаємозв'язків:

- *координаційні*, що пов'язані з узгодженістю структурних елементів системи;

- *субординаційні*, що підкреслюють ранжирування елементів за пріоритетністю;

- *генетичні*, що аналізують історію розвитку зв'язків.

2. *Поєднання кількісного і якісного аналізу* з використанням математичного моделювання соціально-економічних процесів.

3. *Метод наукової абстракції* з виділенням істотних рис явищ з одночасним уникненням від розгляду другорядних процесів. Істотні, глибинні характеристики є науковими абстракціями, які не існують у чистому вигляді, але дозволяють описати сутність явищ з подальшим доповненням новими формами. Найбільш характерним є дослідження рис ідеального газу у фізиці.

4. *Аналіз і синтез*, що поєднують початкове розчленування явища на окремі частини з подальшим розглядом кожної з них і складанням різних елементів у цілісну систему.

5. *Індукція і дедукція*, які вибирають протилежні підходи до взаємодій часткового і загального. Індуктивний метод дозволяє робити загальні висновки після знаходження закономірностей рис часткового. Дедуктивний підхід спочатку надає загальний алгоритм, а часткові висновки є тільки окремими випадками вихідного положення.

6. *Поєднання логічного й історичного*.

Спеціальні методи в політичній економії містять такі основні форми:

1) економічний експеримент;

2) використання статистичних, або економетричних інструментів;

3) використання вихідних принципів поведінки економічних суб'єктів:

- кожний поводить себе раціонально, наприклад, мріє про максимізацію доходів при мінімізації витрат;

- принцип «за інших рівних умов», коли взаємодії двох параметрів розглядаються в динаміці при незмінності інших величин; наприклад, висновок про зворотний зв'язок динаміки цін на товар і величини попиту є справедливим при незмінності інших чинників попиту;

4) паралельне використання словесного (вербального), графічного й аналітичного методів аналізу економічних процесів за умов отримання однакових висновків.

Тема 2 Економічна система суспільства

План

- 2.1 Економічні потреби та виробничі можливості суспільства.
- 2.2 Економічна система: поняття та основні типи.
- 2.3 Власність та її роль в економічному розвитку суспільства.

2.1 Економічні потреби та виробничі можливості суспільства

Потреба – бажання мати що-небудь, брак будь-чого, що спонукає економічних суб'єктів діяти з метою усунення браку та задоволення бажання.

Визначимо основні види:

- *біологічні* – їжа, одяг, житло;
- *соціальні* – спілкування, суспільне визнання;
- *духовні* – творчість, самовдосконалення, самовираження.

Існує декілька моделей ієрархії потреб, що дозволяють виділити потреби більш низького і більш високого рівня. Разом із тим існує закономірність: потреби більш високого рівня з'являються у людини лише по мірі задоволення потреб більш низького рівня. Проте людина, що перейшла до потреб більш високого рівня, може відмовлятися від задоволення потреб більш низького рівня заради досягнення більш високих потреб.

Розглянемо деякі з таких моделей ієрархії:

1. Модель ієрархії потреб А. Маслоу:

- фізіологічні потреби;
- потреби в безпеці, захищеності;
- соціальні потреби, наприклад у спілкуванні;
- потреби в пошані, визнанні;
- потреби саморозвитку, самореалізації.

2. Модель ієрархії потреб К. Алдерфера:

- потреби існування;
- потреби взаємозв'язків;
- потреби зростання.

3. За характером виникнення:

- *первинні (базові)*, безпосередньо пов'язані із самим існуванням людини: їжа, одяг, безпека, житло і т.п.;
- *вторинні*, що виникають і трансформуються з розвитком цивілізації: модний одяг, комфортне житло, автомобілі та ін.

4. За наявністю матеріально-речової форми: *матеріальні та нематеріальні*.

За ступенем задоволення: *першочергові і другорядні* (предмети розкоші).

За можливістю задоволення: *можуть бути повністю задоволені і ті, що не можуть бути задоволені в повному обсязі.*

За участю у відтворювальному процесі:

- *виробничі* (потреби в засобах виробництва);
- *споживчі* (потреби в предметах споживання).

За суб'єктами прояву: *особисті; колективні (групові); суспільні.*

За кількісною визначеністю і мірою реалізації:

- *абсолютні* – перспективні, потенційні потреби, мають абстрактний характер і є орієнтиром економічного розвитку;
- *дійсні* – визначаються досягнутим рівнем економічного розвитку, є суспільною нормою на певний період;
- *платоспроможні* – визначаються платоспроможним попитом;
- *фактичні* – реально задовольняються наявними товарами і послугами.

Благо – будь-що, що задовольняє потреби людини.

Блага бувають:

1. За наявністю матеріально-речової форми:

- *матеріальні* (їжа, одяг, житло та ін.);
- *нематеріальні* (сонячне світло, здоров'я, спілкування, знання).

2. За призначенням: *споживчі і виробничі.*

3. За часом споживання: *теперішні* (споживаються зараз) і *майбутні* (будуть спожиті в майбутньому).

4. За джерелом отримання:

- *неекономічні* – людина отримує від природи в готовому вигляді: вода, ягоди, гриби, повітря;
- *економічні* – людина отримує за допомогою виробництва.

Економічні блага виступають у формі товарів або послуг.

Товар – продукт праці, вироблений для обміну, який здатний задовольняти потреби.

Послуга – продукт праці, що не має матеріально-речовинної форми, який споживається одними суб'єктами безпосередньо у момент його виробництва іншими.

Більшість благ є економічними. Потреби в таких благах також називають *економічними*. Економічні потреби спонукають індивідів до виробничої діяльності.

Усвідомлені потреби мають назву *економічних інтересів*.

Економічні інтереси можливо класифікувати за деякими критеріями:

1) за суб'єктами:

- особисті (індивідуальні);
- групові (колективні);
- державні;

2) за об'єктами:

- матеріальні (майнові, фінансові);
- духовні (інтелектуальні);
- соціальні (влада, місце в суспільстві);

3) за засобами реалізації:

- завдяки зростанню доходів;
- завдяки нагромадженню колективного і національного багатства;
- завдяки підвищенню соціально-економічної ефективності.

Суперечності, властиві економічним інтересам, мають суб'єктивні й об'єктивні підстави. Суб'єктивний аспект пов'язаний з індивідуальними особливостями кожної особистості, свідомим вибором нею певної діяльності. Об'єктивна сторона спирається на специфіку певного історичного періоду, який склався незалежно від волі й свідомості людини. Зіткнення інтересів може мати еволюційний (неантагоністичний) і революційний (антагоністичний) характер. Тому проблема пошуку компромісів, тобто узгодження інколи протилежних інтересів має принциповий характер для стабільного соціально-економічного розвитку.

2.2 Економічна система: поняття та основні типи

Економічна система – це об'єктивна єдність явищ і процесів економічного життя, тобто сукупність видів економічної діяльності людей у процесі їхньої взаємодії, спрямованих на виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів і послуг, а також на регулювання такої діяльності відповідно до мети суспільства.

Розвиток економічних систем оцінюється за такими основними критеріями:

- форми й типи власності як стрижень соціально-економічних відносин (формаційний підхід);
- ступінь розвитку цивілізації (загальноцивілізаційний підхід);
- спосіб управління і координації економічної діяльності (централізоване і децентралізоване господарство).

За *формаційним підходом*, визначають первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну системи (формації). Суспільно-економічна формація – це історична сукупність продуктивних сил і виробничих відносин (базису) і різних форм суспільної свідомості (надбудови).

Продуктивні сили складаються з двох елементів: робочої сили та засобів виробництва.

Робоча сила – особистий чинник виробництва як здібність людини діяти у матеріальній та духовній сферах.

Засоби виробництва – уречевлений чинник виробничої діяльності як сукупність предметів, засобів і умов праці. *Предмети праці* – об'єкти впливу людини при виробничій діяльності, зокрема, речовини природи та продукти попередньої переробки (сировина, напівфабрикати). *Умови праці* – об'єкти зовнішнього середовища для безпосереднього виробничого процесу, що є необхідним складником нормальної діяльності (будівлі, споруди, засоби безпеки та ін.). *Засоби праці* – провідники людського впливу на предмет праці (устаткування, інструменти, комп'ютери та ін.). Особливе місце у вказаних засобах займають знання у широкому розумінні, включаючи інформацію.

Структуру продуктивних сил варто розглядати за сферами, галузями, територіями і т.д. Таку структурування здійснює *поділ праці* – процес співіснування різних видів конкретної праці, який об'єднує диференціацію та інтеграцію трудових функцій.

Розрізняють такі основні форми суспільного поділу праці:

- загальний з визначенням принципово головних сфер виробничої діяльності, наприклад, воєнна і цивільна;
- частковий зі зазначенням більш дрібних підгалузей, наприклад, у промисловості виділяють харчову, а конкретніше цукрову галузь;
- одиничний з виконанням окремої технологічної операції або здійсненням внутрішньофірмового постачання продукту виробництва;
- кваліфікаційний;
- територіальний.

У. Петті довів у своїх роботах, що трудовий поділ був головним чинником зростання населення Лондона. А. Сміт у своїй відомій праці «Дослідження про природу і причину багатства народів» (1776 р.) на прикладі виробництва шпильок наочно проілюстрував революційне зростання продуктивності праці в мануфактурі порівняно з ремісничим індивідуальним виробництвом.

Історично виділяють три етапи розвитку поділу праці:

- перший, пов'язаний з відокремленням тваринництва від рослинництва;
- другий, що спирався на виникнення ремісництва;
- третій, що характеризувався відокремленням торгівлі й діяльністю купецтва і лихварства.

Сучасний етап розвитку суспільного поділу праці пов'язують із втіленням інновацій та використанням новітніх технологій, що відповідають певному етапу НТР.

Визначимо головні організаційно-економічні форми зазначеного поділу:

1) спеціалізація із зростанням кількості відокремлених виробників з такими основними формами:

- подетальна;
- предметна;
- технологічна, або поопераційна;

2) кооперування як система взаємовідносин відокремлених спеціалізованих учасників;

3) комбінування як форма раціонального сполучення видів діяльності в межах окремих складних виробництв;

4) концентрація як процес збільшення масштабів виробництва шляхом внутрішнього нагромадження капіталу;

5) централізація як процес збільшення масштабів шляхом об'єднання раніше незалежних капіталів;

6) диверсифікація як поширення видів діяльності або асортименту продукції з метою подолання однобічності у виробництві й збуті.

Виробничі відносини становлять собою сукупність відносин людей у сферах безпосереднього виробництва, розподілу, обміну і споживання.

Відрізняють також організаційно-економічні та соціально-економічні відносини.

Організаційно-економічні відносини характеризують систему зв'язків між людиною і виробничим процесом (поділ праці, організація і оплата праці, грошовий обіг та ін.).

Соціально-економічні відносини описують відносини особин під час здійснення господарської діяльності. Йдеться про відносини власності, розподілу доходів і багатства загалом, відтворення суспільного виробництва. Визначальною формою соціально-економічних відносин є власність.

За загальноцивілізаційним підходом, історію людства підрозділяють за класифікацією американського етнографа Л. Моргана на три основні етапи:

- дикість;
- варварство;
- цивілізація.

Перші два етапи спираються на перевагу збиральництва готових продуктів природи. Характерна ознака цивілізованості – перехід від збиральництва до пріоритетності переробних суспільно-виробничих технологій.

Таким чином, цивілізованість можна визначити як такий етап розвитку людства, коли поєднуються три основні риси людського буття:

- певний спосіб діяльності у вигляді праці;
- наявність переробних технологій;
- відповідний рівень матеріальної і духовної культури, яка передається від попередніх до наступних поколінь людей.

Різноманітність прояву цивілізаційних ознак можливо угрупувати за горизонтальним і вертикальним аспектами.

Горизонтальний аспект становить одночасне існування особливих локальних цивілізацій окремих країн або територій, наприклад, давньокитайська, давньогрецька, давньоримська та ін. Таким чином, підкреслюється географічна специфіка і спадкоємність розвитку, що зберігається протягом усієї історії.

Вертикальний аспект узагальнює еволюцію суспільства загалом протягом історичного розвитку і дозволяє визначити такі етапи соціально-економічного прогресу:

- *аграрна цивілізація* на підставі так званої неолітичної революції з пануванням сільського господарства як головної галузі суспільного виробництва (від VIII тис. до н. е. до кінця XVIII ст.);
- *індустріальна цивілізація* на підставі промислового перевороту (від межі (XVIII–XIX ст. до нашого часу);
- *постіндустріальна*, або інформаційна цивілізація, яка бурхливо розвивається в надрах індустріального суспільства з початком нового етапу НТР.

Визначимо головні риси постіндустріального етапу:

- перехід до переважно нових технологій на підставі інформаційних технологій;

- якісно нова роль людини як джерела і мети суспільного виробництва;
- глобалізація та широка інтеграція соціально-економічного життя.

З погляду координації господарської діяльності визначають такі типи систем:

- традиційна (патріархальні);
- командно-адміністративна;
- ринкова вільної конкуренції;
- змішана;
- перехідна.

2.3 Власність та її роль в економічному розвитку суспільства

Соціально-економічним стрижнем будь-якої економічної системи є відносини власності.

Власність – історично певний спосіб привласнення чинників, результатів виробництва і прибавочного продукту.

Юридичний аспект власності відображається в реалізації прав власності на майно та інші господарські активи. Ключовими категоріями з погляду прав власності є такі:

- користування як процес виробничої експлуатації об'єкта;
- володіння як фактичне панування над об'єктом;
- розпорядження як право прийняття управлінських рішень;
- відчуження з втратою прав власника;
- траст як делегування прав власності іншій особі.

Відзначимо основні типи й форми власності:

- *приватна* (індивідуальна, сімейна з використанням найманої праці або без зазначеного використання);
- *державна* (загальнодержавна, місцева);
- *колективна* (кооперативна, часткова (пайова), корпоративна (акціонерна), суспільних організацій, асоціацій та ін.);
- *змішана* за участю представників не менше двох вказаних типів, зокрема спільна за участю іноземних учасників.

Економічний розвиток людства постійно пов'язаний з процесами зміни типів і форм власності. Принциповими є такі категорії:

- *роздержавлення* як комплекс заходів, які спрямовані на подолання державного монополізму;
- *приватизація* як форма роздержавлення з відчуженням колишнього об'єкта державної власності на користь недержавної особи;
- *націоналізація* як процес, протилежний приватизації;
- *денаціоналізація (реприватизація)* як процес переходу до приватних власників об'єктів, що були раніше націоналізовані.

Варто відзначити історичний аспект існування відносин власності. Кожній цивілізації відповідав пануючий об'єкт привласнення.

Аграрна цивілізація спиралася на земельну власність і сільське господарство як головну галузь. Але в межах зазначеної системи виділяють географічно-локальні форми: античну, азійську і германську цивілізації.

Індустріальна цивілізація відрізняється домінуванням засобів виробництва як головного об'єкта власності.

Постіндустріальна форма цивілізації характеризується перевагою власника інформації.

Тема 3 Виробництво, його сутність та роль у житті суспільства. Теорія товару і грошей

План

- 3.1 Виробництво, його фактори та ефективність.
- 3.2 Натуральне та товарне виробництво: сутність та типи.
- 3.3 Економічні та неекономічні блага. Товар і його властивості. Закон вартості та його функції.
- 3.4 Сутність і функції грошей. Закони грошового обігу.

3.1 Виробництво, його фактори та ефективність

Стрижнем економічної дійсності є виробнича діяльність, або виробництво. Виробництво – широка система дій, яка створює:

- матеріальні й духовні блага, які необхідні для існування людини;
- інші умови відтворення життя людей, зокрема виробничі відносини.

Виробництво має двоїстий характер:

- 1) йдеться про створення благ для подальшого споживання;
- 2) мається на увазі створення вартості для можливого подальшого обміну.

Виробництво як безперервний процес, який постійно повторюється, має назву *відтворення*.

Потрібно відрізнити виробництво і працю. Праця – цілеспрямована діяльність людей щодо створення необхідних благ за допомогою інших чинників. Проте особливий вплив на виготовлення блага має природа, що найбільш помітно у сільському господарстві, наприклад, вегетація рослин. Таким чином, спільна взаємодія людської праці й природних чинників створюють безпосередній виробничий процес. На цей випадок доречно цитата англійського економіста XVII ст. Уільяма Петті: «Праця є батьком багатства, а земля його матір'ю».

В економічній теорії відрізняють виробництво у вузькому та широкому розумінні: *вузьке* характеризує безпосереднє створення благ, а *широке* складається з чотирьох основних фаз:

- безпосереднє виробництво (вузьке розуміння терміна);
- розподіл;
- обмін;
- споживання.

Виробництво є складним процесом поєднання факторів:

- особистого – у вигляді людини, яка працює;
- уречевленого – у вигляді засобів виробництва.

Процес поєднання обох факторів необхідно розглядати за допомогою категорій «Характер і Спосіб поєднання».

1. *Характер* поєднання пов'язаний із соціально-економічним аспектом виробничих відносин, насамперед з відносинами власності.

2. *Спосіб* поєднання описує організаційно-економічні особливості відносин, наприклад, комбінацію взаємодій особистого й уречевленого чинників.

Варто підкреслити, що в економічній теорії популярна так звана теорія факторів виробництва, за якою визначають такі основні рівноправні чинники:

- наймана праця з винагородою (ціною) у вигляді зарплати;
- капітал з винагородою у вигляді відсотка;
- земля та інші природні ресурси з винагородою у вигляді ренти;
- підприємництво (підприємницькі здібності) з ціною у вигляді прибутку.

Розвиток суспільного виробництва ґрунтується на прогресі науки й техніки.

Наука – специфічний вид людської діяльності, що виробляє нові знання.

Техніка – сукупність засобів виробництва, що використовуються у виробництві.

Технологія – особливий процес поєднання всіх факторів з метою досягнення конкретного кінцевого результату.

Науково-технічний прогрес – безперервний процес розвитку науки, техніки й технологій.

Науково-технічна революція (НТР) – якісний стрибок у розвитку знань і технологій. Останній етап НТР пов'язують з початком комп'ютерної ери.

Зміст праці обумовлюється безпосереднім впливом продуктивних сил.

Ключовими категоріями, які описують зміст праці, є такі:

- *продуктивність (продуктивна сила)* як результативність діяльності конкретного працівника з погляду виробництва продукту;
- *інтенсивність праці* як характеристика напруження, зусиль під час діяльності;
- *якість праці* як рівень професійної майстерності робітника;
- *складність праці* як риса рівня кваліфікації на підставі досвіду, освіти, навичок;
- *тяжкість праці* як рівень впливу роботи на стан здоров'я людини;
- *озброєність праці* як рівень її оснащення.

Характер праці відображає особливості впливу виробничих відносин на трудову діяльність. Наприклад, історичний аспект дозволяє визначити такі основні етапи розвитку трудової кооперації:

- проста кооперація на підставі ручної праці без її поділу;
- мануфактура, для якої додатково характерний поділ праці;

– фабрична кооперація з поєднанням поділу праці й використання машин і механізмів.

Ресурси виробництва – елементи, які потенційно можуть бути використані у процесі виробництва.

Фактори виробництва – елементи, що безпосередньо використовуються для виробництва благ. Отже, фактори виробництва – це «працюючі ресурси».

У цей час в економічній науці виділяють такі фактори виробництва:

1. *Праця* – цілеспрямована діяльність людини з виробництва економічних благ.

2. *Капітал* – накопичений запас технічних і матеріальних коштів, що використовуються у процесі виробництва.

3. *Земля* – сукупність природних багатств, які використовуються у виробничому процесі.

4. *Підприємницькі здібності* – організаційна діяльність людини, що полягає в об'єднанні й ефективному використанні інших факторів з метою виробництва благ, спрямована на одержання прибутку або морального задоволення.

5. *Інформація* – сукупність накопичених і систематизованих знань, які можуть бути використані людиною у виробничій діяльності.

Варто зазначити, що протягом ХХ ст. найпопулярнішою була *чотирифакторна* класифікація А. Маршалла, відповідно до якої до факторів виробництва належать праця, земля, капітал і підприємницькі здібності.

Виробнича функція – функція, що відображає залежність обсягів випуску продукції від кількості витрачених факторів виробництва. Вона може бути записана у вигляді формули:

$$Q = f(L, K, N, \dots, X), \quad (3.1)$$

де Q – обсяг випуску продукції;

L – витрати праці;

K – витрати капіталу;

N – витрати землі;

X – витрати інших ресурсів.

f – функція.

Виробнича функція показує, що існують різні (альтернативні) можливості використання факторів виробництва. Отже, необхідно знайти таку їхню комбінацію, що дозволить максимізувати обсяг випуску продукції.

Економічними називаються обмежені ресурси, альтернативне використання яких дозволяє одержувати різні за ефективністю показники.

Висновок: необхідно шукати оптимальне сполучення ресурсів, яке максимізує показники ефективності.

Наявність альтернативних варіантів використання факторів виробництва, а також обмеженість виробничих можливостей економічних суб'єктів через обмеженість ресурсів можна проаналізувати на рисунку 3.1 за допомогою кривої виробничих можливостей (КВМ).

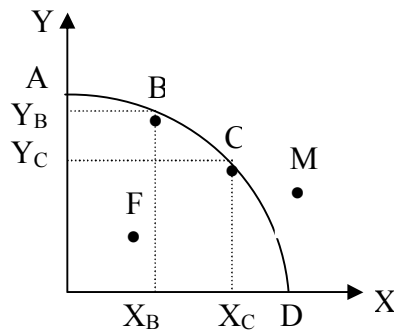

Рисунок 3.1 – Крива виробничих можливостей

КВМ – це безліч точок, що представляють різні комбінації одночасного виробництва двох альтернативних товарів за повного використання обмежених ресурсів. Якщо по осях координат розташувати обсяги виробництва товарів X і Y , то КВМ становитиме спадну опуклу криву, що обумовлюється чинністю закону зростання альтернативних витрат.

Закон зростання альтернативних (вмінених) витрат наголошує: кожна додаткова одиниця виробництва одного товару веде до все більш спадного виробництва іншого товару.

Точка C на лінії КВМ зазначає ситуації при повному використанні ресурсів.

При неповному використанні ресурсів точка спільного виробництва товарів A і B , тобто F , лежатиме нижче КВМ, а недосяжний рівень спільного виробництва при дефіциті ресурсів буде ілюструватися точкою M вище КВМ.

Правобічний зсув КВМ означає економічне зростання за таких передумов:

- 1) збільшення обсягів національних ресурсів;
- 2) більш ефективне використання наявних національних ресурсів;
- 3) імпорт ресурсів.

Ефективність – відносний показник, що розраховується як співвідношення результатів і витрат.

Розрізняють соціальну й економічну ефективність виробництва.

Показники *соціальної ефективності* відображають ступінь відповідності результатів виробництва соціальним потребам як окремих індивідів, так і суспільства загалом (ВВП на душу населення; рівень життя населення, середня тривалість життя населення та ін.)

Рівень життя – ступінь забезпеченості людей матеріальними й духовними благами, необхідними для їхнього нормального існування.

Економічна ефективність – ступінь досягнення максимальних обсягів виробництва за наявних ресурсів або мінімізація витрат на виробництво певного обсягу продукції.

Основні показники економічної ефективності згруповано в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1 – Показники економічної ефективності

Показник	Формула розрахунку
фондовіддача	$\frac{\text{обсяг виробленої продукції}}{\text{вартість основних фондів}}$
фондомісткість	$\frac{\text{вартість основних фондів}}{\text{обсяг виробленої продукції}}$
матеріаловіддача	$\frac{\text{обсяг виробленої продукції}}{\text{вартість сировини й матеріалів}}$
матеріаломісткість	$\frac{\text{вартість сировини й матеріалів}}{\text{обсяг виробленої продукції}}$
продуктивність праці	$\frac{\text{обсяг виробленої продукції}}{\text{загальні витрати праці}}$
трудомісткість	$\frac{\text{загальні витрати праці}}{\text{обсяг виробленої продукції}}$
капіталовіддача	$\frac{\text{обсяг виробленої продукції}}{\text{величина вкладеного капіталу}}$
капіталомісткість	$\frac{\text{величина вкладеного капіталу}}{\text{обсяг виробленої продукції}}$

Існують інші часткові показники економічної ефективності, наприклад, використання інвестицій, власних активів та ін.

Ефект – абсолютна величина, що відображає розмір виграшу внаслідок підвищення ефективності.

Економічний ефект є абсолютною величиною і становить грошову користь від використання більш продуктивних чинників виробництва.

Соціальний ефект полягає у підвищенні соціальних стандартів життя, наприклад, зростанні тривалості життя, доходів на душу населення, рівня освіти. Зазначені три величини використовує Програма розвитку ООН (UNDP) для розрахунку індексу людського розвитку.

3.2 Натуральне та товарне виробництво: сутність та типи

Форма суспільного виробництва – певний спосіб організації господарської діяльності.

Історично визначають два основні типи організації економіки:

- *натуральне господарство*;
- *товарне господарство*.

Перший тип – це така форма організації виробництва, за якою продукти виробляються для внутрішнього споживання з такими головними рисами:

- відстала техніка і технологія виробництва;
- малопродуктивна ручна праця;
- відірваність економічних суб'єктів;
- безпосередній розподіл продуктів праці.

Другий тип – це така форма організації виробництва, за якою продукти виробляються для подальшого обміну на ринку з такими головними рисами:

- розвинутий поділ праці;

- економічна відокремленість суб'єктів;
- еквівалентність обміну;
- використання грошей, тобто платність відносин;
- наявність конкуренції.

Товарне виробництво можна класифікувати за певними критеріями:

1. За фактом використання грошей:

– *Бартерне*, тобто з прямим обміном товарів без посередництва грошового еквівалента;

– *грошове*, тобто за обов'язковою участю грошей.

2. За складністю:

– *просте* з поєднанням однією особою функцій виробника і власника, тобто без використання найманого труда при перевазі ручної праці;

– *підприємницьке* з обов'язковим залученням найманих робітників при значному розвитку інших чинників виробництва.

3. За номенклатурою продукції:

– *із стабільною номенклатурою* при слабкому технологічному розвитку;

– *із змінною номенклатурою* при постійному оновлюванні технологій.

Товарне виробництво постійно розвивається. Внутрішнім механізмом розвитку є процес існування і розв'язання суперечностей між елементами системи, починаючи з вихідної суперечності товару – між конкретною і абстрактною працею, відповідно між споживчою вартістю і вартістю. Розв'язання суперечностей спирається на пошук найефективніших форм взаємозв'язків, що знаходить вираження в законах.

Проаналізуємо ключові закони товарного виробництва.

Закон вартості визначає необхідність обміну лише товарів-еквівалентів, тобто товарів з однаковою вартістю. У грошовій економіці ця еквівалентність ускладнюється відхиленням цін від вартостей, що стимулює скорочення витрат, впровадження нових технологій, ризик, збільшення розриву в доходах.

Закон попиту наголошує зворотний зв'язок між ціною і величиною попиту на товар за інших рівних умов.

Закон пропозиції підкреслює прямий зв'язок ціни й величини пропозиції за інших рівних умов.

Закон грошового обігу визначає кількість грошей, що необхідні для обслуговування обігу товарів, як частка від ділення суми цін усіх товарів на число оборотів однієї грошової одиниці.

3.3 Економічні та неекономічні блага. Товар і його властивості. Закон вартості та його функції

Товар – це продукт праці, який має дві властивості:

- задовольняти будь-яку потребу;
- мати здатність обмінюватися на інші товари.

Перша властивість має назву споживчої вартості, тобто корисність речі робить її *споживчою вартістю* з такими формами:

– *індивідуальна споживча вартість* з корисністю для одного виробника продукту;

– *суспільна споживча вартість* з визнанням корисності іншими потенційними споживачами.

Своєрідним конкурентом категорії «споживча вартість» є слово «цінність», яке відображає суб'єктивно-об'єктивний характер корисності для людини.

Друга властивість є вартістю, але на поверхні явищ вартість має форму *мінової вартості*.

Мінова вартість – це пропорція обміну одного товару на інший, яка постійно змінюється в часі та просторі. Два якісно різних блага, що обмінюються, мають тільки один загальний знаменник – те, що вони є продуктом праці. .

Відрізняють індивідуальну і суспільно необхідну працю.

Індивідуальна праця притаманна окремому виробнику, який витрачає індивідуальний робочий час.

Суспільно необхідну працю із суспільно необхідним робочим часом визначають за типовими (середніми, нормальними) умовами в цьому суспільстві.

Саме суспільно необхідна праця, яка необхідна для виготовлення товару, – це його *вартість*.

Одночасне поєднання в одному товарі двох властивостей пояснюється двоїтим характером праці.

Конкретна праця створює споживчу вартість і становить доцільну сукупність професійних, кваліфікованих операцій з використанням особливих засобів виробництва і отриманням якісно особливого результату – товару.

Абстрактна праця – це сукупність фізичних і інтелектуальних зусиль людини безвідносно до доцільності й якісної особливості продукту. Тому саме абстрактна праця створює вартість і може вимірюватися робочим часом, зокрема, суспільно необхідним.

Єдиний процес праці здатний аналізуватися з позиції складності.

Проста праця не потребує кваліфікації та під силу кожному працездатному.

Складна праця – це кваліфікована діяльність з обов'язковою попередньою підготовкою.

На величину вартості впливають продуктивна сила та інтенсивність праці. *Продуктивна сила* описує конкретні особливості трудового процесу, зменшує вартість одиниці продукції, але не змінює загальної вартості усієї товарної маси. *Інтенсивність* описує загальні витрати зусиль, тому впливає на сумарну вартість без зміни вартості одиниці продукції.

Конкретна праця є приватною у зв'язку з відображенням індивідуального трудового внеску окремого виробника. Абстрактна праця є суспільною у зв'язку з вирівнюванням витрат трудових зусиль робітника. Таким чином, суперечність між конкретною і абстрактною працею виявляється в

протистоянні приватного й суспільного труда при ринковому визнанні корисності товару.

Історично в економічній теорії визначали дві групи поглядів на вартість:

- 1) теорії об'єктивної вартості;
- 2) теорії суб'єктивної (граничної) корисності.

Теорія трудової вартості розглянута в роботах представників школи класичної політекономії А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса та ін. Відповідно до цієї теорії саме витрати праці на виробництво товарів визначають їхню вартість.

Теорія факторів виробництва розкрита в працях Ж.-Б. Сея. Її сутність полягає в тому, що вартість створюється не тільки працею, але й іншими факторами виробництва: землею й капіталом. Кожен із власників факторів виробництва має право на дохід відповідно до внеску у виробництво.

Інституціональні теорії відзначають, що основним джерелом будь-якої вартості є інформація, а не фізичні або психічні зусилля працівників.

За теорією *граничної корисності* Г. Госсена, У. Джевонса, К. Менгера, Ф. Візера та ін., благо тим цінніше, чим більш інтенсивною є потреба в ньому і чим більш рідким воно є, іншими словами – чим вище гранична корисність останньої спожитої одиниці блага.

Неокласична теорія (починаючи з робіт А. Маршалла) поєднує теорію граничної корисності та теорію факторів виробництва. Відповідно до цієї теорії ціна залежить як від попиту (який визначає цінність блага), так і від пропозиції (яку визначають витрати виробництва).

Потрібно відзначити оригінальний внесок у теорію вартості відомого українського вченого М. Туган-Барановського, який на межі ХІХ–ХХ ст. запропонував теорію *економічної цінності*, згідно з якою можливий синтез витратного і маржинального підходів.

3.4 Сутність і функції грошей. Закони грошового обігу

Товарне виробництво спирається на обмін, насамперед, за допомогою грошей, але гроші є продуктом історичного розвитку обмінних операцій, зокрема форм вартості.

Визнання ключової ролі золота установило панування у світовій економіці системи золотого стандарту, коли грошові одиниці країн прирівнювалися до певної маси цього металу. Протягом ХХ ст. роль золота як безпосереднього обмінного засобу знижувалася, а сучасна ямайська валютна система вилучила метал з поточного грошового обігу. Проте традиційно золото залишається найбільш популярною резервною складовою.

Функції грошей:

- 1) міри вартості – гроші є загальним еквівалентом, тобто за допомогою грошей вимірюється вартість усіх інших товарів; грошовий вигляд вартості називається *ціною*;
- 2) засіб обігу – гроші є посередниками обміну товарами, обслуговують і полегшують обіг товарів;

3) засіб платежу – гроші виконують цю функцію у випадку, якщо процес отримання товару або послуги і процес їхньої оплати не співпадають у часі (продаж у кредит, сплата авансом, сплата комунальних послуг і так далі). У результаті виконання цієї функції виникли кредитні гроші: векселі, чеки, банкноти;

4) засіб нагромадження – гроші виконують цю функцію у разі формування заощаджень, при цьому вони тимчасово вибувають з обороту і припиняють виконання функцій засобу обігу і платежу. Важливо, щоб гроші мали якість збереження вартості, тому повною мірою цю функцію можуть виконувати лише гроші, неохочі до знецінення (золото, срібло і ін.);

5) світові гроші – обслуговування міжнародних відносин, тобто виконання зазначених вище функцій на загальносвітовому рівні.

Визначимо основні теорії грошей:

1. *Еволюційна*, що вважає принциповим товарну природу грошей та виникнення їх на підставі розвитку форм вартості.

2. *Раціоналістична*, що визначає гроші як результат певної домовленості людей. Різновидами її є такі теорії:

– *металістична* (Н. Орем – французький вчений XIV ст., меркантилісти), яка вважала дорогоцінні метали грошима від природи;

– *номіналістична* (Дж. Стюарт, Н. Барбон – англійські вчені XVIII ст.), яка зазначала існування грошей як символів, умовних позначень;

– *державна* як форма номіналістичної (*німецький економіст межі XIX–XX ст. Г. Кнапп*) з визначенням грошей як продукту державної влади.

3. *Функціональна*, що пояснює сутність грошей через їхні функції, зокрема:

– *кількісна* (Ш. Л. Монтеск'є, Д. Юм, деякі їх сучасні послідовники), що обмежує значення грошей статистичним впливом на ціни та інші економічні параметри;

– *власне функціональна* (Л. Харріс), яка вважає об'єктом аналізу лише функції грошей.

Грошовий обіг – рух грошей, який обслуговує купівлю-продаж товарів і нетоварні платежі.

Виділяють готівковий і безготівковий грошовий обіг. До готівки відносяться монети, банкноти і казначейські білети. Безготівковими грошима є чеки, векселі, платіжні доручення, банківські кредитні картки, державні цінні папери та інше.

Грошова маса – сукупність всіх готівкових і безготівкових грошових коштів в державі.

Грошову масу можна представити як сукупність:

– активних грошей, що постійно використовують у готівковому і безготівковому обігу;

– пасивних грошей або «квазігрошей», які лише потенційно за певних умов можуть бути використані як гроші в процесі обігу.

Залежно від ступеня ліквідності, грошова маса може бути представлена різними грошовими агрегатами.

Склад і кількість грошових агрегатів, що використовуються, розрізняються за країнами. Зокрема, в Україні передбачено такі грошові агрегати:

- M_0 = готівкові кошти в обігу поза депозитними корпораціями;
- $M_1 = M_0$ + грошовий агрегат M_0 та переказні депозити в національній валюті;
- $M_2 = M_1$ + грошовий агрегат M_1 і переказні депозити в іноземній валюті та інші депозити;
- $M_3 = M_2$ + M_2 та цінні папери, крім акцій.

Ліквідність – здатність активів швидко і без втрат бути обмінними на готівку.

Закони грошового обігу – закони, що відображають об’єктивні, стійкі, істотні зв’язки між кількістю грошей в обігу, товарною масою, рівнем цін і швидкістю обігу грошей.

Закони грошового обігу можна представити аналітично так:

1) в умовах нерозвинених кредитних відносин використовують формулу:

$$M = \frac{P \times Q}{O}, \quad (3.1)$$

де M – грошова маса;

P – ціни товарів;

Q – фізичний обсяг товарів;

O – кількість обертів грошової одиниці;

2) з розвитком кредитних відносин ця формула видозмінюється і в чисельнику з’являються нові складники:

$$M = \frac{P \times Q - K + B - BZ}{O}, \quad (3.2)$$

де K – сума товарів, проданих у кредит,

B – сума повернених кредитів;

BZ – взаємопогашенні платежі (взаємозалік).

Формула 3.1 відповідає рівнянню І. Фішера:

$$M \cdot V = P \cdot Q, \quad (3.3)$$

де M – грошова маса;

V – швидкість обігу грошей;

P – середній рівень цін;

Q – кількість товарів.

Згідно з цією формулою, за стабільної швидкості обігу грошей і незмінному обсязі товарної маси збільшення грошей в обігу неминуче призведе до інфляції.

Грошова система – форма організації грошового обігу в країні, що склалася історично і закріплена законодавчо.

Грошова система складається з таких елементів:

- 1) правові основи грошового обігу;
- 2) назва національної грошової одиниці;
- 3) вид грошових знаків і характер їхнього забезпечення;
- 4) порядок емісії і вилучення з обігу національних грошових знаків;

5) порядок готівкового і безготівкового грошового обігу;
6) встановлення курсу національної валюти і порядок її обміну на іноземну;

7) державні фінансові інститути, які регулюють грошовий обіг у країні.

Визначають п'ять основних типів всезагального еквівалента:

1) товарно-лічильний з використанням для рахунку одиниць особливого товару – засобів праці, худоби та ін.;

2) товарно-ваговий з використанням маси рослин, а пізніше металів;

3) металокарбоновий з використанням монет;

4) емісійний з друкуванням паперових грошей;

5) електронний з початком використання електронних грошей.

Таким чином, можливо визначити *гроші* як всезагальний еквівалент, товар особливого роду, який використовується для опосередкування товарообмінних операцій.

Нестійкість цін проявляється у таких основних формах:

1) *інфляція*, тобто зростання цін, з такими основними видами:

- повзуча, або інертна, з темпами зростання до 10 % на рік;
- галопуюча з темпами до 200 % на рік;
- гіперінфляція за перевищення 200 % протягом року;
- інфляція попиту;
- інфляція пропозиції;
- внутрішня і зовнішня (імпортована);
- збалансована й незбалансована;
- відкрита й подавлена;
- очікувана й неочікувана;
- регульована й нерегульована;

2) *дефляція* із зниженням цінового рівня;

3) *дезінфляція* як процес штучного зменшення темпів зростання цін;

4) *рефляція* як штучне провокування інфляції;

5) *стагфляція* як поєднання інфляції та стагнації виробництва.

Економічні наслідки інфляції:

1. Інфляція руйнує господарські зв'язки, посилює диспропорції в економіці.

2. Знижуються обсяги виробництва і інвестицій, оскільки капітали переливаються з виробництва до сфери обігу або «втікають» за кордон.

3. Порушується нормальне функціонування кредитно-грошової системи.

4. Товарно-грошові відносини поступаються місцем бартерним.

5. Інфляція викликає зменшення іноземних інвестицій і зниження міжнародної довіри до країни.

Соціальні наслідки інфляції:

1. Рівень життя населення знижується, якщо зростання цін випереджає зростання доходів.

2. Грошові заощадження населення знецінюються.

3. Інфляція знижує обсяг виробництва і інвестицій, чим викликає зростання безробіття.

4. Зумовлює поглиблення розриву між багатими і бідними, викликаючи тим самим соціальну і політичну нестабільність у суспільстві.

Варто зазначити, що негативний вплив на економіку зумовлює значна інфляція. Помірна ж інфляція (3–5 % на рік) може *позитивно* вплинути на динаміку обсягу національного виробництва, також стимулюються сукупні витрати, зростають доходи виробників кінцевих товарів.

Таким чином, для нормального розвитку економіки необхідно, щоб інфляція була керованою, а держава має проводити активну політику регулювання інфляційних процесів.

Тема 4 Теоретичні основи ринкової економіки та її основні елементи

План

- 4.1 Ринкове господарство як невід’ємна складова товарного виробництва.
- 4.2 Механізм функціонування ринку.
- 4.3 Конкуренція і монополія у ринковій економіці.

4.1 Ринкове господарство як невід’ємна складова товарного виробництва

Ринок – система економічних відносин, пов’язаних з обміном товарів та послуг на основі широкого використання різноманітних форм власності, товарно-грошових і фінансово-кредитних механізмів.

Є два сектори економіки: ринковий і неринковий (бюджетний).

Співвідношення між ринковим і бюджетним секторами зумовлюється сукупністю факторів, притаманних лише тій чи іншій країні. Воно змінюється на різних етапах еволюції економічної системи.

Зміна домінанти одного із секторів спричинює якісні зрушення суспільного устрою, зачіпає долю системи і впливає на переважну більшість суб’єктів економіки.

Ринок – економічна система, що працює заради прибутку. Хто виробляє, що виробляється, скільки виробляється вирішує зиск.

Характеристики ринку

Це самовідтворювальний сектор економіки.

Працює на задоволення економічного інтересу.

Ринковий сектор сам заробляє і сам на свій ризик витрачає.

Бюджетний сектор виробляє необхідні для суспільства товари і послуги, але головна мета для нього не прибуток, а задоволення потреб через виробництво суспільних благ.

Не запрограмований на самоокупність та самофінансування і тому потребує існування ринкового сектору.

Працює на гроші, виділені з бюджету.

Витрачає кошти суворо за цільовим призначенням.

Ринок – невід’ємний атрибут товарного господарства. Він забезпечує рух товарів і грошей (Т – Г – Т та Г – Т – Г). Через ринок здійснюється переважна

більшість економічних процесів. Це специфічна форма економічних взаємовідносин, що пов'язує між собою різних господарюючих суб'єктів.

4.2 Механізм функціонування ринку

Найвищою формою існування товарного господарства є ринкова система.

Ринкове господарство є сучасним середовищем товарного виробництва.

Ринок – це механізм функціонування ринкового господарства, тобто частина останнього.

Кінцева мета товарного, а тому і ринкового господарства – додатковий продукт у різних формах (прибуток, рента, відсоток). Саме матеріальний інтерес обґрунтовує поведінку суб'єктів ринку.

Визначимо головні риси ринкової економіки:

- вільний вибір видів і форм діяльності, зокрема, підприємництва;
- багатоукладність економіки з домінуванням приватної власності;
- рівні права ринкових суб'єктів із різними формами власності;
- економічна відокремленість товаровиробників;
- саморегулювання господарської діяльності, зокрема, вільне ціноутворення;
- панування чесних зв'язків між економічними агентами, зокрема, в конкурентній боротьбі;
- розвиненість ринкової інфраструктури, тобто організацій, які забезпечують стійке функціонування суб'єктів економіки;
- договірний (партнерський) характер відносин ринкових агентів.

Основними суб'єктами ринкової економіки є фізичні особи, групи партнерів, колективи організацій та установ, юридичні особи в різноманітних формах.

Ринкове господарство має деякі обмеження, які воно не в змозі подолати самотійно:

- економія на витратах може спровокувати екологічні катаклізми, порушення безпеки людей;
- порушення принципів чесної конкуренції, що потребує державного контролю;
- неможливість соціального захисту деяких категорій населення;
- неможливість значного фінансування так званих колективних потреб (оборона, дипломатія, державна безпека та ін.).

Вказані моменти вирішуються шляхом державного втручання в економіку.

Потрібно відзначити основні функції ринку:

- створення передумов для функціонування об'єктивних законів;
- забезпечення еквівалентності економічних відносин;
- поширення інтернаціоналізації господарського життя;
- створення економічних передумов для демократизації суспільного життя;
- вимір витрат, насамперед витрат праці людей;

- стимулювання структурних зрушень в економіці;
- розвиток засад чесної конкуренції.

Ринок як механізм існування ринкового господарства має дуже складну структуру. Він є полісистемним утворенням із такими основними складовими:

- ринок споживчих (кінцевих) товарів і послуг;
- ринок факторів виробництва – капіталу, праці, ринок землі й природних ресурсів, підприємницьких послуг;
- фінансово-кредитний ринок, зокрема ринок цінних паперів і валютний ринки;
- ринок технологій та інформації.

За територіальною ознакою виділяють світовий, міжнародні, регіональні, національні й місцеві ринки.

За легальністю підкреслюють існування легального (офіційного) і тіньового ринків з визначенням так званих «сірого» із законними видами діяльності й «чорного» з видами діяльності, що заборонені.

За ознакою конкуренції потрібно визначити ринки вільної (досконалої) та недосконалої конкуренції, зокрема, монополістичної конкуренції, ринки олігополії та монополій.

Ринкова інфраструктура – це сукупність галузей та підприємств, які обслуговують виробництво у широкому значенні та забезпечують рух товарів, послуг, грошей, цінних паперів, ресурсів. Назвемо три головні підсистеми ринкової інфраструктури:

- 1) організаційно-технічна, яка включає біржі, торги, аукціони як змагальні об'єкти, ярмарки, асоціації підприємців, профспілки та ін.;
- 2) фінансово-кредитна;
- 3) організаційно-дослідна (консультативні, аудиторські, експертні та інші організації).

Крім загальної інфраструктури, яка обслуговує ринок загалом, виділяють спеціалізовану інфраструктуру, що забезпечує ефективне функціонування окремих ринків. Наприклад, ринок праці обслуговують державні фонди сприяння зайнятості, пенсійні фонди, центри й курси перепідготовки та підвищення кваліфікації та ін.

4.3 Конкуренція і монополія у ринковій економіці

Сучасна ринкова система об'єднує конкурентні й монополістичні складові. З погляду кількості покупців і продавців, які взаємодіють на ринку, відрізняють такі головні форми конкуренції:

- поліполія (багато продавців і покупців) як синонім чистої конкуренції;
- олігополія з малою кількістю продавців і великою кількістю покупців;
- монополія з одним продавцем і великою кількістю покупців;
- олігопсонія з малою кількістю покупців і значною кількістю продавців;
- монопсонія з одним покупцем і великою цифрою продавців;

– білаторальна монополія з взаємодією одного продавця і одного покупця.

Конкуренція – економічне суперництво між товаровиробниками за споживача.

Економічний закон конкуренції: конкуренція виникає внаслідок різноманітності умов виробництва і форм власності виробників.

Конкуренція може мати різноманітні прояви (рис. 4.1).

Конкуренція виконує низку *функцій*:

1. *Регулювальну*, направляючи капітали у сфери з найбільшою рентабельністю.

2. *Стимулювальну*, змушуючи виробників знижувати витрати на виробництво, підвищувати якість продукції, стимулювати НТП.

3. *Розподільну*, визначаючи частку доходу кожного власника ресурсів, залежно від їхнього внеску у виробництво.

4. *Контрольовальну*. контролює і сприяє обмеженню впливу окремих продавців або покупців на ситуацію на ринку.

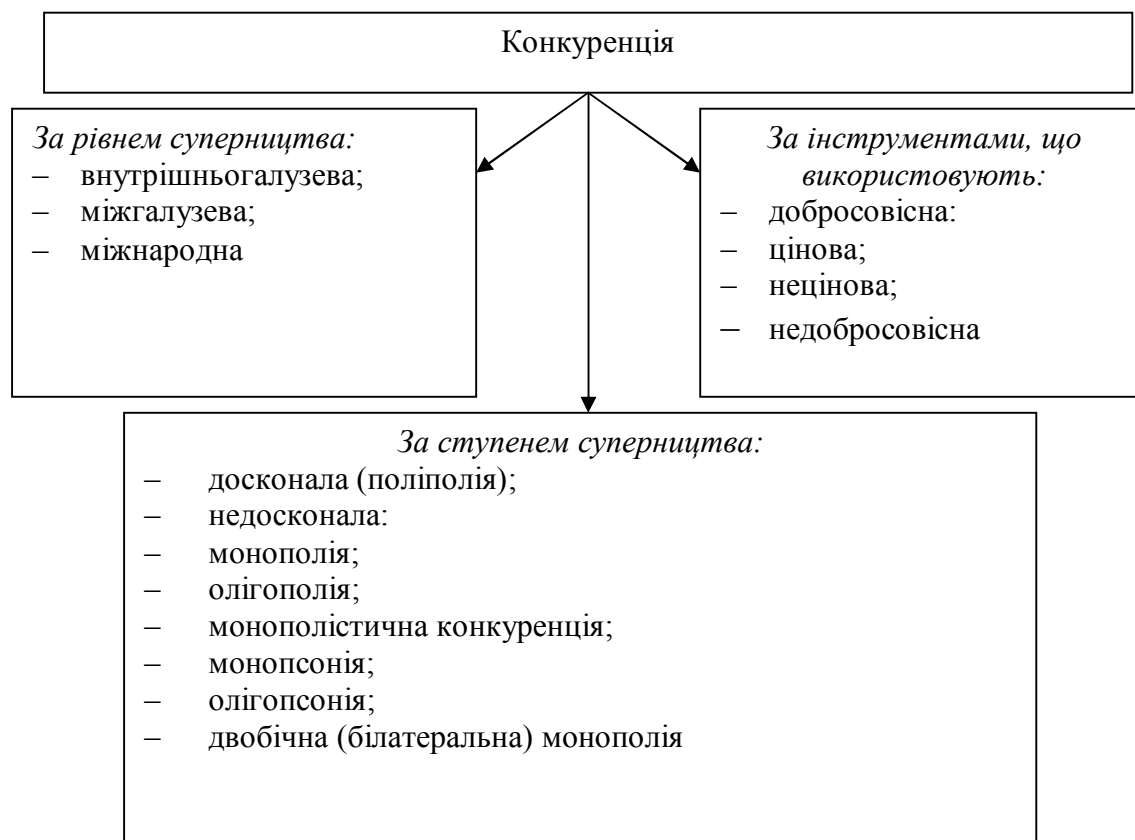

Рисунок 4.1 – Основні види конкуренції

Негативні риси конкуренції: поглиблення соціальної нерівності, можливість появи або підвищення рівня інфляції та безробіття, виробництво шкідливих для суспільства товарів, на які є попит, і недовироблення необхідних товарів із недостатнім платоспроможним попитом.

Позитивні риси конкуренції: раціональне використання ресурсів, упровадження досягнень науки і техніки, зниження витрат на виробництво, підвищення якості, швидка реакція на зміну ринкового попиту.

Монополія як антипод конкуренції, тим не менше, виникає з останньої. Адже саме конкурентна боротьба призводить до розорення найменш ефективних виробників. У результаті такого суперництва в ході концентрації і централізації капіталу на ринку залишається лише один найуспішніший виробник.

Проте можливі й інші шляхи виникнення монополій:

1. *Закрита монополія* – виникає в результаті захисту виробника від конкуренції за допомогою юридичних обмежень (патентів, ліцензій, нормативних актів).

2. *Природна монополія* – виникає в галузях, де конкуренція недоцільна, оскільки довгострокові середні витрати досягають мінімуму саме в тому випадку, якщо ринок обслуговує всього одна фірма (метрополітен, каналізація і ін.).

3. *Відкрита монополія* – виникає у разі, коли фірма виходить на ринок з новою продукцією, не маючи проте ніякого спеціального захисту від конкуренції.

4. Традиційними організаційними формами існування монополій, зазвичай, є пул, корнер, картель, синдикат, трест, концерн, конгломерат та ін.

Особливою і зростаючою формою монополізму в сучасних умовах є монополія на об'єкти інтелектуальної власності: винаходи, товарні знаки, торгові марки та ін. Державний та міжнародний захист прав інтелектуальної власності є одним з пріоритетів сучасної економіки.

Основна мета монополіста – максимізація прибутку, якого він досягає шляхом встановлення оптимальної ціни на товар. Саме здатність фірми впливати на ринкову ціну називається *монопольною владою*.

Особливим проявом монопольної влади є *цінова дискримінація*, коли монополіст встановлює різні ціни для різних категорій покупців. Монополіст може також знижувати ціни з метою недопущення в галузь конкурентів.

Державне регулювання конкуренції та монополізму вперше було здійснено в США з прийняттям закону Шермана в 1890 р. В Україні діють Закони «Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницької діяльності» і «Про захист економічної конкуренції». Відповідні функції у нашій країні виконує Антимонопольний комітет України.

Ключовими категоріями ринку є попит і пропозиція. *Попит* – це ринкова потреба в товарах, яка обумовлена суб'єктивними бажаннями споживача та його платоспроможністю, що має вираз у грошовій формі. *Закон попиту* наголошує: за інших рівних умов ціна товару і величина попиту на нього мають зворотну (негативну) залежність. Графічно зазначена залежність виглядає як спадна крива.

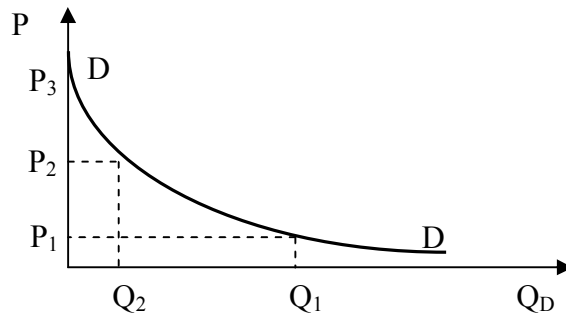

Рисунок 4.2 – Крива попиту

До головних факторів попиту відносять рівень цін на певний товар і на супутні товари, які замінюють його або його доповнюють; рівень грошових доходів, кількість споживачів на ринку, уподобання, смаки й переваги споживачів, державне регулювання, наприклад, податки або субсидії, природно-кліматичні умови та ін.

Пропозиція – обсяг продукції, що постачається на ринок для продажу. *Закон пропозиції* наголошує: за інших рівних умов ціна і пропозиція товару мають пряму (позитивну) залежність. Графічно це виглядає як висхідна крива.

До основних факторів пропозиції включають рівень цін на конкретний товар і на ресурси, якісні характеристики виробничих ресурсів, мода, традиції та інші суб'єктивні моменти, природно-кліматичні та інші географічні особливості, кількість виробників (продавців) на ринку, вплив держави на виробничу діяльність (податки, субсидії, пільги).

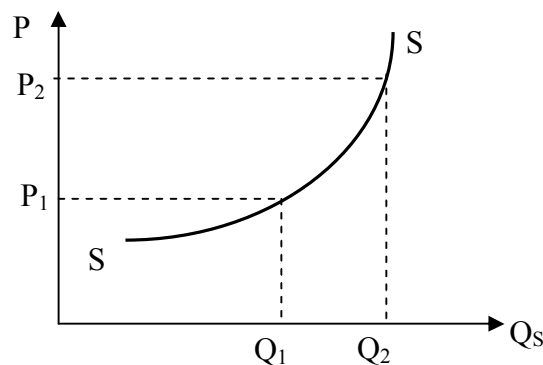

Рисунок 4.3 – Крива пропозиції

Еластичність попиту – це відносна (відсоткова) зміна його величини при зміні іншого чинника (власної ціни, ціни супутнього товару, доходу) на одиницю (один відсоток).

Еластичність пропозиції – це відносна (відсоткова) зміна її величини при зміні іншого чинника, насамперед власної ціни товару, на один відсоток.

Між попитом і пропозицією існує складна взаємозалежність, яка у підсумку описується категорією *кон'юнктура ринку*, тобто певна комбінація

величин пропозиції та попиту в трьох якісних формах: ринкової рівноваги, дефіциту і перевиробництва.

Ринкова рівновага – рівність величин зазначених параметрів.

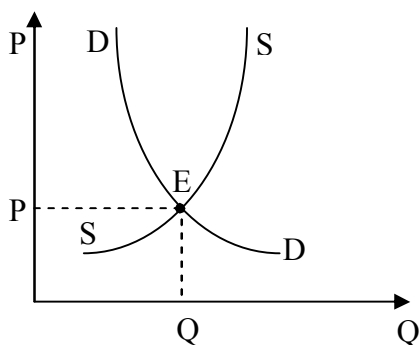

Рисунок 4.4 – Ринкова рівновага

Перевищення попиту над пропозицією має назву *дефіциту*, а перевага пропозиції над попитом є *перевиробництвом*.

Якщо в одній системі координат побудувати обидві лінії, ми отримуємо ринкову рівновагу в точці перетину з визначенням рівноважної ціни й рівноважного обсягу.

Ринкова рівновага може бути стійкою або нестійкою з коливанням цін чи величин попиту і пропозиції. Під час дефіциту виникає тенденція до підвищення цін, а при перевиробництві – до їхнього зниження, що врешті-решт встановлює рівноважні показники.

На практиці використовують різні методи формування цін. Найпоширенішим є метод «витрати плюс», коли до величини витрат додають певний відсоток планового прибутку. Крім того, існують методи залучення показника цінової еластичності попиту, коли визначають діапазон коливання цін залежно від змін обсягу виробництва. Метод експертних оцінок застосовують для цінової політики на непередбаченому ринку.

Основними видами ринкових цін є базові, номінальні (довідкові, біржові котирування), фактурні, виробничі, оптові, роздрібні, вільні ринкові, монопольні, світові та ін. Потрібно відзначити специфічні назви цін: курси валют і цінних паперів, тарифи на послуги, ціни чинників виробництва (зарплата, процент, рента).

Тема 5 Підприємство та підприємництво в ринковій економіці. Капітал підприємства, його кругообіг та обіг. Капітал сфери обігу. Ринкові відносини в аграрному секторі

План

- 5.1 Підприємницька діяльність, її сутність та різноманітність організаційних форм.
- 5.2 Капітал фірми: сутність, структура, обіг та кругообіг.
- 5.3 Капітал сфери обігу.
- 5.4 Ринкові відносини в аграрному секторі.

5.1 Підприємницька діяльність, її сутність та різноманітність організаційних форм

Підприємство в умовах ринкового господарювання є первинною ланкою економіки, самостійним господарюючим суб'єктом із правами юридичної особи і виконанням таких видів діяльності: виробнича, науково-дослідницька і дослідно-конструкторська (НДДКР), комерційна, відтворювальна.

Метою і головним мотивом діяльності підприємства є максимізація прибутку при ефективному використанні власних і залучених активів. Організація ефективного господарювання передбачає такі моменти:

- всебічне дослідження ринку своїх товарів завдяки розвинутій системі маркетингу;
- чітко налагоджене постачання факторами виробництва за достатнього рівня внутрішньої організації завдяки системі виробничого менеджменту;
- постійний контроль за бюджетом підприємства завдяки досконалому фінансовому менеджменту;
- розвинута робота з кадрами завдяки системі менеджменту з персоналу;
- постійний контроль за станом ліквідності, тобто спроможності своєчасно виконувати свої зобов'язання перед контрагентами завдяки менеджменту з обліку і контролю.

Визначимо основні організаційні форми підприємств:

- приватне підприємство на власності фізичної особи;
- колективне підприємство на власності трудового колективу, зокрема так зване народне підприємство;
- господарське товариство з різними видами відповідальності (обмеженою, додатковою, повною);
- підприємство на власності об'єднань громадян;
- комунальне підприємство на власності територіальної громади;
- державне (загальнодержавне) підприємство, зокрема, так зване казенне;
- спільне підприємство, зокрема, підприємство з іноземними інвестиціями.

Організаційні форми підприємств дуже різноманітні. Особливу увагу потрібно приділити малим підприємствам із обмеженою чисельністю зайнятих,

господарським товариствам із різною відповідальністю і об'єднанням підприємств з такими формами:

- асоціації як договірні об'єднання незалежних осіб із метою постійної координації спільної діяльності;
- корпорації як договірні об'єднання, зазвичай, на акціонерній основі, з делегуванням деяких повноважень централізованому органу;
- консорціуми як тимчасові об'єднання для виконання конкретної спільної діяльності;
- концерни як об'єднання з втратою самостійності усіх учасників.

Діяльність підприємств спирається на використання різних видів підприємництва, маркетингу і менеджменту.

Підприємництво, або підприємницька діяльність – це особливий творчий вид діяльності людини з поєднання інших чинників виробництва на власний страх і ризик з метою отримання прибутку.

Р. Кантільйон (1680–1734) першим визначив підприємця як людину, здатну до виваженого ризику. Й. Шумпетер (1883–1950) називав підприємця економічним лідером, творцем інновацій.

Успіх підприємництва залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників. До перших відносять роль держави, насамперед законодавство, природні ресурси, поведінку інших людей, до других – достатній рівень стартового капіталу, ефективність чинників виробництва.

Суб'єктами підприємництва можуть бути:

- *приватні особи* – організатори одноосібної та великої економічної діяльності;
- *група юридичних або фізичних осіб*, пов'язаних між собою договірними відносинами та економічними інтересами (акціонерні суспільства, орендні колективи, кооперативи);
- *державна* в особі відповідних органів.

Об'єктами підприємництва можуть стати будь-які види господарської діяльності, у межах якої шляхом комбінації ресурсів підприємець домагається максимізації доходу. Види підприємницької діяльності: *виробнича, фінансова, торговельна, посередницька, інноваційна, страхова.*

Принципи підприємницької діяльності:

- орієнтація на запити, смаки та уподобання споживачів;
- прагнення бути на вістрі подій, що відбуваються в інноваційній сфері економіки, застосувати найновіше першими;
- максимальне використання конкурентних переваг;
- дотримання принципів ділової етики;
- постійний творчий пошук, прагматизм, наслідування демократичних традицій.

Категорія «маркетинг» дослівно перекладається як заняття ринковою діяльністю. Виділяють три аспекти маркетингу:

- ринкова концепція управління;
- вивчення певних економічних відносин;
- складова системи ведення ринкового господарства.

Визначимо елементи маркетингу підприємств:

- концепція, тобто мета і головні засоби її досягнення;
- стратегія, тобто прогноз довгострокового розвитку;
- план, тобто тактичний перелік дій на деяку перспективу;
- програма, тобто ведення поточної діяльності.

Менеджмент – це особлива модель управління, яка спирається на розвинутий ринковий механізм, включаючи досконалу ринкову інфраструктуру. Визначають два аспекти менеджменту:

- теоретичний – як наука управління;
- практичний – як конкретні управлінські дії.

Практичний менеджмент здійснює такі основні функції:

- розроблення і виконання бізнес-плану;
- формування структури управління;
- комплектування штатів;
- керування працівниками на підставі мотивації;
- налагоджування маркетингу;
- координація виробництва.

Таким чином, практичний менеджмент функціонально реалізує комплекс управлінські потреби у формах фінансового, адміністративного, інвестиційного, операційного та інших видів.

Виділяють три основні рівні менеджменту підприємства:

- вищий, або топ-менеджмент;
- середній, або міidl-менеджмент;
- нижній, або лауер-менеджмент.

5.2 Капітал фірми: сутність, структура, обіг та кругообіг

Капітал – одна з найважливіших економічних категорій.

Існує декілька підходів до визначення сутності капіталу, серед них можна виділити такі:

1. *Предметно-функціональний* – капітал розглядається як один із чинників виробництва, що приносить його власнику відповідний дохід. Капітал за своєю сутністю є накопиченою працею.

2. *Соціально-економічний* – згідно з цим підходом капітал розглядається як самозростаюча вартість, тобто вартість, яка в процесі свого руху приносить додаткову вартість.

3. *Грошовий* – передбачає розгляд капіталу як фінансового ресурсу, що приносить своєму власнику дохід у вигляді відсотку.

4. *Інвестиційний* – капітал трактується як вкладення, що приносить прибуток.

Об'єднавши ці підходи, можна зробити висновок, що *капітал* – це самозростаюча авансована вартість; вкладення, які дають можливість отримати дохід.

Капітал представлений різними формами, які можна класифікувати за декількома ознаками (рис. 5.1).

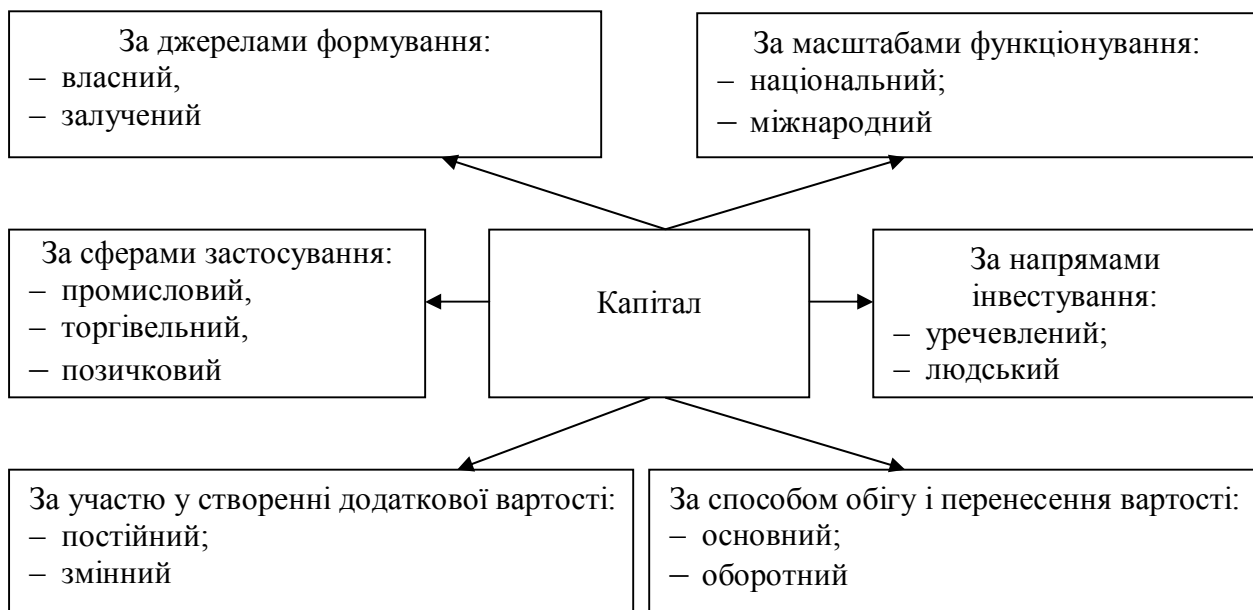

Рисунок 5.1 – Класифікація форм капіталу

Промисловий капітал – капітал, що функціонує у сфері виробництва.

Кругооборот промислового капіталу – безперервний рух капіталу трьома стадіями з послідовною зміною його форм і поверненням до первинної форми зазвичай у збільшеному розмірі.

Стадії кругообороту промислового капіталу:

1. Придбання засобів виробництва (далі – *ЗВ*) і робочої сили (далі – *РС*) – при цьому капітал переходить з грошової форми (далі – *Г*) у товарну (далі – *Т*).

2. Виробництво товарів з факторів виробництва – капітал знаходиться у виробничій формі (далі – *В*).

3. Продаж виробленої продукції – при цьому капітал переходить із товарної форми (далі – *Т'*) у грошову (далі – *Г'*), при цьому величина капіталу на третій стадії, найчастіше, перевищує його величину на першій стадії.

Таким чином, кругооборот промислового капіталу можна виразити формулою:

$$Г - Т (ЗВ, РС) \dots В \dots Т' - Г'. \quad (5.1)$$

Оборот капіталу – кругооборот капіталу, що безперервно повторюється, у ході якого авансований капітал повністю повертається до своєї первинної форми.

Показники швидкості обороту капіталу:

– *тривалість одного обороту капіталу (О)* – період часу, протягом якого вперше авансований капітал повністю повертається підприємцю у вигляді виторгу від реалізації виробленої продукції; при цьому обсяг авансованого капіталу зростає на величину прибутку;

– *кількість обертів капіталу на рік (n)* розраховують як підсумок ділення 360 (умовної кількості днів у році) на тривалість обороту:

$$n = 360 / О. \quad (5.2)$$

Різні частини капіталу обертаються з різною швидкістю. За зазначеним критерієм визначають основний та оборотний капітал.

Основний капітал – частина промислового капіталу, яка функціонує протягом декількох виробничих циклів, у процесі виробництва не змінює своєї матеріально-речової форми і переносить свою вартість на готову продукцію частинами (будівлі, споруди, верстати, устаткування і т.д.).

Елементи основних фондів відіграють у процесі виробництва неоднакову роль. Одні з них безпосередньо беруть участь у виробничому процесі (машини, устаткування, транспортні засоби й т. п.) і тому їх називають *активними*. Інші (будинки, споруди й т.п.) не беруть прямої участі у виробництві і називаються *пасивними*.

Зношення – втрата основним капіталом своїх первинних властивостей у двох видах

1. *Фізичне* – втрата основним капіталом своїх фізико-хімічних властивостей у результаті експлуатації або дії навколишнього середовища. Фізичне зношення знижує техніко-експлуатаційні можливості основного капіталу.

2. *Моральне* – втрата основним капіталом конкурентоспроможності в результаті виникнення аналогів, більш дешевих (моральне зношення першого типу) або досконаліших (моральне зношення другого типу). Моральне зношення не змінює техніко-експлуатаційних можливостей основного капіталу.

Процес втрати частини вартості при створенні товару і поверненні її після товарної реалізації має назву *амортизації*. *Амортизаційний фонд* – це грошовий фонд підприємства, на якому накопичуються кошти для подальшої заміни зношених знарядь праці або їхнього ремонту.

Норма амортизації H_a розраховується за формулою:

$$H_a = \frac{A}{B_n} \cdot 100 \%, \quad (5.3)$$

де A – річна сума амортизації;

B_n – первісна вартість знаряддя праці.

На практиці державні органи завдають норми амортизації, а за їхньою допомогою підприємства розраховують абсолютні розміри амортизації.

Прискорена амортизація – це підвищення норм амортизації й прискорене перенесення вартості засобів праці на вироблені товари й послуги з метою найшвидшого відновлення виробничого апарата.

Оборотний капітал – частина промислового капіталу, яка повністю споживається в кожному виробничому циклі та переносить свою вартість на виготовлені товари протягом одного циклу виробництва, і після реалізації товару відшкодовується підприємству в грошовій формі. Вона включає у свій склад запаси предметів праці, сировини, палива, матеріалів, напівфабрикатів, незавершене виробництво, допоміжні матеріали. До них відносять також засоби, авансовані на оплату праці. Оборотний капітал робить кілька оборотів протягом року.

Окрім оборотного виробничого капіталу, підприємство має і *фонди обігу*. До них відносять готову продукцію, що вже покинула процес виробництва, а

також кошти підприємства. Між оборотним капіталом підприємства та фондами обігу існує тісний зв'язок. Вони переходять один в одного і повністю відновляються після кожного кругообороту, створюючи у своїй сукупності *оборотні кошти підприємства*.

Оборотні кошти, здійснюючи кругооборот, проходять три стадії:

- 1) запаси;
- 2) незавершене виробництво й напівфабрикати;
- 3) готова продукція і кошти на рахунках підприємства.

Оборотні кошти перебувають у постійному русі, переходять із сфери обігу до сфери виробництва та у формі готової продукції знову повертаються у сферу обігу. Цей процес називається оборотністю оборотних коштів. Ефективність використання оборотних коштів характеризується швидкістю їхнього обороту. Цю швидкість вимірюють кількістю обертів оборотних коштів протягом року, або відношенням обсягу реалізації продукції за рік до середньорічного залишку оборотних коштів. Для його характеристики використовують показники:

– *коефіцієнт оборотності оборотних коштів* – відношення реалізованої продукції за певний проміжок часу до суми середнього залишку оборотних коштів за цей період;

– *середня тривалість обороту* – відношення тривалості періоду до коефіцієнта оборотності.

Важливим показником використання капіталу підприємства є коефіцієнт *рентабельності*, загальна формула розрахунку якого така:

$$P = \frac{PR}{K} \times 100 \%, \quad (5.4)$$

де P – коефіцієнт рентабельності;

PR – прибуток;

K – використаний капітал.

5.3 Капітал сфери обігу

Торговельний капітал функціонує у сфері торгівлі, оскільки має високу швидкість обороту.

У процесі кругообороту торговий капітал може знаходитися в двох формах: товарній і грошовій. Формула кругообороту торгового капіталу:

$$Г - Г - Г'. \quad (5.5)$$

Торговельний капітал переважно обслуговує операції купівлі-продажу. Однак у сфері торгівлі здійснюються також операції, що продовжують процес виробництва (розфасовка, перевезення, зберігання продукції).

Капітал торгового підприємства *складається з трьох частин*:

- капіталу обігу – товарні запаси, грошові кошти, призначені для придбання товару;
- основного капіталу – будівлі, торгове устаткування;
- оборотного капіталу – заробітна плата працівників.

Додана вартість, що присвоюється власником торгового капіталу, частково створюється найманими працівниками торгового підприємства (які здійснюють розфасовку, транспортування і т.д.), а частково – найманими працівниками підприємств, що безпосередньо виробили товари.

Таким чином, власники промислового капіталу відмовляються від частини доданої вартості, створеної на їхніх підприємствах, на користь власників торгового капіталу. У результаті вони дістають можливості підвищити ефективність своєї діяльності шляхом збільшення швидкості обороту капіталу і спеціалізації на виробничій діяльності.

Торговельний капітал забезпечує рух продукту від виробника до споживача. Таким чином, він поєднує функції купівлі й продажу товарів. Історично торговий капітал прискорив перетворення натурального господарства в товарне, концентрував грошові ресурси в руках приватних осіб і готував виникнення промислового капіталу. Пізніше виникнув поділ праці між промисловцем й торговцем.

Специфічною формою витрат є витрати сфери обігу, які включають кошти на збереження, упаковку, розфасовку, рекламу, безпосередню процедуру реалізації, доставку до споживача та ін.

Торговельний прибуток – це дохід, який одержують суб'єкти оптової та роздрібної торгівлі, зокрема в підсумку вдалого перепродажу товару. Прикладом зазначеного є реекспорт – вивіз товарів за кордон, які раніше були імпортовані й не піддалися переробці на національній території.

За стадіями руху визначають оптову і роздрібну торгівлю. Оптова здійснює посередницькі функції між виробниками й роздрібними торговцями у вигляді постачань великими партіями, найчастіше з використанням оптових знижок. Роздрібна торгівля пов'язана з реалізацією продукції безпосереднім споживачам.

Позичковий капітал – грошовий капітал, власники якого надають його іншим економічним суб'єктам як позику з метою отримання доходу у формі позичкового відсотка.

Позичковий капітал у процесі свого кругообігу знаходиться винятково в грошовій формі. Кругооборот позичкового капіталу можна представити у вигляді формули:

$$G - G'. \quad (5.6)$$

Позичальник, реалізуючи підприємницькі проекти, одержує прибуток, частину якого він передає кредитору за користування його коштами.

Таким чином, позичковий капітал сам не створює доданої вартості. Його власник привласнює собі частину доданої вартості, створеної позичальником у сфері виробництва.

Відсоток – це ціна користування тимчасово вільними коштами у таких головних формах:

- позичковий, який позичальник сплачує кредитору;
- депозитний, який кредитна установа сплачує вкладнику;
- обліковий, який сплачують комерційні банки центральному банку країни за позики;

- ломбардний, який сплачується під заставу майна;
- дисконтний, який одержує кредитна установа при купівлі векселів до кінця терміну їхньої дії.

З погляду розрахунку розрізняють прості й складні ставки відсотку, коли за базу беруться або незмінна, або змінна цифри.

Торговельний та промисловий капітал інколи називають *реальним* капіталом у зв'язку з використанням наявних, реальних активів. Цінні папери у вигляді акцій, облігацій та ін. є *фіктивним капіталом*, тому що не мають безпосереднього споживчого ефекту, хоч продаються і купуються на фондових біржах.

Цінні папери – грошові документи, які засвідчують право володіння або позики, визначають взаємовідносини між особами і передбачають, зазвичай, можливість отримання процентів (дивідендів).

Акція – це цінний папір, який засвідчує право участі в управлінні акціонерним товариством (корпорацією) та отриманні дивідендів з прибутку пропорційно частці у статутному фонді.

Курс акцій – це ціна, за якою продаються і купуються акції на біржах. Курс акцій прямо залежить від рівня отриманого або очікуваного прибутку та обернено – від ставки позичкового відсотка.

Визначають первинні та вторинні цінні папери. До перших відносяться акції, облігації, векселя та інші активи, що спираються на біржовий обіг. До других належать позабіржові інструменти (фінансові деривативи).

Розвиток ринку цінних паперів обумовлює існування мережі інвестиційних, страхових, консультаційних компаній та інших фінансових посередників.

Кредит – система відносин із приводу акумуляції і використання тимчасово вільних грошових коштів на принципах повернення, терміновості і платності.

Кредит – форма руху позичкового капіталу.

Форми кредиту можна класифікувати за такими ознаками:

1. За суб'єктом, який надає кредит:

- комерційний кредит – надається одним підприємцем іншому у вигляді продажу товарів з відстроченням платежу, тобто кредит надається в товарній формі;
- банківський кредит – надається банківськими установами у грошовій формі;
- державний кредит – кредит, за яким держава виступає позичальником або кредитором;
- міжнародний кредит – кредит, сторонами якого виступають економічні суб'єкти різних країн або міжнародні організації.

2. За терміном погашення:

- короткостроковий (до 1 року);
- середньостроковий (від 1 року до 3 років);
- довгостроковий (більше 3 років).

3. За способом погашення:

- кредит, що погашають частинами;
- кредит, що погашають одноразово.

4. За напрямом використання:

- підприємницький;
- іпотечний;
- споживчий та інші.

5. За методом стягнення відсотка:

- відсоток стягується в момент отримання кредиту;
- відсоток стягується в момент повернення основної суми кредиту;
- відсоток стягується частинами протягом всього терміну кредитування.

6. За забезпеченістю:

- незабезпечений (бланковий);
- забезпечений заставою (майном, цінними паперами тощо);
- гарантований.

Кредит виконує такі *функції*:

1. *Розподільна* – через кредит тимчасово вільні грошові кошти одних економічних суб'єктів поступають у розпорядження інших, які мають тимчасовий брак власних коштів.

2. *Регульовальна* – за допомогою зміни порядку і умов надання кредиту держава може істотно впливати на економічні процеси в країні.

3. *Емісійна* – банківська система здатна створювати нові платіжні засоби.

4. *Економія витрат обігу* – кредит істотно прискорює оборот грошових ресурсів і здешевлює обслуговування грошового обігу.

5. *Концентрації і централізації капіталу* – кредит прискорює створення великих підприємств.

Як йшлося раніше, базовою функцією центрального банку країни є розробка і реалізація грошово-кредитної політики.

Грошово-кредитна (монетарна) політика – сукупність заходів, що здійснюються центральним банком країни зі зміни грошової маси в обігу, обсягу кредитів, рівня процентних ставок і інших показників грошового і кредитного ринків, які направлені на регулювання соціально-економічних процесів у країні.

Монетарна політика розглядається більшістю економістів як найбільш прийнятний для демократичного суспільства спосіб державного регулювання, що не призводить до надмірного диктату уряду і до зменшення економічної свободи.

Інструменти грошово-кредитної політики поділяють на:

1. *Прямі інструменти*:

- емісія готівки;
- встановлення граничного розміру кредитів, що видаються уряду і банкам;
- встановлення вартості кредитних ресурсів, які виділяються на фінансування окремих галузей економіки відповідно до пріоритетів макроекономічної політики.

2. Непрямі інструменти:

- операції на відкритому ринку – купівля-продаж центральним банком державних цінних паперів;
- облікова ставка – відсоток, під який центральний банк надає кредити комерційним;
- норма обов'язкових резервів – мінімальна частка депозитів, яку комерційні банки повинні зберігати у вигляді резервів (безпроцентних внесків) у центральному банку.

Монетарна політика буває:

- *стимулювальною («дешевих грошей»)*, що використовують у період економічного спаду шляхом збільшення грошової маси (через купівлю цінних паперів, зниження облікової ставки і норми обов'язкових резервів); у підсумку ставка відсотка знижується і зростає обсяг інвестицій, отже, підвищуються обсяги виробництва і зайнятість; у довгостроковому періоді ця політика може викликати інфляцію;
- *стримувальною («дорогих грошей»)*, що використовують у період інфляції шляхом скорочення грошової маси (шляхом продажу цінних паперів, підвищення облікової ставки і норми обов'язкових резервів); у підсумку ставка відсотка зростає, знижується обсяг придбання товарів у кредит, гальмується зростання цін; але в довгостроковому періоді це може призвести до спаду обсягів виробництва і зайнятості.

Стрижнем кредитної системи є банківська система, яка у більшості країн, включаючи Україну, є дворівневою: перший рівень займає центральний (в Україні Національний) банк, другий – система комерційних і спеціалізованих банків. В Україні банки другого рівня підрозділяються на універсальні й спеціалізовані. Останні групуються у чотири категорії: ощадні, інвестиційні, іпотечні, розрахункові.

Банки можуть створювати об'єднання таких типів: корпорація, консорціум, холдингова група.

Виділяють такі основні банківські операції:

- активні – з розміщення власних і залучених активів;
- пасивні – з формування усіх видів активів;
- розрахунково-касові;
- інші банківські послуги.

Національний банк як головний ланцюг кредитної системи виконує такі функції:

- розробляє та реалізує грошово-кредитну політику;
- здійснює грошову емісію;
- зберігає золотовалютні резерви країни;
- акумулює та зберігає касові резерви комерційних банків;
- кредитує комерційні банки під час економічних труднощів;
- виконує кредитні та розрахункові операції.

Головною метою національного банку є управління емісійною, розрахунковою та кредитною діяльністю. Держава через Національний банк

проводить грошово-кредитну політику за допомогою норми резервування, норми відсоткової ставки, операцій на ринку цінних паперів.

Комерційні банки залежно від обсягів операцій поділяються на:

- універсальні (виконують усі операції);
- спеціалізовані (виконують менший обсяг операцій, обслуговують певні галузі або сфери економічної діяльності, або групу клієнтів).

До функцій комерційних банків відносять:

- ведення поточних рахунків (акумуляція безстрокових депозитів);
- акумуляція строкових депозитів;
- видача грошових коштів з рахунків;
- перерахування з одного рахунка на інший;
- розміщення акумульованих коштів шляхом надання кредитів, купівлі цінних паперів.

В Україні банки другого рівня підрозділяються на універсальні й спеціалізовані. Останні групуються у чотири категорії: ощадні, інвестиційні, іпотечні, розрахункові. До небанківських фінансових інститутів відносять страхові компанії, пенсійні фонди та ін.

Банки можуть створювати об'єднання таких типів: корпорація, консорціум, холдингова група.

Виділяють такі основні банківські операції:

- активні – з розміщення власних і залучених активів;
- пасивні – з формування усіх видів активів;
- розрахунково-касові;
- інші банківські послуги.

5.4 Ринкові відносини в аграрному секторі

Природні ресурси поділяються на відновлювані і невідновлювані.

Відновлювані природні ресурси в міру їхнього використання здатні самовідновлюватися або відновлюватися за допомогою економічної діяльності суб'єктів господарювання. До відновлюваних природних ресурсів належать флора і фауна.

Невідновлювані природні ресурси з часом не збільшуються, а зменшуються, і за повної вичерпаності відновити їх у процесі економічної діяльності неможливо.

Земля як природний ресурс є природним агрегованим економічним ресурсом, що використовують у процесі виробництва. Особливість цього ресурсу полягає в його невідновлюваності та нерухомості. Все це означає, що земля як ресурс обмежена не тільки кількісно, а й якісно, пропонування землі абсолютно нееластично за ціною, тобто пасивно щодо впливу на ціну землі і земельних послуг, а крива пропонування є вертикальною лінією.

Аграрні відносини – економічні відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання сільськогосподарської продукції, а також з приводу володіння і користування землею як основним засобом виробництва в сільському господарстві.

Аграрні відносини мають низку особливостей:

1. Земля в сільському господарстві – основний засіб виробництва, який є одночасно і предметом, і засобом праці.
2. Результат виробництва залежить не тільки від економічних, але значною мірою і від природно-кліматичних чинників.
3. Спостерігається сезонність робіт – нерівномірний розподіл сільськогосподарських робіт протягом року.
4. Час виробництва і безпосереднього робочого періоду не співпадають.
5. Для сільського господарства характерна висока фондоозброєність праці.
6. Значна частка виробленої продукції не набуває товарної форми, оскільки використовується для забезпечення подальшого відтворення (насіння рослин, рослини на корм тваринам і ін.).
7. Велике значення має проведення меліоративних робіт і досягнення екологічної чистоти продукції, що виробляється.

Суб'єкти аграрних відносин:

- суспільство загалом в особі держави;
- сільськогосподарські підприємства;
- індивідуальні виробники сільськогосподарської продукції (фермери, сімейно-індивідуальні господарства).

Особливості і характер аграрних відносин багато в чому визначаються власністю на землю як основного засобу виробництва в сільському господарстві.

Наразі в Україні питання реформування відносин власності на землю є особливо актуальними. У результаті поетапної земельної реформи подолана монополія державної власності на землю, впроваджений інститут приватної власності. Проте земельну реформу в Україні не можна вважати завершеною. Сьогодні необхідно вирішити проблему переходу до приватної власності на землю в усіх її проявах: не тільки індивідуальної або сімейної, але і акціонерної, сумісної та ін.

Отже, перед державою у сфері регулювання сільського господарства стоять такі завдання:

- запобігання перевиробництву сільськогосподарської продукції;
- недопущення значних кон'юнктурних коливань на ринках сільськогосподарської продукції;
- обмеження монополізму в ресурсній і переробній сферах;
- розширення експорту сільськогосподарської продукції і продуктів її переробки;
- надання фінансових ресурсів на пільгових умовах.

Специфічним доходом в аграрній сфері є рента.

Рента – дохід власника землі.

Рента – частина додаткової вартості, створеної в сільськогосподарському виробництві, яка передається власнику землі. За своєю природою – це надлишкова частина чистого прибутку.

Рента – один з елементів орендної плати за користування землею, разом з відсотком на капітал, вкладеним у поліпшення якості землі, і амортизаційними відрахуваннями на об'єкти, побудовані на земельних ділянках.

Історично існували такі форми ренти залежно від способу її сплати: відробіткова (панщина), продуктова (оброк, десятина) і грошова форми.

За причинами виникнення виділяють такі форми земельної ренти:

1. *Абсолютна* – виникає на всіх ділянках землі, її причиною є монополія приватної власності на землю, яка дозволяє підтримувати високу ціну на аграрну продукцію.

2. *Диференційна* – виникає на всіх ділянках землі, окрім найгірших. Причиною її існування є монополія на землю як на об'єкт господарювання. Ця монополія призводить до того, що через обмеженість землі виробники сільськогосподарської продукції змушені обробляти не тільки найродючіші ділянки, але й інші, що мають гіршу якість. Буває двох видів:

– диференційна рента I – відмінності якості земель зумовлені природною родючістю ґрунтів і місцезнаходженням земельних ділянок;

– диференційна рента II – відмінності якості земель зумовлені відмінностями їх родючості, які виникли в результаті додаткових капіталовкладень у земельну ділянку.

Механізм послідовного формування диференційної ренти ілюструє рисунок 5.2:

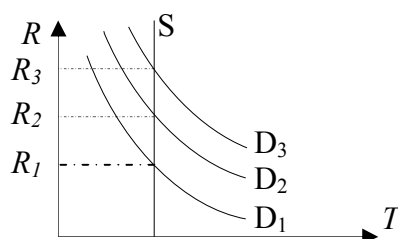

Рисунок 5.2 – Механізм формування диференційної ренти

3. *Монопольна* – виникає на ділянках, що мають унікальні властивості. Наприклад, є обмежена площа ґрунтів, на яких можна вирощувати, скажімо, цитрусові. Отже, обсяг виробництва цитрусових теж обмежений. Це дозволяє встановити на них монопольно високі ціни. Різниця між цими цінами та економічними витратами на виробництво цитрусових і складає монопольну ренту, яка згодом присвоюється власником землі.

Ринок землі – сукупність економічних відносин, що складаються між економічними суб'єктами у процесі купівлі-продажу землі.

Пропозиція землі в короткостроковому періоді є абсолютно нееластичною. Оскільки в короткостроковому періоді кількість землі, придатної для обробки, є фіксованою величиною. У довгостроковому періоді вона може змінюватися, хоча і незначно. Отже, пропозиція землі нечутлива до зміни цін.

Попит на землю, навпаки, чутливий до зміни цін. Тенденція до зростання попиту на землю визначає підвищення ціни на неї.

З величиною ренти зв'язана й ціна тієї ділянки землі, з якої вона отримується. *Ціна землі* – це сума, яка за певної норми відсотка даватиме дохід, який дорівнюватиме річній ренті з цієї ділянки:

$$P_T = \frac{R}{r} \cdot 100\%, \quad (5.7)$$

де P_T – ціна землі;

R – рента;

r – ставка позичкового проценту (відсоток річних).

Ця формула означає, що земельну ділянку продадуть за таку суму, яка на депозитному рахунку в банку, щороку приносить реальний процентний дохід не менший, ніж річна земельна рента.

Агропромислова інтеграція – встановлення стійких прямих зв'язків між сільськогосподарськими виробниками і підприємствами суміжних галузей. Агропромислова інтеграція спричиняє формування агропромислового комплексу (далі АПК).

Агропромисловий комплекс – сукупність галузей економіки, зайнятих виробництвом, переробкою, зберіганням і доведенням до споживача, а також виробництвом відповідних засобів виробництва.

До складу АПК входять чотири сфери:

- *ресурсна* – галузі, що створюють засоби виробництва для АПК і забезпечують його виробничими послугами;
- *аграрно-сировинна* – безпосередньо сільське і лісове господарство;
- *переробна* – галузі, що переробляють сільськогосподарську продукцію, а також галузі, які займаються її зберіганням, транспортуванням і реалізацією;
- *виробнича і соціальна інфраструктура*.

Структура АПК України недосконала. У ній дуже велика частка двох перших і недостатня частка двох останніх сфер АПК. Це є причиною низької ефективності АПК України і значних втрат продукції на шляху до споживача.

Тема 6 Доходи населення, їхнє формування та розподіл. Держава та її економічні функції. Світове господарство і міжнародні економічні відносини. Економічні аспекти глобальних проблем

План

6.1 Доходи, їхні види та джерела формування. Сутність та механізм розподілу доходів.

6.2 Теоретичні погляди на роль держави в економіці та їх еволюція. Економічні функції держави.

6.3 Світове господарство і міжнародні економічні відносини.

6.4 Економічні аспекти глобальних проблем

6.1 Доходи, їхні види та джерела формування. Сутність та механізм розподілу доходів

Питанням розподілу присвячено багато спеціальних праць. Значний внесок у розробку проблем розподілу зробили Д. Рікардо, Дж. С. Мілль, К. Маркс, Дж. Б. Кларк, Дж. М. Кейнс, М. Фрідман та ін. Теорія розподілу була започаткована Д. Рікардо. Визначення законів, що регулюють розподіл продукту між класами, на думку Д. Рікардо, становить основне завдання політичної економії. Дж. С. Мілль свою тритомну працю присвятив переважно розподільним відносинам, подетально й поелементно проаналізувавши практику розподілу та підбивши підсумки теорії розподілу класичної політичної економії. Дж. Б. Кларк стверджує, що розподіл національного доходу регулюється суспільним законом, згідно з яким кожному фактору належить та частина багатства, яку цей фактор створює.

Суб'єктами розподілу є домогосподарство, фізична особа, підприємство чи держава. Об'єктами розподілу можуть бути земля чи інші природні ресурси, праця, капітал, дохід, технологія, інформація тощо. У межах національної економіки об'єкти розподілу – це національне багатство, валовий національний продукт, національний дохід тощо. До інфраструктури розподілу належить система оплати праці, грошово-кредитна система, система формування та використання бюджету держави, фінансова система підприємств та організацій тощо.

Розподіл у відтворенні виконує потрібну роль: по-перше, є умовою виробництва; по-друге, виступає результатом виробництва; по-третє, визначає характер і кількісний рівень споживання. Характер розподілу (наприклад, поділ національного доходу на споживання та нагромадження) визначає здатність суспільства до економічного зростання в перспективі. У процесі розподілу визначається частка кожного економічного фактора виробництва в валовому внутрішньому продукті. Розподілу доходів передують розподіл факторів виробництва. Залежно від форм власності та факторів виробництва визначається характер розподілу доходів.

На характер розподілу факторів виробництва впливають три групи чинників: закони, що регулюють розвиток продуктивних сил: економічні закони функціонування ринку, економічна роль держави.

Розподіл доходів займає проміжне місце між виробництвом у вузькому значенні й кінцевим споживанням. Варто підкреслити два основних методологічних погляди до дослідження доходів: марксистський та неокласичний, або функціональний.

За першим поглядом, форми доходів похідні від поділення нової вартості на необхідну і додаткову. Необхідна вартість (необхідний продукт) є еквівалентом майбутньої зарплати. Додатковий продукт, який також створюється робітником, розподіляється між власниками підприємницьких здібностей, капіталу і землі у вигляді відповідно прибутку, проценту і ренти.

За другим підходом, величина кожного факторного доходу дорівнює граничному вкладу в підсумковий дохід підприємства після реалізації

продукції. Зазначена оцінка спирається на теорію граничної продуктивності, згідно з якою розмір первинного (факторного) доходу є ціною ресурсів. Ціна становить підсумок певної комбінації попиту і пропозиції певного товару. Проте попит на ресурси є похідною величиною від попиту на кінцевий товар. Одночасно, з погляду пропозиції, існують різні технології, тобто різні комбінації ресурсів, що дозволяють досягти виробничої мети. Таким чином, доходи в мікроекономіці як ціни на відповідні фактори пов'язані економічно і технологічно. Власники факторів доповнюють один одного, тому їхня злагода обумовлює стійкість економічного процесу.

Усі доходи підрозділяють за певними критеріями.

За факторним критерієм визначають дві основні групи:

- первинні, тобто факторні – зарплата, прибуток, рента, відсоток;
- вторинні як підсумок перерозподілу, тобто соціальні трансферти, або пенсії, стипендії, допомога, пільги.

За функціональним критерієм визначають такі форми:

- трудові, як за рахунок власної праці з власними активами (особисте підсобне господарство, вільна творча діяльність з отриманням гонорарів та ін.), так і за рахунок найманої праці у вигляді зарплати;
- доходи від підприємництва у вигляді прибутку або відсотків за позички безпосереднім підприємцям;
- доходи від власності за рахунок ренти або відсотків від операцій з цінними паперами, вкладками (депозитами) у кредитні установи чи внесками в статутний фонд колективних підприємств;
- сімейні доходи, зокрема, спадщина і дарування.

Сімейні доходи підсумовують особисті доходні складові, тому вони є узагальненим показником рівня і якості життя людей. Важливими характеристиками є структура сімейних доходів за походженням і напрямки їхнього використання. Зокрема, ознакою розвиненості країни є різноманіття (диверсифікація) доходних складових і порівняно низка частка витрат на продукти харчування. За даними статистики, харчові продукти в Україні займають ледь 60 % від сумарних витрат, а в розвинутих країнах Північної Америки, Західної Європи і Азії – 20–25 %.

Наймана праця – договір між власником підприємства або його представником з працездатною особою про використання робочої сили суб'єкта, що працевлаштується, у виробничому процесі за відповідну винагороду.

Зарплата як дохід найманого робітника досліджується з різних методологічних позицій:

- як ціна робочої сили в марксизмі;
- як ціна праці на підставі граничної продуктивності в неокласичних теоріях;
- як плата за договірну (контрактну) послугу праці в інституціональному погляді.

Якщо зарплата є ціною робочої сили, то її величина менше за цифру нової вартості, яка створена робітником, на показник додаткової вартості, що безоплатно привласнюється підприємцем і за рахунок якої отримують прибуток, рента і відсоток. Висновок: розподіл доходів не є справедливим, він відбиває процес експлуатації найманих працівників.

Якщо зарплата є ціною праці й відбиває граничну продуктивність праці, то це має вираження у пропорційній участі робітника в розподілі сумарного доходу, що відповідає принципу рівності й справедливості.

Якщо зарплата є оплатою послуги праці на підставі попереднього контракту (договору), то, крім економічних підсумків, важливу роль відіграють інституціональні моменти відносин роботодавця і робітника, тобто умови контракту, роль профспілок, держави і об'єднань підприємців.

Визначимо ключові терміни, що притаманні дослідженню зарплати.

Номінальна зарплата – сума нарахувань за підсумками праці.

Реальна зарплата – обсяг життєвих засобів, який придбає людина за номінальну плату залежно від рівня споживчих цін.

Сплачена зарплата – сума грошей, яку фактично, «на руки» отримує працівник після обов'язкових відрахувань у вигляді, наприклад, прибуткового податку, єдиного соціального внеску і тощо.

Мінімальна зарплата – її рівень, зниження якого за основним місцям роботи заборонено державою.

Середня зарплата – її величина, що розраховується шляхом ділення фонду зарплати на кількість робітників.

Фонд заробітної плати – це сума платежів у вигляді основної, додаткової зарплати, платежів на відпустку та інших величин.

Тарифна система – система наступних документів, які описують вимоги, встановлюють і диференціюють рівні оплати:

- тарифні сітки;
- тарифні ставки;
- тарифно-кваліфікаційні довідники.

Головними вимогами до тарифної системи є такі:

- підпорядкування завданню зростання ефективності економіки;
- залежність від кінцевих результатів;
- подолання зрівнялівки.

Розрізняють дві основні форми зарплати: відрядна і погодинна з відповідними системами. Відрядна форма – плата за певний обсяг виробленої продукції (одиниць продукту, кількість клієнтів, що обслуговані, та ін.) з прямою відрядною, відрядно-преміальною, відрядно-прогресивною та іншими системами. Погодинна форма – плата за певну кількість часу, що відпрацьований, з простою погодинною, погодинно-преміальною, погодинно-прогресивною та іншими системами.

В Україні правове забезпечення заробітної плати здійснюється відповідно до Закону «Про оплату праці», деяких інших актів, що регламентують нарахування, оподаткування і виплату зарплати, а також системи колективних договорів і угод.

Необхідно розрізняти дохід:

- *номінальний* – грошовий еквівалент усієї суми доходів, отриманих із різних джерел, тобто, загальна сума доходу в цінах поточного періоду;
- *реальний* – кількість товарів і послуг, які можна придбати за отримані доходи. Цей показник розраховується в цінах базового періоду, і отже, враховує зміну цін.

Розрахунок індексу реального доходу здійснюється за формулою:

$$I_r = \frac{I_n}{I_p}, \quad (6.1)$$

де I_r – індекс реального доходу;

I_n – індекс номінального доходу;

I_p – індекс цін.

Механізм ринку не в змозі подолати зростаючу нерівність у доходах, яка здатна підірвати соціальний мир у суспільстві. Тільки державне регулювання і перерозподіл доходів, тобто активна соціальна політика, згладжують суперечності.

Держава здійснює перерозподіл доходів на двох рівнях:

1. Держава може втручатися у процес формування цін на економічні фактори виробництва і у такий спосіб захищати інтереси економічних агентів, гарантуючи їм отримання доходів. Це стосується насамперед ренти, відсотка і заробітної плати. Зокрема, політика Національного банку щодо встановлення облікової ставки, ставки рефінансування формує рівень доходів банківського капіталу. А політика заморожування заробітної плати спричиняє до стримування доходів найманих працівників. Державна підтримка сільськогосподарських цін у більшості країн світу гарантує фермерам отримання відповідного доходу.

2. Держава може втручатись у перерозподіл пізніше, стягуючи податки із суб'єктів господарювання. У цьому разі держава змінює результати індивідуального розподілу доходів між економічними факторами виробництва. Результати перерозподілу можуть проявлятися у формі вертикального (між багатими й бідними завдяки різного роду податкам) і горизонтального перерозподілу (завдяки трансфертам, субвенціям, витратам на охорону здоров'я та освіту, субсидіям тощо). Економічна доцільність перерозподілу забезпечується за допомогою органічного поєднання реалізації двох розподільних принципів: ефективності та соціальної справедливості. Здійснюючи принцип соціальної справедливості, держава гарантує своєму громадянину достатній рівень життя, не допускає, щоб він опинився за межею бідності. Із цією метою держава визначає мінімум оплати праці, якого обов'язково повинні дотримуватись роботодавці всіх форм власності.

Мінімальна заробітна плата – це встановлена державою нижня межа оплати праці за фактично відпрацьовану повну місячну норму праці (робочого часу) найманого працівника. Такий мінімум не має бути нижчим за існуючий у країні прожитковий мінімум.

Споживчий кошик є певним набором товарів і послуг, які необхідні для задоволення нормальних потреб середньостатистичної сім'ї. Визначають три групи в межах кошику: продовольча частина, частина непродовольчих товарів і послуг, податки й обов'язкові платежі.

Прожитковий мінімум – певний набір товарів і послуг на підставі нормативів споживання першочергових життєвих засобів. Вказаний мінімум має дві форми прояву:

- 1) *фізіологічний мінімум*;
- 2) *соціальний мінімум*, який перевищує фізіологічний на суму коштів, які забезпечують задоволення окремих духовних і соціальних потреб для збереження існуючого рівня життя.

Узагалі нерівність у доходах пояснюється по-різному. *Егалітарний підхід* пропонує максимальне зближення доходів. *Утилітарний підхід* спирається на визначення пріоритету добробуту окремого споживача без зовнішнього регулювання. *Роулсіанський підхід* підкреслює шлях соціальної підтримки найбільш незахищених прошарків. Оптимальність, за В. Парето, досягається тоді, коли зміни в розподілі доходів не погіршують добробуту хоча б одного з його учасників. Соціальне регулювання, за Е. Бароне, ефективне, коли виграш одних обумовлює певну компенсацію збитків для інших завдяки першим і при згоді других.

Видатки домогосподарств спрямовані на споживання трьох груп благ: товарів тривалого користування, предметів поточного вжитку і послуг. Існують певні закономірності розподілу доходів сімей між продуктами харчування, одягом та іншими статтями споживання. Існує залежність між рівнем доходу домогосподарства і його споживанням. Бідні сім'ї витрачають на продукти харчування більшу частину свого використовуваного доходу. По мірі зростання доходу зростає і споживання домогосподарствами продуктів харчування, причому вищої їхньої якості, а також зростають видатки на одяг, відпочинок, автомобілі тощо.

Розподіл особистого наявного доходу на споживання й заощадження залежить від рівня їхніх доходів, який має суттєву диференціацію. Для аналізу рівня останньої застосовуються кілька методів. Нерівність у доходах описується такими основними групами показників:

1. *Кратні*, що спираються на поділ дохідних складових на відповідну кількість груп, зокрема:

- *децильний* коефіцієнт, що показує, у скільки разів мінімальний дохід 10 % найбільш забезпечених верств населення перевищує максимальний дохід 10 % найменш забезпечених;
- *квартильний* коефіцієнт є співвідношенням 25 % зазначених величин;
- *квінтільний* коефіцієнт є відношенням мінімального доходу 20 % найбільш забезпечених верств населення і максимального доходу 20 % найменш забезпечених..
- коефіцієнти фондів (децильний, квартильний, квінтільний), що характеризують у скільки разів середні доходи відповідно 10, 25 або 20 %

найбагатшого населення перевищують доходи аналогічних цифр найбідніших сімей.

2. Крива Лоренца і коефіцієнт Джині.

У системі координат для побудови кривої Лоренца абсциса – це відсоток родин; ордината – відсоток доходів. Бісектриса характеризує рівномірний розподіл доходів, тобто 1 % родин одержує 1 % доходу, 50 % родин одержують 50 % доходу, 100 % родин одержують 100 % доходу. Крива ОаА – це графік реального розподілу доходів по процентних групах сімей. Чим нижче бісектриси перебуває зазначена крива, тим більш різниця середньосімейних доходів.

Коефіцієнт Джині (K_j) – це відношення площі заштрихованої фігури, що описує реальний нерівномірний розподіл, до площі прямокутного трикутника ОАВ, що ілюструє абсолютну рівність доходів. Коефіцієнт Джині має належить проміжку від 0 до 1. Чим ближче його величина до 0, тим більш рівними за доходами є родини. Чим більше коефіцієнт наближається до 1, тим більше розрив в доходах найбільш багатих і найбільш бідних.

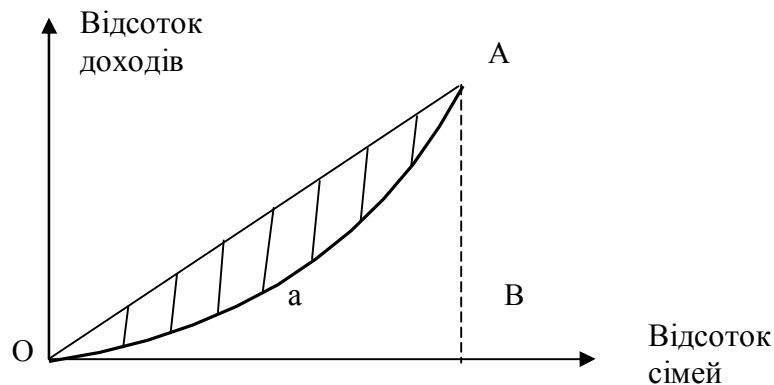

Рисунок 6.1 – Крива Лоренца

6.2 Теоретичні погляди на роль держави в економіці та їхня еволюція. Економічні функції держави

Господарський механізм – це система основних форм, методів і важелів використання законів, розв'язання суперечностей суспільного способу виробництва, реалізації власності, а також всебічного розвитку людини, формування її потреб, створення системи стимулів і узгодження економічних інтересів соціальних груп.

Господарський механізм є найважливішим елементом економічної системи. Якщо уявити сучасну економічну систему як змішану, то вона включає в себе такі самостійні підсистеми господарювання:

- ринок як самостійну підсистему господарювання;
- державну підсистему;
- традиційне (натуральне) господарство.

Кожній з окремих підсистем відповідає адекватний господарський механізм: державний регулюючий механізм; ринковий механізм саморегулювання;

господарський механізм, що відповідає традиційному натуральному господарству. Залежно від того, яка підсистема з відповідним господарським механізмом має найбільшу питому вагу, характеризується й вся економічна система: якщо переважає ринок, то й система – ринкова, виникає ринкова економіка; якщо переважає держава, то й система – планова (адміністративно-командна); якщо переважає натуральне господарство, то такою є система загалом. Більш чи менш рівне співвідношення ринку й держави характеризує систему змішаної економіки, де відбувається взаємодія відповідних господарських механізмів і, як результат, становлення цілісного господарського механізму змішаної економіки.

Сутність господарського механізму проявляється через його функції. До основних з них у політико-економічній системі належать такі:

- реалізація відносин пануючого типу власності;
- сполучення і взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин в економічній структурі суспільства;
- узгодження і забезпечення руху економічних інтересів;
- розв’язання суперечностей;
- формування «поля» взаємодії між механізмом дії і механізмом використання економічних законів.

Реалізація цих функцій в економічній практиці відбувається на основі таких основних принципів формування і функціонування господарського механізму, як *ефективність, збалансованість, системність, соціальна спрямованість*.

Головне завдання економічної політики держави – досягнення параметрів, що визначені нормативною політекономією.

Особливості участі держави в економіці є такими:

1. Держава – це носій політики, тобто влади і народногосподарського регулювання суспільного життя.
2. Держава розробляє правові основи функціонування економіки.
3. Держава – безпосередній учасник економічних відносин, силами державних підприємств, окремих чиновників і державних установ.
4. Держава є монополістом у грошовій емісії, захисті конкуренції й представництві в міжнародних економічних організаціях.

Основні теорії державного регулювання економіки:

1. *Меркантилісти* підкреслювали важливу роль держави в проведенні економічної політики протекціонізму.

2. *Школа класичної політичної економії* заперечувала доцільність державного регулювання економіки та обґрунтовувала ефективність ринкового механізму; роль держави бачила в забезпеченні законності, порядку, захисті прав власності.

3. *Кейнсіанська теорія* вважає державне регулювання необхідним внаслідок неспроможності ринкового механізму швидко і без значних втрат вирішувати проблеми інфляції, безробіття та циклічних коливань.

4. *Неокласичні теорії (монетаризм, теорія раціональних очікувань, теорія економіки пропозиції)* – роблять акцент на необхідності максимально

використовувати потенціал ринкових регуляторів за мінімального державного втручання.

5. *Неокласичний синтез* обґрунтовує доцільність застосування кейнсіанських або неокласичних підходів до визначення ролі держави в залежності від економічної ситуації у країні.

6. *Соціально-інституційний напрямок* пропонує державі, окрім економіко-правових інструментів активно використовувати соціальні, психологічні і політичні важелі впливу на економічний розвиток.

Безпосередні або оперативні завдання державних органів в економічній сфері:

- забезпечення народногосподарської стабілізації;
- сприяння економічному зростанню;
- структурні перетворення між галузями і територіями;
- розподіл і перерозподіл доходів і національного багатства.

Державні органи зазвичай захищають наступні національні інтереси:

- економічну стабільність і недопущення кризових явищ;
- сприяння науково-технічній модернізації;
- сприяння участі у міжнародному поділі праці;
- стимулювання розвитку національного ринку, зокрема захисними бар'єрами (тарифними й нетарифними);
- забезпечення економічної та політичної незалежності, а також зростання добробуту населення.

Державне регулювання доповнює ринковий механізм, що в сукупності становить єдину систему макроекономічного регулювання народного господарства, яка виступає як переплетення ринкових і державних методів регулювання.

Держава виконує такі *виняткові функції*:

- створення законодавчо-правових засад функціонування економіки;
- забезпечення соціально-політичної стабільності і державного суверенітету;
- подолання зовнішніх ефектів, тобто екологічних і техногенних катастроф, які потребують суттєвих коштів і адміністративних заходів;
- здійснення соціальних програм і так званих суспільних заходів (підтримка незахищених, фінансування армії, державної безпеки, дипломатії та ін.);
- представництво в міжнародних організаціях.

На практиці не існують чисте ринкове саморегулювання і абсолютне державне втручання. Головна проблема – оптимальний перерозподіл сфер впливу між державними і недержавними суб'єктами.

Розподіл функцій між центральними і місцевими суб'єктами спирається на державно-адміністративний поділ країни (федерації або унітарні держави).

Відзначимо основні методи державного регулювання економіки:

- *прямі або адміністративні*, пов'язані з дозволом або заборобою діяльності, обмеженням при здійсненні економічних функцій (ліцензія, державна реєстрація, обов'язковий продаж валютного виторгу та ін.);

– *непрямі* методи через податково-бюджетну, грошово-кредитну політику та інше (наприклад, валютна інтервенція силами НБУ для впливу на валютні курси).

Підкреслимо ключові *види державного втручання в економіку*:

- прогнозування, програмування і планування;
- податково-бюджетна (фіскальна) політика;
- грошово-кредитна (монетарна) політика;
- цінова політика;
- соціальна політика, зокрема із соціального захисту населення;
- антимонопольна і політика захисту конкуренції;
- зовнішньоекономічна політика;
- структурна, зокрема інвестиційна та інноваційна політика.

Питання про оптимальний рівень державного втручання дотепер залишається відкритим.

Існує два основні види систем змішаного регулювання економіки:

1. *Економічний лібералізм* – система регулювання економіки, у якій основну роль відіграє ринковий механізм, а роль держави незначна (США, Канада, Великобританія, Австралія та ін.)

2. *Економічний дирижизм* – система регулювання економіки, для якої характерний значний вплив держави на соціально-економічні процеси в країні (Швеція, Австрія, Японія, Німеччина та ін.)

При розгляді змішаних економік виділяють такі національні моделі державного регулювання:

Американська, у якій діють переважно ринкові регулятори; роль держави переважно зводиться до створення і підтримки сприятливих умов для розвитку ринку, а держава використовує переважно непрямі методи регулювання.

Японська, для якої характерне централізоване державне регулювання соціально-економічних процесів на основі використання переважно непрямих методів; важлива роль належить також неформальним методам регулювання, заснованим на психології колективізму, підкоренні особистих інтересів суспільним.

Шведська, що передбачає активне державне втручання у процеси розподілу і перерозподілу доходів, створення сильної системи соціального захисту населення.

Німецька, у якій поєднується активне використання ринкових регуляторів з ефективною системою соціального захисту громадян з боку держави.

Східноазійська, що передбачає активне державне втручання, спрямоване, насамперед, на створення могутніх імпульсів для промислового зростання, а також просування національних товарів на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Державний сектор як особливий інструмент державного регулювання економіки відіграє важливу роль у вирішенні таких завдань:

- забезпечення національної безпеки і цілісності економіки;
- підтримка стабільно високих темпів економічного зростання;
- підвищення конкурентоспроможності національних товарів на світових ринках;

- підвищення рівня життя і соціальний захист населення;
- виробництво суспільних товарів і послуг;
- проведення природоохоронних заходів;
- стимулювання розвитку пріоритетних галузей і підгалузей;
- забезпечення збалансованого розвитку окремих регіонів країни.

6.3 Світове господарство і міжнародні економічні відносини

Міжнародна економічна система – це сукупність національних економічних систем у їхній взаємодії на основі міжнародного поділу праці з відповідним механізмом регулювання.

Міжнародний ринок – частина національних ринків, що безпосередньо пов'язана із закордонними ринками (виникли в Європі, на Близькому Сході, на Далекому Сході). Промисловість була тісно пов'язана з національними ринками. Товари для вивозу за кордон становили готові продукти і вироблялися з місцевої сировини. Торгівля мала двосторонній характер.

Світовий ринок – сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, заснованих на міжнародному поділу праці та інших факторів виробництва.

Світове господарство – це глобальний економічний організм. Структурними його елементами є національні економіки. Знаходяться вони у постійному мобільному взаємозв'язку і взаємозалежності. Світове господарство підпорядковується об'єктивним ринковим законам. Існують різні уявлення щодо його періодизації.

Сучасна наукова думка виходить із того, що світове господарство зародилося за часів первісного суспільства. Як цілісна система воно сформувалося наприкінці XIX ст. Цьому передувала низка умов:

- завершення епохи географічних відкриттів, коли практично всі «білі плями» зникли з карти Землі;
- відбулося закріплення всіх територій Землі за одним з національно-державних утворень;
- визнання цього утворення (всіма або майже всіма державами).

На розвиток світового господарства у новітній час суттєво вплинула НТР. Вона обумовила:

- інтенсифікацію інтеграційних процесів;
- формування ТНК (транснаціональних корпорацій)
- міжнародних кредитно-фінансових інституцій.

Сьогодні розвиток світового господарства пов'язують з процесом глобалізації. Її ознаками є лібералізація та інтеграція ринків, товарів і робочої сили в єдиний світовий ринок. Сьогодні глобалізація – найвпливовіша сила, що визначає майбутнє планети. Одночасно глобалізація значною мірою є суперечливим процесом. З одного боку, глобалізація забезпечує реалізацію переваг МПП, нарощує економічний потенціал, підвищує рівень виробництва, покращує якість життя людей. З другого боку глобалізація створює нові складні болючі проблеми:

- більша частина виграшу дістається багатим країнам, збільшується нерівність, поглиблюються конфлікти;
- зростає взаємозалежність національних економік, відповідно підвищується рівень регіональної і глобальної нестабільності;
- контроль над національними економіками поступово переходить від суверенних урядів до ТНК і міжнародних організацій.

Міжнародний поділ факторів виробництва (international division of factors) – історично сформоване зосередження окремих факторів виробництва в різних країнах, що є передумовою виробництва ними певних товарів, економічно більш вигідних, ніж в інших країнах. Практично всі фактори виробництва мають *міжнародну мобільність*. Ступінь мобільності залежить від типу, до якого відноситься кожний фактор виробництва.

Сутність *міжнародного поділу праці (МПП)* полягає в спеціалізації країн і подальшому обміні (кооперуванні) ресурсами і товарами. МПП є якісною диференціацією трудової діяльності на міжнародному рівні та здійснюється в процесі суспільного розвитку.

Як складна суспільна система МПП складається з багатьох підсистем, що узагальнено на рисунку 6.1.

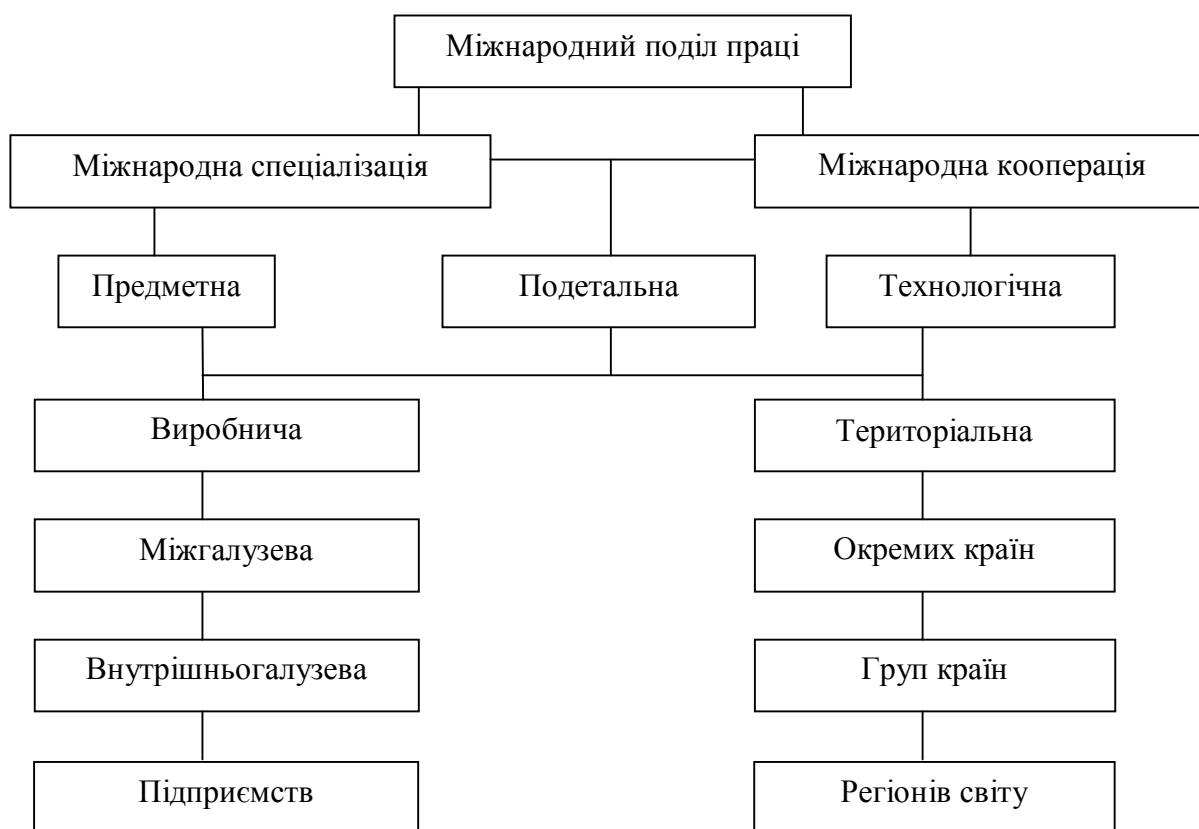

Рисунок 6.1 – Структура МПП

Розрізняють три послідовні форми МПП: загальну, часткову та одиничну.

Загальна означає поділ праці за сферами виробництва (промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок та ін.).

Часткова форма МПП передбачає спеціалізацію певних галузей виробництва, видів готової продукції (приміром, виготовлення літаків, тракторів тощо).

Одинична форма МПП – це спеціалізація різних країн на виготовленні окремих вузлів, деталей, комплектуючих, або на технологічних стадіях виробництва.

Міжнародна спеціалізація виробництва існує у двох видах: виробничому і територіальному.

Перший складається з міжгалузевої та внутрішньогалузевої спеціалізації, а також спеціалізації окремих підприємств, компаній та об'єднань. Другий вид становить спеціалізацію окремих країн, груп країн та регіонів на виробництві конкретних видів продукції або їхніх частин.

Наведемо формули, за якими розраховуються рівні міжнародної спеціалізації галузей національної економіки.

Коефіцієнт відносної експортної спеціалізації (K_{es}) розраховують за формулою:

$$K_{es} = \frac{E_n}{E_w}, \quad (6.1)$$

де E_n – питома вага національного експорту певного товару в сумі експорту країни;

E_w – питома вага світового експорту певного товару в сумі світового експорту.

Якщо $K_{es} > 1$, тоді галузь (або товар) вважають *міжнародноспеціалізованою*.

Експортна квота у виробництві галузі (K_{eqb}) спирається на таку формулу:

$$K_{eqb} = \frac{E_b}{B_b}, \quad (6.2)$$

де E_b – обсяг галузевого експорту за певний період;

B_b – обсяг галузевого виробництва за певний період.

Експортну квоту країни (K_{eq}) визначають як частку національного експорту (E) в сумі ВВП країни (GDP) за формулою:

$$K_{eq} = \frac{E}{GDP}. \quad (6.3)$$

Економіку країни вважають *відкритою*, якщо $K_{eq} > 0,1$, тобто 10 %.

Зовнішньоторговельна квота країни, або індекс товарності (I_m) розраховують за формулою:

$$I_m = \frac{E + I_m}{GDP}, \quad (6.4)$$

де E та I_m – величини національних експорту та імпорту.

Міжнародне кооперування має такі критерії класифікації:

- за видами (виробниче, науково-технічне, збутове тощо);
- за стадіями (передвиробниче, виробниче, комерційне);
- за методами (виконання спільних програм, договірна спеціалізація, створення СП (спільних підприємств);

– за територіальним охопленням (декількох країн, регіональне, міжрегіональне, всесвітнє);

– за кількістю об'єктів та суб'єктів тощо.

Міжнародні економічні відносини (МЕВ) – це система економічних відносин, що виникають між суб'єктами національних економік на основі міжнародного поділу факторів виробництва. *МЕВ* – це механізм взаємодії суб'єктів економіки різних країн світу щодо виробництва, обміну, розподілу та споживання товарів та послуг.

Головні чинники формування системи МЕВ:

- розвиток продуктивних сил і світової інфраструктури;
- національні виробничі відносини кожної країни;
- неекономічні особливості, насамперед, політичні моменти.
- Розвиток МЕВ спирається на розв'язання суперечностей, зокрема,

таких головних:

- між національними й міжнародними інтересами;
- між інтеграцією країн і нерівномірністю їхнього розвитку;
- між зростанням потреб і забезпеченістю країн власними виробничими

ресурсами;

– між позитивними й негативними чинниками світового ринку, наприклад, світові ціни, з одного боку, є орієнтиром для національних, з другого боку, коливання світових цін можуть дестабілізувати стан рівноваги в країні;

– між посиленням різноманіття відносин і поглибленням прірви в соціально-економічному розвитку країн «Півночі» і «Півдня».

Відзначимо основні форми МЕВ:

- традиційні, пов'язані з міжнародною торгівлею кінцевими товарами;
- перехідні до стратегічних як обмін чинниками виробництва, зокрема, міграція робочої сили та капіталу, науково-технічне співробітництво;
- стратегічні як комплекс постійних спеціалізованих і коопераційних заходів у внутрішньофірмових відносинах ТНК;
- синтезовані як особливості регіональної інтеграції країн;
- специфічні, які поєднують економічні й неекономічні моменти, наприклад, міжнародний туризм, спортивні, культурні та рекреаційні контакти.

Основними формами міжнародних економічних відносин є торгівля товарами й послугами, інвестиційна та виробнича діяльність, науково-технічне співробітництво. міжнародна міграція робочої сили, валютно-фінансові відносини, регіональна інтеграція, зусилля у вирішенні глобальних проблем та ін.

Проаналізуємо зазначені форми окремо.

Зовнішня торгівля спирається на такі ключові категорії:

- експорт як вивіз товарів за межі митного кордону країни;
- імпорт як ввіз товарів за межі митного кордону;
- торговельний баланс або його сальдо, тобто різниця між експортом і імпортом, до того ж кажуть про позитивне і негативне сальдо;
- зовнішньоторговельний оборот як сума цифр ввозу і вивозу;

- експортний потенціал як різниця між ВВП і сумою внутрішніх потреб країни;
- протекціонізм – державна політика стимулювання національного експорту і стримування імпорту;
- вільна торгівля (фритредерство) – політика держави з її мінімальним втручанням в МЕВ;
- лібералізація торгівлі як сукупність заходів щодо послаблення державного регулювання;
- тарифні обмеження в торгівлі як використання мита, тобто прямих надбавок до ціни товару;
- нетарифні обмеження, тобто непрямі форми впливу на обсяг і ціну товару, який перетинає державний кордон (квоти, ліцензії, технічні обмеження, тобто стандарти, норми, інші обов'язкові вимоги та ін.).

Міграція капіталів, або їхній імпорт і експорт має такі головні форми:

- прямі інвестиції з отриманням контролю над об'єктом інвестування;
- портфельні інвестиції зазвичай у вигляді цінних паперів без права контролю;
- підприємницький капітал із вкладенням безпосередньо у виробничі об'єкти;
- позичковий капітал із кредитною формою експорту або імпорту коштів.

Іноземне інвестування стимулюють такі головні передумови:

- політична і економічна стабільність;
- достатній науково-технічний рівень;
- стала і приваблива законодавча, податкова та організаційна база;
- використання пільгових режимів, зокрема, спеціальних (вільних) економічних зон та території пріоритетного розвитку, а також офшорних зон, тобто території з пільговим режимом реєстрації, сплати податків та інших моментів.

Міжнародна міграція робочої сили – це переміщення працездатного населення через державні кордони в таких основних формах:

- еміграція, тобто виїзд з країни на інше місце мешкання;
- імміграція, тобто в'їзд у країну для постійного мешкання;
- рееміграція як повернення в країну колишніх емігрантів;
- маятникова і сезонна міграція;
- відплив умів, або відплив мізків, тобто виїзд інтелектуальної еліти країни;
- вимушена міграція, пов'язана з біженцями та особами, які переслідуються на батьківщині за політичними мотивами та шукають політичного притулку.

Регіональна економічна інтеграція проходить такі основні етапи:

- зона вільної торгівлі з ліквідацією тарифних і нетарифних обмежень між країнами;
- митний союз, коли встановлюються єдині обмеження в торгівлі з третіми країнами;

- спільний ринок товарів, капіталів і робочої сили з відсутністю національних бар'єрів на шляху товарів і чинників виробництва;
- економічна спільнота з широким узгодженням економічної політики країн-членів і створення наднаціональних органів, наприклад, Європейського парламенту в ЄС;
- економічний союз при впровадженні єдиної валюти, загальних правил митного і прикордонного режимів, поширенням пріоритетних прав наднаціональних органів;
- політичний союз з утворенням нового державного об'єднання у вигляді федерації або конфедерації.

Платіжний баланс (Balance of Payments) – співвідношення між сумою грошових надходжень, отриманих країною з-за кордону, та сумою здійснених нею платежів за кордон протягом певного періоду. Він складається з двох частин – надходжень і платежів. Якщо грошові надходження перевищують платежі, баланс є активним (профіцитним), а якщо сума платежів більша від надходжень – пасивним (дефіцитним).

Принципи побудови платіжного балансу:

1. Використання балансового методу.
2. Система подвійного запису.
3. Фіксація часу трансакції або зміни у фінансовому активі чи зобов'язанні. Принцип подвійного запису вимагає, щоб записи операцій за дебетом і кредитом проводилися одночасно, тоді статті будуть збалансовані.
4. Принцип ринкової ціни.
5. Використання долару США для забезпечення міжнародного порівняння.
6. Чітке визначення економічної території країни. У широкому сенсі економічною територією є географічна територія або юрисдикція, для якої складаються статистичні дані. Найпоширенішим поняттям економічної території є простір, що знаходиться під економічним контролем одного уряду.
7. Поняття резидента і нерезидента. Резиденцією інституційної одиниці (домогосподарства, корпорації, державного органу) є економічна територія, з якою у неї є найбільший зв'язок і яка слугує центром її економічного інтересу.

Основні компоненти платіжного балансу групуються за рахунками поточних операцій та операцій з капіталом, а також фінансовим рахунком.

Кредитові записи рахунків поточних операцій та операцій з капіталом включають експорт товарів і послуг, первинні та вторинні доходи до отримання, вибуття невиробничих нефінансових активів.

Дебетові записи включають імпорт товарів і послуг, первинні та вторинні доходи до виплати, набуття невиробничих нефінансових активів.

Під час публікації платіжний баланс може бути представлений в стандартній або аналітичній формах.

За стандартною формою товари, послуги та поточні трансферти об'єднуються в рахунку поточних операцій, а капітальні трансферти, прямі інвестиції, портфельні інвестиції, фінансові похідні, інші інвестиції та резервні активи – у рахунку операцій з капіталом та фінансовими інструментами. Усі

складники платіжного балансу групуються за двома рахунками: рахунком поточних операцій, і рахунком операцій з капіталом та фінансових операцій. Рахунок поточних операцій відбиває рух за кордон або з-за кордону товарів, послуг і трансфертних платежів. Рахунок руху капіталів виявляє рух позикових коштів і фінансових активів: по-перше, відтік капіталів; по-друге, приплив капіталів. Підсумовування розділів балансу, з урахуванням статті «Помилки та упущення», дозволяє вивести підсумковий (зведений) баланс, який може мати або позитивне, або негативне сальдо. Якщо підсумкове сальдо позитивно – країна збільшує свої вимоги до інших країн, і, відповідно, на таку ж суму зменшуються її зобов'язання відносно них. Навпаки, якщо підсумкове сальдо балансу негативне – країна повинна збільшити свої зобов'язання щодо інших країн, щоб відшкодувати дефіцит платіжного балансу.

Однак діюча офіційна версія платіжного балансу полягає в перекласифікації і перегрупуванні наявних відомостей так, щоб за можливістю відокремити первинні, автономні операції від вторинних. *За аналітичною формою* передбачає виведення активного або пасивного сальдо платіжного балансу, яке повинно визначатися як сумарний результат незалежних, автономних операцій поточного і капітального характеру, що здійснюються резидентами й нерезидентами, і, таким чином, виявляти спрямованість зовнішньоекономічної діяльності країни. При аналітичному поданні в рахунок операцій з капіталом і фінансовими інструментами не включають зміну розмірів золотовалютних резервів (резервних активів) країни, а виділяють їх в окрему, четверту частину платіжного балансу, щоб було видно, з яким реально сальдо в результаті був зведений платіжний баланс: якщо резерви зросли, то з позитивним, а якщо скоротилися – то з негативним (при цьому знак мінус буде означати зростання резервів, оскільки майже у всіх країн вони зберігаються не стільки в золоті, скільки в іноземній валюті, що в разі зростання резервів означає придбання іноземних активів). Зміна резервів також виділяється в окрему частину платіжного балансу, але чисті помилки і пропуски, навпаки, включаються в рахунок операцій з фінансовими інструментами, що актуально для країн з великим нелегальним вивезенням капіталу.

6.4 Економічні аспекти глобальних проблем

Розвиток світового господарства зіштовхнувся зі загостренням так званих глобальних проблем, які мають і економічне вимірвання.

Глобалістика – це особлива галузь науки про загальні, планетарні проблеми розвитку людства.

Зазначені проблеми підрозділяються на три групи:

1) проблеми взаємодій людини й природи, зокрема:

- екологічна;
- продовольча;
- обмеженості ресурсів і оволодіння ресурсами космічного простору

і світового океану;

2) проблеми суспільних взаємодій, зокрема:

- збереження миру, заборона зброї масового знищення і скорочення гонки озброєнь;
- подолання зростаючої прірви в рівні життя між розвинутими країнами так званого «золотого мільярду» і країнами, що розвиваються;
- боротьба з міжнародним тероризмом і організованою злочинністю «без кордонів»;

3) проблеми розвитку людини та її майбутнього, зокрема:

- боротьба з епідеміями та небезпечними захворюваннями (СНІД, туберкульоз та ін.);
- боротьба з наркоманією, палінням, алкоголізмом, торгівлею людьми та ін.

Усі глобальні проблеми породжують нестачу коштів для прогресу людства, ведуть до деградації довкілля і самої людини.

Термін «глобалізація» (від лат. *globus* – куля) увійшов у науковий обіг наприкінці ХХ століття. На основі іменника *globus* – куля з'явився французький прикметник *global*, тобто «стосується всієї земної кулі» (або повний, всеохоплюючий, всеосяжний).

Поняття «глобалізація економічного життя» і «глобальна економіка» не тотожні. Глобалізація є процесом переходу від світової економіки до глобальної. Світова економіка – це об'єднання взаємопов'язаних суверенних національних економік внаслідок їхньої інтеграції та інтернаціоналізації. Глобальна економіка, на відміну від світової економіки, є вищою формою економічної діяльності у планетарному обсязі. Тут роль «нації-держави» зводиться до мінімуму і вважається анахронізмом індустріального суспільства.

Економічна глобалізація як принципово новий процес розпочалася наприкінці ХІХ ст. Він був перерваний двома світовими війнами та «великою депресією», а нового прискорення та поширення отримав у останній чверті ХХ ст. внаслідок реалізації досягнень НТП. Є й інші тлумачення глобалізації. Значна кількість дослідників вважає, що глобалізація відбувається упродовж кількох останніх століть внаслідок інтеграції та інтернаціоналізації світового господарства.

Початок ХХІ століття характеризує *нова глобалізація* з такими головними особливостями:

- глобалізація економіки та технологій під контролем невеликої кількості могутніх ТНК, штаб-квартири яких розміщуються переважно в США, Китаї, Західній Європі, Японії, Південній Кореї, і світових фінансових центрів, які здійснюють миттєві глобальні перетоки капіталів в інтересах тих самих ТНК;
- глобалізація інформаційних потоків через Інтернет, телекомунікації, інформаційні ТНК, нав'язування через ці канали західного соціокультурного устрою й системи цінностей іншим цивілізаціям, що підриває їхню самобутність (зокрема мовну), їхнє спадкове ядро;
- однополюсний світ на підставі домінування єдиної наддержави, яка, спираючись на контрольовані нею міжнародні організації (НАТО), намагається

підкорити своєму впливу і перебудувати на свій лад увесь геополітичний простір.

Аналітики Bank of America визначили завершення піків деяких світових трендів наприкінці другого десятиріччя XXI століття і спрогнозували такі зміни глобальних мегатрендів протягом третього десятиріччя:

1. *Пік глобалізації*: кінець необмеженого переміщення товарів, капіталів і праці.

2. *Пік нерівності*: формування морального капіталізму; боротьба з ухиленням від податків; масштабні фіскальні заходи.

3. *Пік молодості*: кількість літніх (65 років і більше) уперше перевищило число дітей у віці до 5 років, населення Землі старіє.

4. *Пік нафти*: світовий попит на нафту вперше перестане зростати, перехід від викопного палива до поновлюваної енергетики й електромобілям.

5. *Пік авторинку*: починає знижуватися загальна кількість машин з дизельним двигуном внутрішнього згоряння на дорогах.

6. *Пік споживання*: зупиняється демонстративне споживання в розвинених країнах, іде перехід від власності до безвідхідної економіки й економіки спільного користування.

В умовах науково-технологічної революції, формування глобального поділу праці для України не існує альтернативи планетарним і регіональним інтеграційним процесам. У визначенні оптимальних векторів зовнішньоекономічної стратегії України варто спиратися на фундаментальні теоретичні розробки та напрацьовану практику реалізації порівняльних і конкурентних переваг у світовому господарстві, їхнє втілення в міжнародних інтеграційних проєктах. Водночас необхідно враховувати реальний стан інтеграції економіки України у світогосподарські процеси та регіональні структури.

Назвемо принаймні три можливі напрямки ефективної адаптації України до міжнародного поділу праці:

1) участь у загальноєвропейському економічному просторі; доцільно визначитися, які галузі й виробництва становитимуть профіль міжнародної спеціалізації України; стимулювання цих галузей і виробництв методами ринкової економіки одночасно окреслить пріоритетні зміни в народному господарстві України;

2) визначення специфічних сфер співробітництва з країнами інших континентів, які становитимуть взаємний інтерес;

3) під'єднання до загальносвітового співробітництва на галузевій основі, особливо у науково-технічній, енергетичній, продовольчій, екологічній сферах.

Опрацювання перспективної програми вибіркової спеціалізації українського експорту на нових конкурентоспроможних на світовому ринку виробках можна пов'язати з конверсією ВПК (із урахуванням принципу розумної достатності), що стане підґрунтям для розвитку експортної спеціалізації наукоємних галузей.

Під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх економічних процесів в Україні виникає низка проблем, до яких варто зараховувати: стрімке

збільшення відпливу робочої сили за кордон; посилення конкуренції на світових ринках тих товарів, які становлять основу українського експорту; інвестиційний клімат у країні, не зважаючи на політичні декларації на найвищому рівні, досі залишається несприятливим; подальше відкриття внутрішнього ринку, супроводжується зростанням конкуренції між національними й іноземними компаніями, особливо у сферах сільського господарства та виробництва продуктів харчування, споживчих товарів; стрімке зростання соціальних витрат у різних формах, незбалансована структура державного боргу та його динаміка створюють великі ризики для фіскальної системи; стабільно високий дефіцит Пенсійного фонду, який загрожує фіскальній стабільності загалом; недостатність реформ у сільському господарстві; загострення проблем захисту прав власності.

Інтеграція України до світового господарства ускладнюється неефективною структурою економіки України, відсталістю технологічної бази виробництва, невирішеними соціальними завданнями.

Європейська орієнтація України потребує прискореного розвитку економіки та значного підвищення рівня життя населення. Тому важливою умовою входження України до світового ринку та європейського економічного простору є відповідність вітчизняних соціальних стандартів міжнародним.

Інтеграція України до системи міжнародного поділу праці потребує проведення багатовекторної зовнішньоекономічної діяльності з урахуванням національних інтересів. Це стосується, по-перше, геополітичних напрямків цієї діяльності і, по-друге, входження до міжнародних економічних інституційних структур.

Практичні кроки до європейської інтеграції за умови дотримання таких критеріїв:

- *політичного*: стабільність установ, що гарантують демократію, верховенство закону, дотримання прав людини та захист прав меншин;
- *економічного*: дієва ринкова економіка;
- *організаційного*: зобов'язання, що впливають із факту вступу до ЄС, зокрема, визнання принципів політичного, економічного й монетарного об'єднання.

Процеси інтернаціоналізації та глобалізації господарського життя, відкритий характер економіки України обумовлюють необхідність поглиблення співробітництва з міжнародними фінансовими інститутами на принципах міжнародного права, поваги, взаємних інтересів і позицій. Центр ваги у відносинах із МВФ поступово переноситиметься у площину узгодження головних параметрів макроекономічної політики з тенденціями та прогнозами розвитку світової економічної кон'юнктури, із динамікою й напрямками міжнародних фінансових та інвестиційних потоків.

У найближчі роки головними завданнями економічної політики України залишатимуться:

- забезпечення динамічного економічного зростання переважно завдяки науково-технологічним чинникам і підвищенню продуктивності факторів виробництва;

- утримання макроекономічної рівноваги (інфляція, зайнятість, обмінний курс гривні, відсоткова ставка Національного банку, дефіцит держбюджету тощо);
- здійснення широкомасштабної структурної реформи галузевого й територіального спрямування, реструктуризація інституційної системи, реформування адміністративно-територіального устрою;
- збалансований розвиток соціальної сфери, доведення її рівня до параметрів країн Центральної та Східної Європи;
- переведення зовнішньоекономічних зв'язків України на нову основу шляхом прагматизації інтеграційних процесів і здійснення цивілізованої експансії на ринках третіх країн.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ МАКРОЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

Тема 7 Предмет, метод та функції макроекономіки. Макроекономічні показники в системі національних рахунків

План

7.1 Макроекономічні суб'єкти та їхня взаємодія. Предмет та функції макроекономіки. Методологія макроекономічного аналізу. Становлення, розвиток та сучасні макроекономічні теорії. Методологічні принципи побудови системи національних рахунків.

7.2 Основні макроекономічні показники та методи їх обчислення.

7.1 Макроекономічні суб'єкти та їхня взаємодія. Предмет та функції макроекономіки. Методологія макроекономічного аналізу. Становлення, розвиток та сучасні макроекономічні теорії. Методологічні принципи побудови системи національних рахунків

Макроекономіка – галузь економічної науки, що вивчає поведінку економіки як єдиного цілого з метою забезпечення умов сталого економічного зростання, повної зайнятості ресурсів, мінімізації рівня інфляції і рівноваги платіжного балансу.

Макроекономічний підхід до дослідження економічних процесів і явищ має низку особливостей.

По-перше, він спрямований на вивчення принципів формування агрегативних показників, що характеризують рівень або тенденції розвитку економіки загалом: національний дохід, загальні обсяги інвестицій і зайнятості, загальний рівень цін, темпи економічного зростання і т.д.

По-друге, на відміну від мікроекономічного аналізу, за якого рішення виробників і споживачів і їхня дія на окремих ринках розглядаються як незалежні, вивчення економіки загалом припускає необхідність розгляду взаємодії між економічними суб'єктами через систему взаємозалежних ринків.

По-третє, при макроекономічному підході розширюється кількість економічних суб'єктів, що визначають стан і розвиток економіки.

Теорія нерівномірних поштовхів норвезького економіста Р.-А.-К. Фріша пояснює структурні особливості динамічної економічної системи, у якій під впливом зовнішніх імпульсів через мультиплікаційно-акселераційний механізм відбуваються коливання національного доходу, що перешкоджають досягненню рівноваги.

Значну увагу вчений приділяє характеристиці кейнсіанської моделі регулювання економіки, узагальнює висновки кейнсіанської теорії та доповнює їх.

Теорія раціональних очікувань вперше була запропонована у 1961 р. Дж. Ф. Мутом у статті, присвяченій ринку товарів і цінних паперів. Мут зацікавився питанням, чому жодне правило, жодна формула або модель ніколи

не могли успішно прогнозувати рух цін на фінансових ринках, який дійсно нагадує те, що прийнято називати процесом «випадкових блукань», на який накладається «шум». Фактично його відповідь зводилась до того, що уся наявна інформація, яка здатна максимізувати точність цінових прогнозів, майже миттєво інкорпорується в поточні рішення спекулянтів. Отже, їх передбачення, а відповідно, й очікування є «раціональними» у точному розумінні цього слова. Економічні суб'єкти діють так, начебто вони знають модель, тобто очікування індивідів відповідають прогнозам, одержаним на основі моделі. Через десятиліття Р. Лукас та його однодумці плідно використали гіпотезу раціональних очікувань для обґрунтування неефективності державного регулювання економіки. Теорія «нових класиків» не спричинила повної відмови економічної науки. Неоконсервативні й неоліберальні економічні концепції другої половини ХХ ст. загалом відображають тенденцію сучасних економічних систем до стихійно-ринкових начал, їхньою метою було створення адекватніших і ефективніших методів державного регулювання, відмова від політики інтервенціонізму.

Ідеї ліберально-ринкової системи австрійського вченого Ф.-А. Хайєка були підтримані економістами багатьох країн. Чільне місце у його теорії лібералізму належить концепції про спонтанний характер ринкового порядку. Як пояснює Ф.-А. Хайєк, спонтанний характер ринкового порядку означає, що будь-яке втручання у нього може лише підірвати механізм ринку і паралізувати господарську систему загалом.

Модель Алле передбачає трактування суспільного господарства як сукупності локальних ринків, для яких характерні власні замкнуті системи ціноутворення. Це система ринків для різних товарів, до того ж однаковий товар може продаватися і купуватися на різних ринках. У ній немає єдиного набору цін, акти ринкового обміну відбуваються не всі відразу, а безперервно. Вчений допускає множинність ринків та велику кількість систем цін як відображення реальної зміни до економічного оптимуму.

Двосекторна модель Льюїса та революційна теорія залежності. Згідно з двосекторною моделлю будь-яка економічна система складається з двох секторів: 1) традиційний (сільськогосподарський) з натуральним сільськогосподарським господарством; 2) сучасний (промисловий) сектор – конкурентоспроможний і капіталізований сектор з міською промисловістю та міграцією робочої сили з традиційного сектору. Основна увага в цій моделі приділяється міграції робочої сили з села до міста та зростанню виробництва у промисловому секторі. Проведені у подальшому емпіричні дослідження загалом підтвердили реалістичність основних положень та процесів, описаних у моделі.

Кількісний підхід у формуванні теорії економічного зростання. Ключову роль у формуванні теорії економічного зростання відіграли праці С. Кузнеця, засновника кількісного підходу (сукупність методів обробки статистичних даних для теоретичного аналізу законів розвитку економічної системи і регулювання макро- та мікроекономічних процесів).

Модель зростання Р.-М. Солоу. Модель економічного зростання Солоу було розроблено для закритої економіки, у якій внутрішні інвестиції дорівнюють внутрішнім заощадженням і в якій немає міжнародної торгівлі. Модель Солоу легко модифікується для відкритої економіки.

Система національних рахунків (СНР) – це система взаємопов'язаних показників і класифікацій, які використовуються для описування та аналізу найзагальніших результатів і аспектів економічного процесу на макрорівні.

СНР уперше була розроблена статистичною комісією при ООН у 1953 р. Сучасна СНР в останньої редакції 2008 р. містить інформацію про:

1) усі господарські суб'єкти (як юридичні особи, так і домогосподарства), які беруть участь у економічному процесі; 2) усі економічні операції, пов'язані з виробництвом, розподілом і перерозподілом доходів, накопиченням активів та іншими аспектами економічного процесу; 3) усі економічні активи і пасиви, які формують національне багатство (основні фонди, матеріальні обігові кошти, фінансові активи, вартість землі та корисних копалин тощо).

Для визначення макроекономічних показників застосовують також Класифікацію інституційних секторів економіки і Класифікацію видів економічної діяльності. Інституційними одиницями є господарські одиниці, які можуть від свого імені мати активи, брати зобов'язання, здійснювати економічну діяльність і операції з іншими одиницями. Інституційними одиницями можуть бути юридичні і фізичні особи (або їхні групи) у формі домашніх господарств.

Відповідно до міжнародних стандартів СНР інституційні одиниці групуються в п'ять секторів економіки: нефінансові корпорації; фінансові корпорації; сектор загальнодержавного управління; сектор домашніх господарств; некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства. Інституціональні одиниці підрозділяються на резидентів і нерезидентів.

Резиденти – це суб'єкти, які постійно діють на території країни, або діючі за рубежом на базі національного законодавства.

Нерезиденти – це суб'єкти, які діють за межами країни або на її території, на основі законодавства інших держав.

Інституціональні одиниці підрозділяються на резидентів і нерезидентів.

Резиденти – це суб'єкти, які постійно діють на території країни або за рубежом на базі національного законодавства.

Нерезиденти – це суб'єкти, які діють за межами країни або на її території на основі законодавства інших держав.

В основі розрахунків макроекономічних показників лежить також рівність сумарних доходів і витрат.

Щоб уникнути подвійного рахунку – ситуації, коли одна й та ж сама операція може бути врахована двічі, в СНР вирізняють такі поняття:

- *проміжна продукція* – це товари і послуги, що купуються з метою подальшої переробки, обробки або для перепродажу;
- *кінцева продукція* – товари і послуги, що купуються з метою кінцевого споживання, не для подальшої переробки чи продажу;
- *додана вартість фірми* – вартість, що створена в процесі виробництва

на певному підприємстві і охоплює реальний вклад підприємства у створення вартості конкретного продукту, не включає вартості проміжних товарів і послуг, що були придбані фірмою і використані в процесі виробництва.

7.2 Основні макроекономічні показники та методи їхнього обчислення

Головний показник *СНР* – валовий внутрішній продукт (*ВВП*, *GDP*) як інтегрований показник економічного розвитку країни, який характеризує результат виробничої діяльності резидентів в межах економічної території країни і вимірюється сукупною вартістю товарів та послуг, виготовлених ними для кінцевого використання.

ВВП розраховують за трьома методами:

- 1) виробничим;
- 2) кінцевого використання;
- 3) за категоріями доходу.

За *виробничим методом*, до валової доданої вартості (*ВДВ*) додають величину чистих продуктових податків (*ЧПП*). *ВДВ* дорівнює різниці між валовим випуском (*ВВ*) і проміжним споживанням (*ПС*), а *ЧП* є підсумком відрахування продуктових субсидій (*ПрС*) з величини продуктових податків (*ПрП*)

Таким чином, розрахунок *ВВП* за виробничим методом набуває такого вигляду:

$$ВВП = ВДВ + ЧПП = (ВВ - ПС) + (ПрП - ПрС). \quad (7.1)$$

За *методом кінцевого використання*, *ВВП* є сумою кінцевих споживчих витрат (*КСП*), валового нагромадження капіталу (*ВН*) та експорту (*Е*) за винятком імпорту товарів і послуг (*Ім*):

$$ВВП = КСП + ВН + (Е - Ім). \quad (7.2)$$

Варто відзначити, що в макроекономіці після перегруповань використовують і широко застосовують іншу англomовну версію запису даного розрахунку:

$$ВВП = C + I_g + G + NX, \quad (7.3)$$

де *C* – кінцеві споживчі витрати домогосподарств;

I_g – валові внутрішні приватні інвестиції;

G – державні видатки;

NX – чистий експорт, тобто сальдо експорту та імпорту товарів і послуг.

За *категоріями доходу*, *ВВП* є сумою оплати праці найманих працівників (*ОП*), валового прибутку (*ВП*), змішаного доходу (*ЗД*) і сальдо податків (*ПВІм*) і субсидій (*СВІм*) на виробництво та імпорт:

$$ВВП = ОП + ВП + ЗД + (ПВІм - СВІм). \quad (7.4)$$

Визначимо декілька похідних показників від *ВВП*:

1. *Чистий внутрішній продукт (ЧВП)* можна отримати з *ВВП*, якщо його зменшити на величину амортизаційних відрахувань (*А*):

$$ЧВП = ВВП - А. \quad (7.5)$$

2. *Валовий національний дохід (ВНД)* дорівнює сумі *ВВП* і сальдо первинних зовнішніх доходів, тобто різниці первинних закордонних доходів

резидентів, ввезених у країну (ПДР), і первинних доходів, що вивезли нерезиденти за кордон (ПДН):

$$ВНД = ВВП + (ПДР - ПДН). \quad (7.6)$$

3. Валовий національний наявний дохід (ВННД) є сумою ВНД і сальдо чистих поточних трансфертів, тобто різниці поточних трансфертів, отриманих і ввезених резидентами з-за кордону ПТрР, і поточних трансфертів, що передали нерезиденти з певної країни за кордон (ПТрН).

$$ВННД = ВНД + (ПТрР - ПТрН). \quad (7.7)$$

Номінальний ВВП – це обсяг виробництва, який вимірюється в поточних цінах, тобто в цінах, що існують на момент виробництва.

$$\text{Номінальний ВВП} = \sum_{i=1}^n P_i \cdot Q_i, \quad (7.8)$$

де Q_i – обсяг виробництва i -го товару в поточному році;

P_i – ціна i -го товару в поточному році.

Таким чином, на величину номінального ВВП впливають два процеси: динаміка обсягу виробництва; динаміка рівня цін.

Реальний ВВП – це обсяг виробництва, який вимірюється в базисних цінах, тобто на величину цього показника впливає лише зміна обсягів виробництва.

$$\text{Реальний ВВП} = \sum_{i=1}^n P_i^0 \cdot Q_i, \quad (7.9)$$

де Q_i – обсяг виробництва i -го товару в поточному році;

P_i^0 – ціна i -го товару в базисному році.

Реальний ВВП можна розрахувати шляхом коригування номінального ВВП (GDP_n) на величину дефлятора (I), або сукупного індексу цін:

$$\text{Реальний ВВП} = \frac{GDP_n}{I}. \quad (7.10)$$

Індекс споживчих цін (ІСЦ) показує зміну середнього рівня цін «кошика» товарів і послуг, звичайно використовуваних середньою родиною. Склад споживчого кошика фіксується на рівні базисного року. ІСЦ розраховують за типом індексу Ласпейреса, або індексу цін з базовими важелями (сукупністю благ, фіксованою за базовим роком) за формулою:

$$I_L = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t \times Q_i^0}{\sum_{i=1}^n P_i^0 \times Q_i^0}, \quad (7.11)$$

де P_i^0 і P_i^t – ціни i -го блага, відповідно, в базисному (0) і поточному (t) періодах;

Q_i^0 – кількість благ у базисному періоді.

Індекс цін – неявний дефлятор ВВП, розраховується за типом індексу Пааше, тобто індексу, де як важелі використовується набір благ поточного періоду, за формулою:

$$I_P = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t \times Q_i^t}{\sum_{i=1}^n P_i^0 \times Q_i^t}, \quad (7.12)$$

де Q_i^t – кількість i -го блага в поточному періоді.

На відміну від індексу Ласпейреса, індекс Пааше дещо занижує зростання рівня цін в економіці, оскільки не враховує динаміку структури важелів, проте фіксує її вже в поточному періоді. Якщо за його допомогою оцінювати зростання вартості життя, то не буде враховано вплив на споживачів підвищення цін на блага, які були присутні в наборі базисного року.

Індекс Фішера ліквідує недоліки індексів Ласпейреса і Пааше, усереднюючи їхні значення.

$$I_F = \sqrt{(P_L * P_P)}. \quad (7.13)$$

ВВП є сукупним показником і не враховує багато чинників. Тому значно поширилися розрахунки індексів (рейтингів) різних країн за методиками впливових міжнародних організацій. Такий підхід дозволяє розрахувати кожний з індексів у вигляді усередненої суми складових з відповідними ваговими коефіцієнтами. Визначимо деякі з них:

1. *Індекс глобальної конкурентоспроможності*, розроблений Всесвітнім економічним форумом у Давосі, що включає індикатори технологічного розвитку, громадських інститутів, макроекономічного середовища. Усі індикатори розраховуються на підставі понад 40 наборів даних про стан інноваційного розвитку країни, міжнародного трансферу технологій, розвитку інформаційних і телекомунікаційних мереж, рівні витрат на НДДКР, іноземного інвестування, незалежності бізнесу від уряду, корупції та ін.

2. *Індекс економічної свободи*, розроблений інтелектуальним центром Heritage Foundation і враховуючий індикатори торговельної політики країни, фіскального навантаження з боку уряду, урядового втручання в економіку, монетарної політики, потоків капіталів та іноземних інвестицій, банківської та фінансової діяльності, ціноутворення, оплати праці, прав приватної власності та ін. Розрахунки вказаних індикаторів отримують, використовуючи понад 50 наборів даних фінансово-економічного, адміністративного й законодавчого характеру.

3. *Індекс ESI* (Environmental Sustainability Index), що розраховується Центром з екологічного законодавства і політики Йельського університету США і включає 21 екологічний індикатор, узагальнюючий понад 75 наборів даних стану природних ресурсів у країні, рівня забруднення навколишнього середовища в динаміці, зусиль держави в управлінні екологічними питаннями, її здатності поліпшити екологічні характеристики та ін. Індекс ESI визначає здатність країни захищати навколишнє середовище як у поточному періоді, так і у довгостроковій перспективі.

4. *Індекс людського розвитку* (індекс розвитку людського потенціалу), що розраховується Програмою розвитку ООН (ПРООН) і є простим

середньоарифметичним індексів реального ВВП на душу населення, досягнутого рівня освіченості та середньої тривалості життя.

5. *Індекс якості й безпеки життя*, що використовується міжнародною організацією Economist Intelligence Unit з урахуванням ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності, рейтингу політичної стабільності й безпеки країни, різниці між кліматично більш теплими й більш холодними регіонами держави, співвідношенням між середньою зарплатою чоловіків і жінок та інших індикаторів.

6. *Індекс суспільства, що ґрунтується на знаннях, або K-суспільства*, запропонований департаментом ООН з економічного і соціального розвитку – UNDESA і враховує індикатори інтелектуальних активів, перспективності й якості розвитку суспільства, додає до традиційних соціальних показників дані про охоплення молоді освітою та інформацією, розповсюдження Інтернету та ін.

Тема 8 Модель сукупного попиту та сукупної пропозиції

План

- 8.1 Сукупний попит, його структура та фактори впливу.
- 8.2 Сукупна пропозиція та її динаміка.
- 8.3 Модель AD-AS як базова модель економічної рівноваги.

8.1 Сукупний попит, його структура та фактори впливу

Національна економіка постає як агрегований національний ринок, основними параметрами якого є сукупний попит і сукупна пропозиція, взаємодія між якими визначає рівноважний обсяг національного виробництва, рівень цін та зайнятості.

Сукупний попит (AD) – це обсяг продукції, який споживачі готові придбати за конкретною ціною в конкретний момент часу.

Закон попиту наголошує: за інших рівних умов ціни і величина сукупного попиту мають зворотну, або негативну залежність.

Визначимо передумови дії закону попиту.

1. Ефект процентної ставки припускає, що з підвищенням цін зростає попит на гроші. При незмінній грошовій масі зростання попиту підвищує ціну за одержання грошей, тобто процентну ставку. Із зростанням процентної ставки зменшуються можливості реальних витрат на споживчі й інвестиційні товари, тобто скорочується сукупний попит.

2. Ефект імпортих закупівель виражається в тому, що зростання цін у країні зменшує сукупний попит на вітчизняні товари і підвищує привабливість імпортової продукції, яка заміняє національну.

3. Ефект багатства (ефект реальних касових залишків) виявляються в тому, що за більш високого рівня цін падає купівельна спроможність споживачів з фіксованими доходами, тобто попит знижується.

Усі три зазначених ефекти є ціновими факторами, тобто впливають на сукупний попит через зміну цін. Ціни впливають на обсяг сукупного попиту шляхом руху по кривій AD (рис. 9.10).

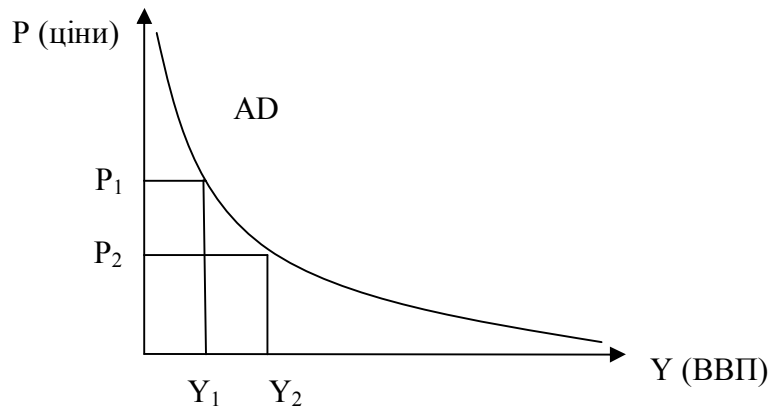

Рисунок 8.1 – Крива сукупного попиту

Нецінові фактори AD діють незалежно від динаміки цін і зміщують вихідну криву паралельно праворуч або ліворуч відповідно при зростанні попиту і при його зниженні.

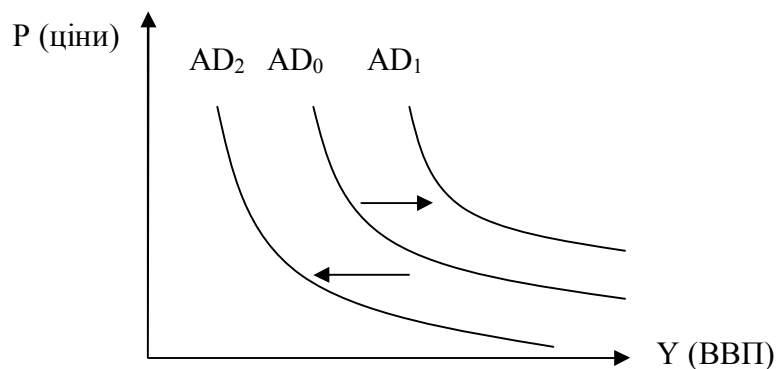

Рисунок 8.2 – Вплив нецінових факторів сукупного попиту

Складові сукупного попиту – це елементи формули ВВП по витратах:

$$Y = C + I_g + G + NX$$

Це дозволяє зробити таку класифікацію нецінових факторів AD:

1. *Зміни в споживчих витратах*, зокрема: рівні доходів, очікуванні споживачів і заборгованості споживачів, податках й субсидіях.
2. *Зміни в інвестиційних витратах* з урахуванням динаміки процентних ставок, очікуваних прибутків від інвестицій, податків і дотацій підприємцям, технологій, запасів і надлишкових потужностей.
3. *Споживчі та інвестиційні зміни в державних витратах.*
4. *Зміни у витратах на зовнішньоекономічну діяльність*, враховуючі різницю в рівні життя і динаміку валютних курсів.

8.2 Сукупна пропозиція та її динаміка

Сукупне пропонування (AS) – це рівень реального ВВП за різних рівнів цін у конкретний момент часу. Закон пропонування наголошує: за інших рівних умов ціна й обсяг пропонування мають прямий (позитивний) зв'язок.

На характер графіка AS впливають фактор часу і фаза економічного циклу.

У *короткостроковому* періоді підвищення цін стимулює зростання сукупного пропонування. Теорія короткострокового сукупного пропонування спирається на дві моделі. Одна з них називається крайнім випадком. Згідно з цією моделлю ціни і зарплата тимчасово є абсолютно негнучкими, тобто не реагують на збурення в економіці. Такий випадок Дж. Кейнс припускав в умовах глибокого спаду виробництва порівняно із станом повної зайнятості. У цій ситуації, незважаючи на збільшення сукупного попиту, робітники можуть бути зацікавлені утримуватися від вимог щодо збільшення зарплати, а підприємці – від бажання підвищувати ціни.

Основна модель короткострокового сукупного пропонування спирається на негнучкість цін і зарплати. Поняття «негнучкість» не означає незмінності. Негнучкі ціни й зарплата змінюються, але достатньо адекватно для швидкого відновлення повної зайнятості. Економісти по-різному пояснюють негнучкість цін і заробітної плати. Але, незважаючи на ці розбіжності, прихильники основної моделі однастайні в тому, що короткострокова сукупна пропозиція залежить від того, як фактичний рівень цін відхиляється від очікуваного рівня.

Згідно з основною моделлю очікуваний рівень цін – це рівень цін повної зайнятості. Очікуваний рівень цін лежить в основі ухвалення рішень підприємцями щодо визначення обсягів виробництва та рівня номінальної зарплати, яка має врівноважувати ринок праці і забезпечувати повну зайнятість. Якщо фактичний рівень цін відхиляється від їхнього очікуваного рівня, то в такому ж напрямі з певною чутливістю обсяг виробництва відхиляється від потенційної величини.

У довгостроковому ж періоді зростання цін більше не є стимулом подальшого приріст виробництва.

На фазах кризи й депресії ціни можуть залишатися незмінними при мінливому обсязі ВВП, тобто можливість реалізувати залежані на складі товари не стимулює зростання цін. Тому на зазначених фазах циклу графік становить лінію, яка наближається до горизонталі, а горизонтальний відрізок називається *кейнсіанським*.

На фазі підйому стимулом зростання ВВП є підвищення цін (інфляція), а відрізок називається *висхідним (проміжним)*.

На фазі піка (бума) економіка цілком використовує всі потужності при повній зайнятості, що робить відрізок графіка лінією, що наближається до вертикалі (*класичний відрізок*).

Ціновим фактором сукупної пропонування є власні ціни товарів. Вплив цін товарів на обсяг ВВП ілюструється за допомогою руху по кривій AS (рис. 8.3):

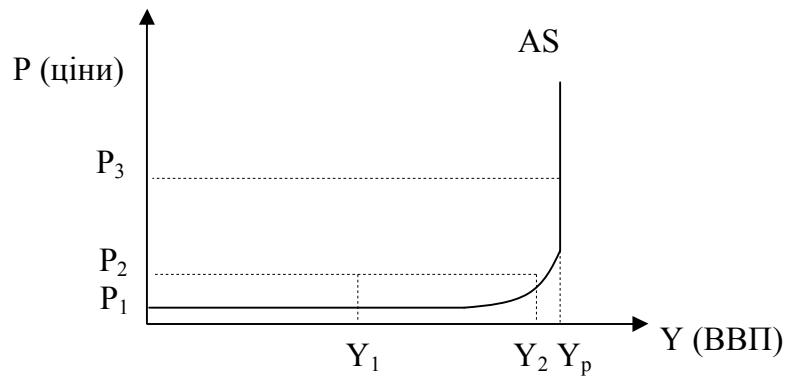

Рисунок 8.3 – Крива сукупного пропонування

Визначимо нецінові фактори AS, що діють незалежно від динаміки цін і зміщують вихідну криву паралельно праворуч або ліворуч відповідно у разі зростання пропонування і у разі її зниження (рисунок 8.4):

- 1) *зміни цін на ресурси*, зокрема, наявність внутрішніх (власних) ресурсів, ціни на імпортовані ресурси, ступінь монополізації ринку;
- 2) *зміни в ефективності використання ресурсів*;

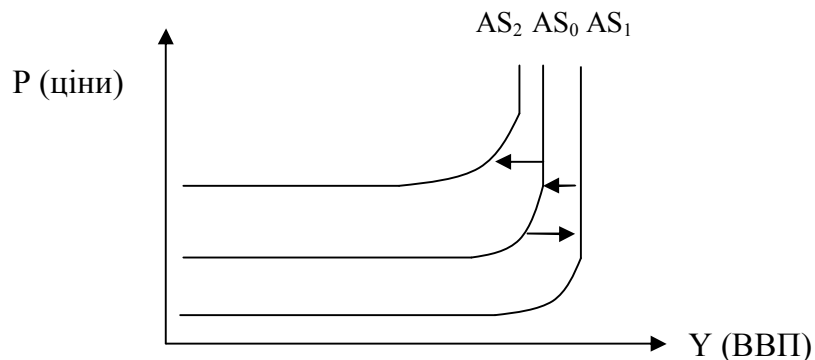

Рисунок 8.4 – Вплив нецінових факторів сукупного пропонування

- 3) *зміни правових норм*, включаючи державне регулювання адміністративними й економічними методами, а також непрямі важелі (податки й субсидії та ін.).

8.3 Модель AD-AS як базова модель економічної рівноваги

Макроекономічна рівновага – це збіг величин AD і AS.

Графічне зображення кривих сукупного попиту та сукупного пропонування в одній системі координат є моделлю «AD – AS».

Динаміка рівноваги має особливості на різних відрізках кривої AS.

На кейнсіанському відрізку в періоди спаду і стагнації ціна не змінюється, а ВВП може стимулюватися шляхом збільшення сукупного попиту (рис. 8.5):

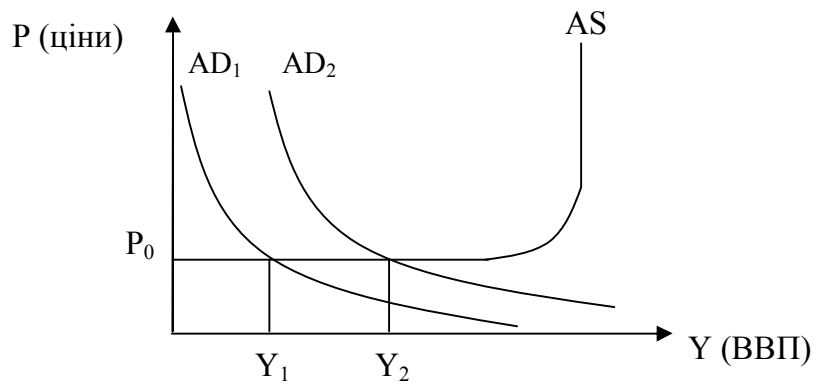

Рисунок 8.5 – Рівновага на кейнсіанському відрізку AS

На фазі піднесення стимулювання попиту збільшить не тільки ВВП, але і ціни, тобто інфляція супроводжує зростання ВВП (рис. 8.6):

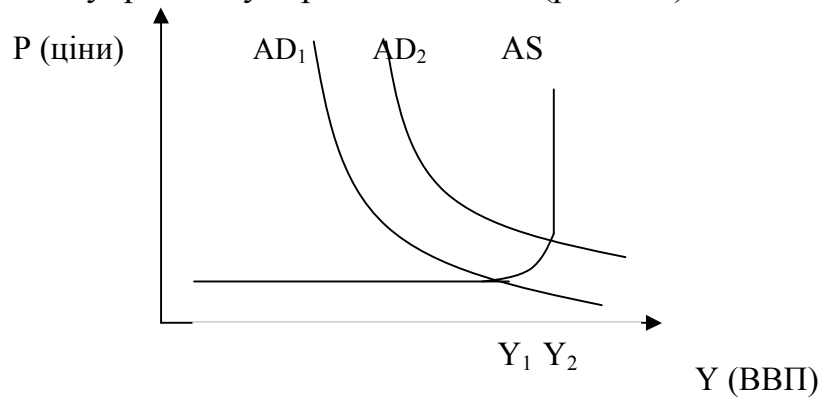

Рисунок 8.6 – Рівновага на проміжному відрізку AS

На фазі піка, тобто на класичному відрізку, стимулювання попиту спровокує подальшу інфляцію і не вплине на обсяг ВВП, що досяг своєї потенційної величини при повній зайнятості працівників (рис. 8.7):

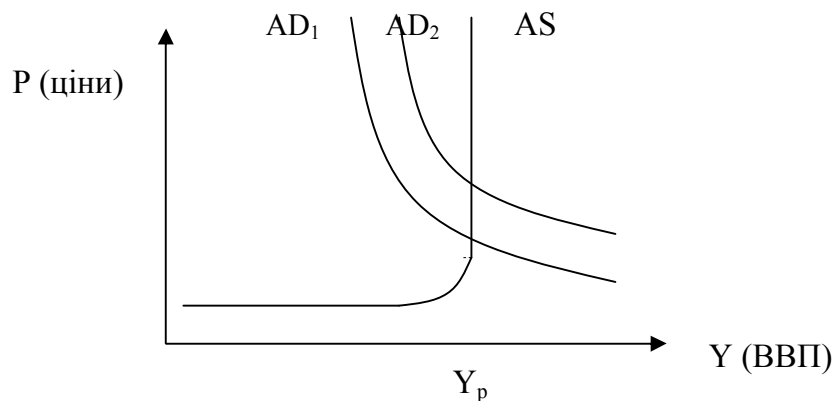

Рисунок 8.7 – Рівновага на класичному відрізку AS

Зміни рівноважного ВВП під впливом зміщення кривої AS видно на рисунку 8.8.

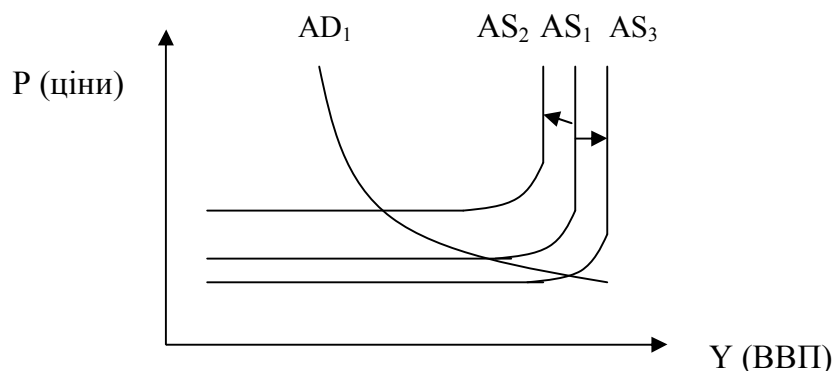

Рисунок 8.8 – Зсуви рівноваги при зміщенні кривої сукупного пропонування

Якщо в країні зростають ціни на ресурси, зменшується продуктивність праці, здійснюється неефективна державна політика, то крива AS зміщується ліворуч, що призводить до зменшення рівноважного ВВП і зростання безробіття, а також збільшення рівня цін. Навпаки, збільшення сукупного пропонування створює сприятливі умови, оскільки рівноважний ВВП зростає, а ціни зростають. Необхідно зауважити, що збільшення сукупної пропонування говорить про економічне зростання в країні і збільшення потенційного ВВП, що є однією з найважливіших цілей макроекономічної політики.

Варто розрізняти короткострокову і довгострокову рівновагу. Короткострокова рівновага відображає рівновагу між сукупним попитом і короткостроковою сукупною пропозицією в умовах повної або надмірної зайнятості. Довгострокова рівновага – рівновага між сукупним попитом і короткостроковою і довгостроковою сукупною пропозицією одночасно. Між сукупним попитом і сукупним пропонуванням постійно виникають розбіжності, які можуть усуватися ринком або за участю позаринкових сил.

Тема 9 Споживання, заощадження та інвестиції

План

- 9.1 Доходи, споживання та заощадження.
- 9.2 Сутність і види інвестицій.
- 9.3 Модель взаємодії мультиплікатора-акселератора.

9.1 Доходи, споживання та заощадження

Споживання домогосподарств (C) – це їхні поточні витрати на споживчі товари й послуги. Джерелом споживання домогосподарств є наявні доходи (Y). *Заощадження* – це частина наявного доходу після відрахування споживання, тобто $S = Y - C$. Дохід споживачів є головною змінною при зміні поточного споживання (C) і заощаджень (S), тобто $C = f(Y)$ і $S = f(Y)$.

Індукованим є споживання, яке фінансується завдяки поточному доходу. *Автономним* (C_a) називається споживання, що залежить від недохідних

факторів (активи, нагромаджені за рахунок доходів попереднього періоду; очікування споживачів; субсидії та інші форми державної допомоги та ін.).

Ступінь залежності споживання і заощаджень від доходу (Y) описується такими показниками:

1. Середня схильність до споживання APC:

$$APC = \frac{C}{Y}. \quad (9.1)$$

2. Середня схильність до заощадження APS:

$$APS = \frac{S}{Y} = 1 - APC. \quad (9.2)$$

$APC + APS = 1$, тобто, знаючи одну середню схильність, можна легко знайти іншу. Кейнс припускав, що у разі зростання доходу APC знижується, а APS збільшується. Він виходив з того, що в короткостроковому періоді люди, незалежно від динаміки доходу, намагаються підтримувати звичні для себе життєві стандарти. Тому в разі його зростання середня схильність до заощаджень збільшується, а середня схильність до споживання зменшується.

3. Гранична схильність до споживання MPC:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y}, \quad (9.3)$$

де ΔC – приріст споживання; ΔY – приріст доходу.

4. Гранична схильність до заощаджень MPS:

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1 - MPC, \quad (9.4)$$

де ΔS – приріст заощаджень.

$MPC + MPS = 1$, тобто, знаючи одну граничну схильність, можна легко знайти іншу.

Кейнсіанська функція споживання в алгебраїчній формі має такий вигляд:

$$C = C_a + MPC * Y. \quad (9.5)$$

Відповідно функцію заощадження у приватній економіці можна представити так:

$$S = -C_a + MPS * Y = -C_a + MPS * Y. \quad (9.6)$$

Взаємозв'язок обох функцій очевидний: у разі відсутності поточного доходу джерелом споживання виступають заощадження минулих років, тому автономне споживання від'ємне для функції заощаджень і позитивне для функції споживання. Індуковані складові C і S пропорційні величині доходу з урахуванням відповідних граничних схильностей.

Графічно залежність C і S від Y можна розглянути на рисунку 9.1. Бісектриса на графіку – це лінія споживання при повній витраті доходу на особисте споживання, що відповідає нульовим заощадженням. Фактично споживчі витрати нижче величини доходів, а пряма споживання має більш положистий характер, ніж бісектриса. C_0 як точка перетину бісектриси і лінії споживання називається граничною і відповідає рівності C і Y, тобто $S = 0$. За $Y_2 < Y_0$ споживання перевищує величину доходу, що компенсується заощадженнями попередніх періодів і відповідає негативному значенню S.

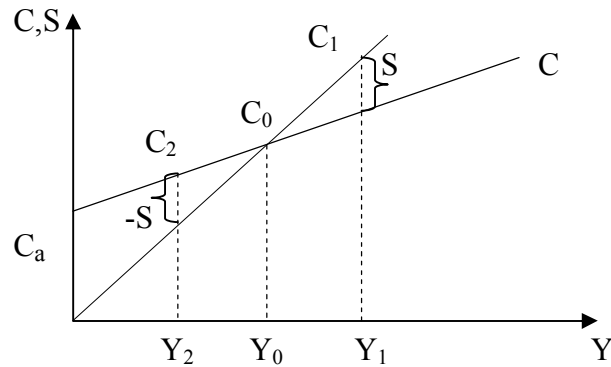

Рисунок 9.1 – Кейнсіанські функції споживання

За $Y_1 > Y_0$ споживання менше величини доходу, що говорить про позитивну цифру S . Одночасно автономне споживання має позитивний зміст для поточного споживання домогосподарств і негативне значення для величини заощаджень.

9.2 Сутність і види інвестицій

Інвестиції відіграють подвійну роль у макроекономіці, оскільки в короткостроковому періоді впливають на сукупний попит, визначають обсяг виробництва, а в довгостроковому періоді впливають на економічне зростання та сукупну пропозицію.

Макроекономічна теорія виділяє три типи інвестицій: виробничі, у житлове будівництво і в товарно-матеріальні запаси. Центральне місце займають виробничі інвестиції, або *інвестиції в основний капітал*. Тому об'єктом теорії приватних інвестицій є переважно основний капітал.

Валові інвестиції спрямовані на заміщення старого обладнання в розмірі амортизації плюс *чисті інвестиції* на розширення виробництва.

Інвестиційний попит складається з двох частин: на заміщення використаного капіталу і на збільшення чистого реального капіталу.

Кількість інвестиційних проєктів, які приваблюють виробників, залежить від обсягу інвестицій, а також від величини реальної відсоткової ставки (r). Незалежно від того, яким методом визначається прибутковість інвестиційних проєктів, спільним є те, що між процентною ставкою і попитом на інвестиції існує обернена залежність. Тому крива інвестиційного попиту має від'ємний нахил (рис. 9.2).

Крім процентної ставки, на стан кривої інвестиційного попиту впливають чинники, від яких залежить величина автономних інвестицій. Зміна останньої зміщує криву інвестиційного попиту праворуч (збільшення інвестиційного попиту) або ліворуч (зменшення попиту на інвестиції). Серед чинників автономних інвестицій можна виділити виробничі запаси (майна) і потужності; очікуваний прибуток; податки і субсидії; динаміку цін на ресурси; науково-технічний прогрес та ін.

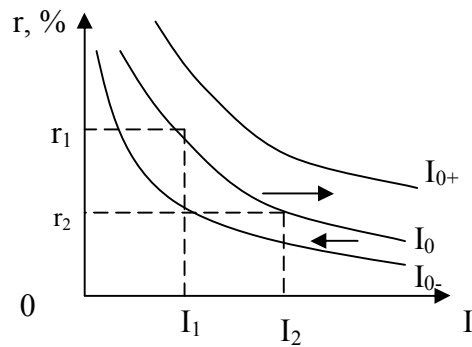

Рисунок 9.2 – Попит на інвестиції

Для економістів-неокласиків ключову роль для формування інвестиційного попиту має реальна процентна ставка. Тому використовується *проста інвестиційна функція*, у якій єдиною екзогенною змінною є лише процентна ставка. Вплив інших чинників на інвестиційний попит ураховують в автономній складовій інвестиційної функції.

Алгебраїчно проста інвестиційна функція описується формулою:

$$I = I_a - b \cdot r, \quad (9.7)$$

де I – інвестиційні витрати;

I_a – автономні інвестиції;

b – коефіцієнт чутливості інвестицій до динаміки процентної ставки;

r – реальна відсоткова ставка.

За умов досконалої конкуренції прибуток максимальний, якщо граничний продукт капіталу МРК дорівнює граничним витратам, які складаються з норми амортизації та реальної ставки відсотка.

Таким чином, за неокласичною теорією попит на інвестиції прямо залежить від граничної продуктивності капіталу і обернено від ставки проценту, якщо величина амортизації.

Кейнсіанська функція автономних інвестицій спирається на такі передумови:

- чистий прибуток – головний мотиваційний чинник попиту на інвестиції;
- необхідність дисконтування майбутніх прибутків;
- очікуваний прибуток від інвестування зіставляється з відновлювальною вартістю капітального майна, що визначається витратами, пов'язаними з його заміщенням.

Щоб вкладення коштів у інвестиційний проєкт було економічно доцільним, процентна ставка, за якою купуються інвестиційні кошти, має бути нижчою за ставку процента, що відіграє роль граничної ефективності капіталу.

За методом *чистої дисконтованої вартості* ефективність інвестиційного проєкту визначається як різниця між дисконтованими доходами та дисконтованими витратами:

$$NPV = \sum_{i=1}^n \frac{D_i - C_i}{(1+r)^i}, \quad (9.8)$$

де NPV – чиста дисконтована вартість;

D_i і C_i – відповідно доходи та витрати в періоді i .

Якщо чиста дисконтована вартість додатна ($NPV > 0$), то інвестиційний проект є прибутковим; якщо від’ємна ($NPV < 0$) – збитковим, і від нього потрібно відмовитися.

Вплив автономних інвестицій на величину наявного доходу має *мультиплікаційний ефект*. Мультиплікатор автономних інвестицій означає, що зростання загального обсягу інвестицій призводить до зростання обсягів доходу на величину, яка в декілька разів більша, ніж приріст інвестицій, тобто:

$$m_I = \frac{\Delta Y}{\Delta I_a}, \quad (9.9)$$

де m_I – мультиплікатор інвестицій,

ΔY – приріст наявного доходу;

ΔI – приріст автономних інвестицій.

Якщо мультиплікаційний ефект стосується впливу автономних інвестицій на величину доходу, то ефект *акселерації* пов’язує залежність *індукованих* інвестицій від наявного доходу за формулою

$$\beta = \frac{\Delta I_t}{\Delta Y} = \frac{\Delta I_t}{Y_t - Y_{t-1}}, \quad (9.10)$$

де ΔI_t – приріст попиту на інвестиції в періоді t ;

β – простий акселератор, що показує, на скільки одиниць змінюються інвестиції в разі зміни ВВП на одиницю;

$\Delta Y = Y_t - Y_{t-1}$ – приріст ВВП за період t .

9.3 Модель взаємодії мультиплікатора-акселератора

Визначення рівноважного ВВП на підставі запланованих сукупних витрат спирається на два методи:

1. Метод «витрати – випуск» (розглядає рівноважний ВВП як такий обсяг виробленої продукції, який дорівнює запланованим сукупним витратам, спрямованим на його закупівлю). Таким чином, потрібно дотримуватися рівності: $Y = C + I$.

2. Метод «вилучення – ін’єкції» у ринковій закритій економіці означає зіставлення величини заощаджень (вилучень із поточного доходу) і інвестицій (ін’єкцій у поточний виробничий процес): $S = I$.

В обох випадках, коли виробляється нерівноважний ВВП, незаплановані інвестиції в товарні запаси виконують балансуючу роль в економіці. Завдяки незапланованим інвестиціям фактичні сукупні витрати ($E' = E + I'$) завжди дорівнюють ВВП, але за умов рівноваги $Y = E$, а $I' = 0$.

Мультиплікатор автономних витрат є однією з ключових категорій макроекономічного аналізу, для з’ясування сутності якої необхідно розглянути зв’язок між рівноважним ВВП і окремими компонентами запланованих

сукупних витрат. Розрізняють автономні (ΔE) та індуковані ($MPC \cdot \Delta Y$) витрати. Зміну рівноважного ВВП можна визначити за формулою:

$$\Delta Y = \Delta E + MPC \cdot \Delta Y. \quad (9.11)$$

Розв'язавши це рівняння відносно приросту наявного доходу Y , отримаємо:

$$\Delta Y = \frac{1}{1 - MPC} \cdot \Delta \bar{E}. \quad (9.12)$$

Коефіцієнт цього рівняння $\frac{1}{1 - MPC}$ є мультиплікатором автономних витрат m_e .

Можна визначити приріст рівноважного ВВП за спрощеною формулою:

$$\Delta Y = m_e \cdot \Delta E. \quad (9.13)$$

Графічно ефект мультиплікатора витрат можна проілюструвати за допомогою моделі «кейнсіанський хрест» (рис. 9.3).

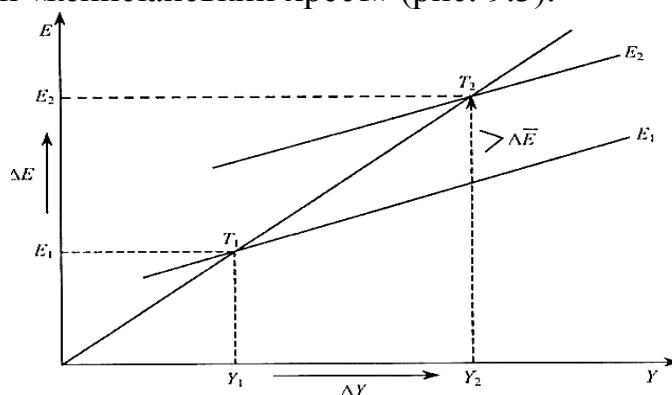

Рисунок 9.3 – Ефект мультиплікатора

Мультиплікатор витрат, зазвичай, більший за одиницю, тому що гранична схильність до споживання, зазвичай, менша за одиницю. Це означає, що приріст автономних витрат на одну одиницю спричиняє приріст рівноважного ВВП більше, ніж на одну одиницю.

Кейнсіанська теорія стверджує, що макроекономічна рівновага можлива як за умов повної, так і неповної зайнятості, а її умови залежать від співвідношення між запланованими сукупними витратами і потенційно необхідними сукупними витратами. А саме це співвідношення визначає розбіжність між потенційним ВВП і рівноважним ВВП та інфляцією. Залежно від цього в економіці виникають різні наслідки.

Рецесійний розрив – це величина, на яку автономні витрати потрібно збільшити, щоб за допомогою мультиплікаційного ефекту забезпечити приріст реального ВВП до рівня потенційного без зростання цін (інфляції). Формулу розрахунку рецесійного розриву можна подати так:

$$\Delta E_r = \frac{Y_p - Y}{M_E}, \quad (9.14)$$

де ΔE_r – величина рецесійного розриву;

Y_p – потенційний ВВП;

$Y_p - Y$ – перевищення потенційного ВВП над реальним;

m_e – мультиплікатор автономних видатків.

Інфляційний розрив – це величина, на яку потрібно зменшити автономні витрати, щоб за допомогою мультиплікаційного ефекту забезпечити зниження номінального ВВП до рівня потенційного за рахунок зниження цін (дефляції). Формулу розрахунку інфляційного розриву можна представити так:

$$\Delta E_i = \frac{Y_n - Y_p}{m_e}, \quad (9.15)$$

де ΔE_i – величина інфляційного розриву;

Y_p – потенційний ВВП;

I_n – номінальний ВВП;

$I_n - Y_p$ – відставання потенційного ВВП від номінального;

m_e – мультиплікатор автономних витрат.

Інфляційний розрив виникає в умовах повної зайнятості, коли сукупний попит перевищує потенційно можливу сукупну пропозицію (потенційний ВВП), що не збільшує обсяг виробництва, а лише викликає зростання цін (інфляцію).

Тема 10 Класична модель макроекономічної рівноваги

План

10.1 Національний ринок благ та його рівновага.

10.2 Ринок грошей і проблеми його рівноваги.

10.1 Національний ринок благ та його рівновага

Основною проблемою макроекономіки є економічна рівновага. Отже, коли на всіх ринках встановлюється відповідність, попиту та пропозиції, а механізмом, що забезпечує цю відповідність є ціни, які постійно коливаються. У теорії макроекономіки розглядаються переважно дві моделі макрорівноваги – класична і кейнсіанська. Під сучасною класичною моделлю розуміють результати досліджень представників Кембриджської та Лозаннської шкіл – А. Маршалла, А. Пігу, Р. Хоутрі, Д. Робертсон і Леона Вальраса та Вільфредо Парето.

Класична модель макрорівноваги ґрунтується на гіпотезах:

1. Рівновага встановлюється в результаті взаємодії ринків ресурсів, товарів, грошей та заощаджень (інвестицій).
2. Вихідним у встановленні рівноваги є ринок ресурсів, зокрема, праці.
3. На ринках ресурсів і товарів існує рівень цін, який врівноважує попит і пропозицію, і завдяки цінам відбувається автоматичне очищення ринків як від зайвого попиту так і від зайвої пропозиції.

Перераховані гіпотези характеризують те, що ринкова економіка, на думку класиків, сама, без втручання держави, урівноважує сукупний попит та сукупну пропозицію. Така гіпотеза ґрунтується на законі Ж. Б. Сея, сутність якого зводиться до твердження, що виробництво (пропозиція) товарів і послуг само породжує рівний останньому по вартості доход (попит), на який

споживачі купують вироблені в суспільстві товари і послуги. Отже, виконується рівність «Обсяг виробництва = Доходи в суспільстві».

Під доходом, наприклад, від ресурсу праці розуміють реальну заробітну плату, виражену в одиницях створеного продукту.

Якщо ж частина доходу домогосподарств не витрачається на купівлю виробленого продукту, тобто заощаджується, то дійсно виникає проблема реалізації: частина виробленого продукту не знаходить покупця. Однак класики вважають, що проблема вирішується двома шляхами:

1) ціни стають нижчими і за менший доход покупці купують ту ж кількість продукту;

2) на заощаджені кошти підприємці виробляють інвестиційні товари.

На ринку робочої сили (головного ресурсу у класичній моделі) взаємодіють попит на працю та її пропозиція. Останні є функціями середньої реальної заробітної плати. Попит на робочу силу знаходиться в оберненій залежності від середньої заробітної плати, тобто функція попиту робочої сили є спадною. Пропозиція робочої сили знаходиться в прямій залежності від заробітної плати (функція пропозиції на ринку праці є зростаючою). Відповідно крива попиту є кривою класичного попиту, крива пропозиції також є кривою класичної пропозиції. Повна зайнятість на ринку праці встановлюється в точці перетину вказаних кривих, тобто в точці рівноваги, де обсяг попиту на робочу силу L_d дорівнює обсягу пропозиції робочої сили L_s , $L_d = L_s$.

На такому рівні використання ресурсів обсяг виробництва, який визначається виробничою функцією, досягає свого максимального значення. Цей обсяг представляє пропозицію на товарному ринку.

Паралельно з ринком ресурсів існує ринок грошей. Для прихильників класичної моделі гроші є тим універсальним засобом, який полегшує обмін та укладання угод, дає змогу реалізувати переваги суспільного поділу праці. Однак грошова маса, згідно з цією теорією, впливає лише на рівень цін, розмір середньої номінальної заробітної плати в економіці, але не визначає обсягів реального продукту, зайнятості та реальної заробітної плати. Попит на гроші – M_d знаходиться в прямій залежності від обсягу номінального продукту – Y_n , а пропозиція – M_s є сталою, наперед визначеною величиною. Рівноваговий обсяг номінального продукту визначається точкою перетину кривої повністю еластичної пропозиції і кривої попиту позитивного нахилу, що проходить через початок координат. Із зростанням пропозиції грошей зростає обсяг номінального продукту – Y_n .

На товарному ринку за класичною моделлю величина попиту на реальний продукт знаходиться в оберненій залежності від рівня цін, а пропозиція є повністю нееластичною за ціною. Отже, крива попиту має від’ємний нахил, а крива пропозиції – вертикальна пряма. Перетин вказаних кривих визначає рівноваговий рівень цін. Саме цьому рівню цін у класичній моделі надається роль вирішального інструмента регулювання економіки, встановлення макроекономічної рівноваги.

Пристосування попиту до пропозиції на товарному ринку здійснюється завдяки ринку заощаджень (інвестицій). Сукупний попит у замкнутій економіці складається із споживання – C та інвестицій – I .

$$Y = C + I. \quad (10.1)$$

Інвестиції створюються завдяки заощадженням – S .

Відповідність заощаджень інвестиціям $I = S$ забезпечується на ринку заощаджень (інвестицій).

Вирішальну роль у встановленні цієї відповідності (рівноваги) відіграє ставка процента – i . У класичній моделі величина заощаджень знаходиться у прямій залежності від ставки процента – чим вищий процент, тим більше він спонукає до додаткових заощаджень. Крива заощаджень – $S(i)$ має позитивний нахил.

Величина інвестицій обернена до ставки відсотка – зростання відсотка зменшує попит на інвестиції. Крива інвестицій – $I(i)$ має від’ємний нахил. Точка перетину кривих $S(i)$ та $I(i)$ відповідає рівноваговому рівню відсотка.

Зміна рівноваги на ринку заощаджень (інвестицій) відбувається під впливом зміни схильності до заощаджень або схильності до інвестицій. Схильність до заощаджень вимірюється часткою доходу (продукту – Y), яка направляється на заощадження. Після зростання схильності до заощаджень крива заощаджень зміщується паралельно праворуч і рівновагова ставка відсотка знижується. Якщо ж зростатиме схильність до інвестицій, то праворуч зміститься крива інвестицій і рівновагова ставка відсотка підвищиться.

У класичній моделі рівновагова ставка відсотка не визначає обсягів пропозиції та попиту, але вона впливає на розподіл цього попиту на дві частини – споживання C та інвестиції I . Маючи функції C та I та склавши їх, можна отримати функцію сукупного попиту: $Y = C + I$.

Класичну модель як певну цілісність можна представити у вигляді послідовно зв’язаних графіків ринку ресурсів, виробничої функції, ринку грошей, ринку товарів і ринку заощаджень (інвестицій). На ринку ресурсів визначається рівень ресурсів за повної їх зайнятості. Цьому рівню ресурсів відповідає певне значення виробничої функції (певний обсяг виробництва, пропозиції). Номінальну величину цього обсягу визначає рівновагова маса грошей на ринку грошей. На товарному ринку цей номінальний обсяг як величина повністю нееластичної пропозиції у поєднанні із змінюваним сукупним попитом формують рівноваговий рівень цін. Паралельно на ринку заощаджень (інвестицій) формується рівновагова ставка відсотка, яка регулює розподіл сукупного попиту на споживання та інвестиції.

Таким чином, класична модель макрорівноваги, ґрунтуючись на законі Сея, передбачає:

1. Абсолютну еластичність заробітної плати і цін.
2. Висунення на перший план сукупної пропозиції як двигуна економічного зростання.
3. Здатність ринкового механізму до збалансування сукупного попиту та сукупної пропозиції на рівні повної зайнятості і повного використання інших факторів виробництва.

4. Постійно діючу тенденцію до співпадіння обсягу сукупної пропозиції і потенційних можливостей економіки (тому крива сукупної пропозиції є вертикальною прямою, яка виражає залежність між змінним рівнем цін і сталим, незмінним рівнем обсягу національного доходу).

Головними інструментами макроекономічного саморегулювання є: реальна заробітна плата як чинник ринку робочої сили, загальний рівень цін як чинник попиту на ринку товарів, ставка процента як чинник розподілу сукупного попиту (при його незмінній величині). Останні усувають будь-який надлишок пропозиції або попиту і відновлюють повну зайнятість та обсяг виробництва, що створюється при повному використанні виробничих потужностей.

10.2 Ринок грошей і проблеми його рівноваги

Здатність банківської системи на достатньому рівні забезпечувати пропозицію грошей і не допускати переповнення каналів грошового обігу надлишковою грошовою масою ($M_s = M_d$) не тільки свідчить про функціонування досконалого грошового механізму і високий рівень розвитку банківської системи, а й забезпечує грошам можливість найкраще виконувати свої функції, активно сприяє нагромадженню капіталу і перетворенню його в інвестиції для розширеного відтворення. І навпаки, будь-яке порушення рівноваги попиту і пропозиції грошей створює невідповідність, яка дестабілізує грошову систему і провокує розвиток інфляційних процесів чи падіння реалізації і виробництва ВВП. Разом із тим надмірної пропозиції грошей не існує. Надмірним може бути лише попит на гроші.

Підтримання грошової рівноваги вимагає від держави в особі національного (центрального) банку виваженої грошово-кредитної політики. Вона має на тривалий час забезпечувати збалансованість грошового механізму на основі чіткої взаємодії грошової маси в обігу, реальних доходів фізичних і юридичних осіб та норми відсотка. Досліджуючи рівновагу монетарного ринку, монетаристи розробили кілька теоретичних моделей встановлення рівноваги попиту і пропозиції грошей.

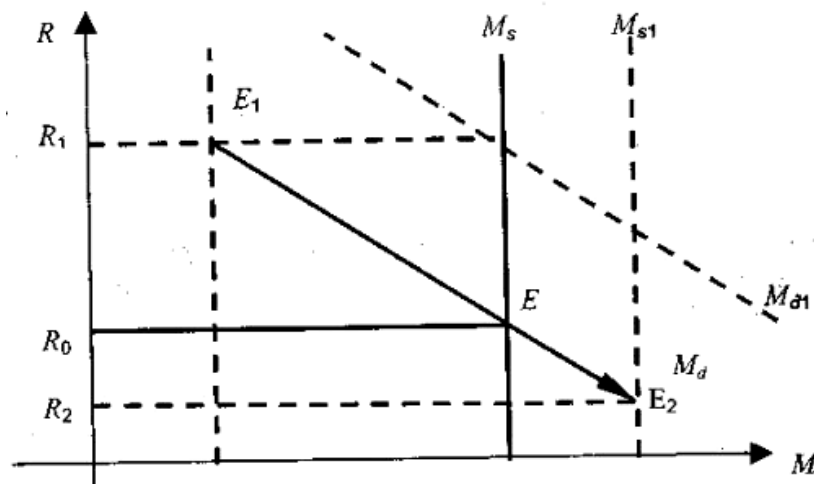

Рисунок 10.1 – Рівновага монетарного ринку

У цьому графіку рівноваги монетарного ринку на горизонтальну вісь абсцис відкладено загальну кількість грошей (M), а на вертикальну – значення величини номінальної ставки відсотка. Вертикальна пряма (M_s) характеризує пропозицію грошей, що вважається більш сталою (екзогенною) величиною. Попит на гроші (M_{d1}) за цих умов становить змінну величину, динаміка якої зображена у вигляді лінії (M_d), що нахилена вниз. Якщо пропонуються вищі відсоткові ставки, то суб'єкти ринку переміщують більшу частину своїх грошових залишків до високодохідних активів, від чого попит на гроші зменшується, бо володіння ними не приносять доходу.

Перетин ліній M_d і M_s у точці E означає момент рівноваги грошового ринку і визначає величину рівноважної норми відсотка як похідної величини. За будь-якої нижчої ставки відсотка рівень попиту на гроші буде перевищувати їхню кількісну пропозицію. І, навпаки, за будь-якої більш високої відсоткової ставки пропозиція грошей перевищуватиме попит.

Отже, лише у точці E пропозиція і попит збігаються. Точку перетину ліній пропозиції і попиту на гроші, що визначає рівноважний стан монетарного ринку і величину рівноважної відсоткової ставки, називають рівноважною точкою грошового ринку. Якщо, наприклад, НБУ, побоюючись інфляції, запровадить більш жорстку монетарну політику, то, продаючи цінні папери на відкритому грошовому ринку, він зменшуватиме пропозицію грошей. Унаслідок цього лінія пропозиції грошей переміститься ліворуч, а відсоткова ставка зростатиме доти, поки не буде досягнуто нової рівноваги у точці E_1 за нової вищої відсоткової ставки (R_1).

Послаблення монетарної політики або зниження попиту на гроші призводить до протилежних наслідків. Зокрема, якщо НБУ скуповує цінні папери на відкритому ринку, то тим він збільшує пропозицію грошей. Внаслідок цього лінія пропозиції (M_s) переміститься праворуч. Тепер точка E вже свідчитиме про невідповідність попиту і пропозиції грошей на грошовому ринку, а нова рівновага (E_2) досягається завдяки зниженню рівня відсоткової ставки (R_2). Це спонукає суб'єктів ринку тримати активи у грошовій формі, тому що альтернативна форма розміщення грошей у цінних паперах стає менш привабливою.

Порушення рівноваги грошового ринку може статися на основі зміни попиту на гроші, що викликані зростанням обсягів виробництва і реалізації товарів або зростанням цін. За умов зростання попиту на гроші лінія M_d переміщується праворуч вгору до лінії M_{d1} рівноважна відсоткова ставка зростає. За умов зменшення реального обсягу виробництва чи зниження цін виникають протилежні тенденції. Виходячи з цього, рівень відсоткової ставки змінюється так, щоб відновити стан рівноваги попиту і пропозиції.

Взаємодію попиту і пропозиції під тиском інфляційного зростання цін розглядає кейнсіанська макроекономічна модель (рис. 10.2).

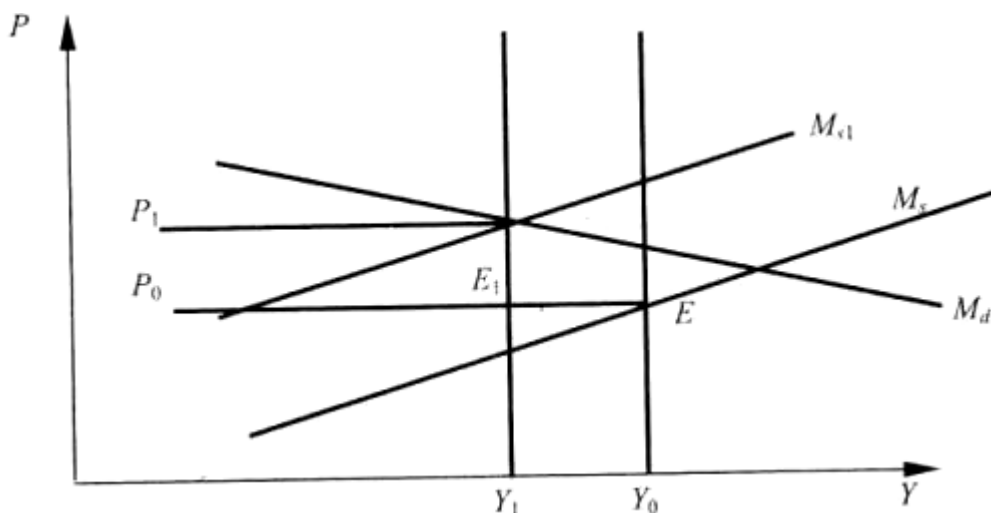

Рисунок 10.2 – Кейнсіанська макроекономічна модель

На вертикальну вісь абсцис тут відкладено рівень цін (P), на горизонтальну – реальний випуск продукції (Y), лінія M_d показує стан попиту на гроші за умов певного рівня випуску продукції та доходів, а лінія M_s – сукупну пропозицію грошей, тобто який обсяг продукції господарські агенти готові запропонувати за кожним рівнем цін. Перетин рівнів попиту і пропозиції у точці E показує, за яких умов видатки відповідають доходам, а грошовий ринок перебуває у стані рівноваги.

У випадку зростання обсягів сукупного попиту до цієї ситуації пристосовуються, здебільшого, ціни, а випуск продукції збільшується непомітно і повільно. Такий варіант називають інфляцією попиту, тому що зростання попиту підштовхує рівень цін (P) вгору. Пропозиція грошей та інфляція тільки викликають зростання цін на фактори виробництва (матеріали, енергоносії). Господарські агенти прагнуть покрити збільшені витрати завдяки більш високим цінам на свою продукцію. Унаслідок цього лінія сукупної пропозиції зміщується вліво вгору, із положення M_s у M_{s1} утворюється нова точка E_1 короткострокової рівноваги, а рівень цін зростає з P_0 до P_1 . Водночас реальний випуск продукції зменшується з Y_0 до Y_1 , тобто негативні зміни у сфері пропозиції грошей викликають спад виробництва і зростання цін. Таку інфляцію називають «інфляцією затрат».

Тема 11 Рівновага національного ринку у моделі IS-LM

План

- 11.1 Макроекономічна рівновага на товарному і грошовому ринках.
- 11.2 Ринок праці та його рівновага.
- 11.3 Вплив держави на загальну рівновагу.

11.1 Макроекономічна рівновага на товарному і грошовому ринках

У зазначеній моделі IS – інвестиції – заощадження; LM – ліквідність – гроші (L – попит на гроші, M – пропозиція грошей). Ця модель взаємозв'язку товарного

та грошового ринків, розроблена англійським економістом Джоном Хіксом у його праці «Вартість та капітал» (1939 р.) та американським вченим Елліном Хансеном.

Перша частина моделі призначена відобразити умови рівноваги на ринку товарів, друга – на ринку грошей. Умовою рівноваги на ринку товарів є рівність інвестицій та заощаджень, на грошовому ринку – рівність між попитом на гроші та їхньою пропозицією (грошовою масою).

Зміни на ринку товарів викликають певні зміни на ринку грошей – і навпаки. На думку Дж. Хікса, рівновага на обох ринках визначається одночасно нормою процента та рівнем доходу. Іншими словами, обидва ринки визначають одночасно рівень рівноважного доходу та рівноважний рівень норми процента.

Ця модель дещо спрощує реальну картину: приймається, що ціни незмінні, короткий період, рівність заощаджень та інвестицій, попит на гроші відповідає їхній пропозиції.

Розглянемо, чим визначається форма кривих IS та LM. Крива IS показує співвідношення між процентною ставкою (ПС) та рівнем доходу (ВВП), який визначається кейнсіанським рівнянням: $I = S$. Заощадження та інвестиції залежать від рівня доходів та процентної ставки.

Крива IS відображає рівновагу на ринку товарів. Інвестиції перебувають у оберненій залежності від норми відсотка. Наприклад, за низької норми відсотка інвестиції будуть збільшуватися. Відповідно збільшиться дохід (ВВП) та дещо зростуть заощадження (З), а норма відсотка знизиться, щоб стимулювати перетворення заощаджень на інвестиції.

Рисунок 11.1 – Графік кривої інвестиції – заощадження

Крива LM показує рівновагу попиту та пропозиції грошей (за цього рівня цін) на грошовому ринку. Попит на гроші збільшується в міру збільшення доходу (ВВП), але водночас підвищується відсоткова ставка. Гроші дорожчають, що «підштовхує» зростання попиту на них. Збільшення відсоткової ставки має гальмувати цей попит. Зміна норми відсотка сприяє досягненню певної рівноваги між попитом на гроші та їхньою пропозицією.

Якщо норма відсотка встановлюється на високому рівні, власники грошей купуватимуть цінні папери. Це «загинає» криву LM угору. Норма відсотка падає, й поступово відновлюється рівновага.

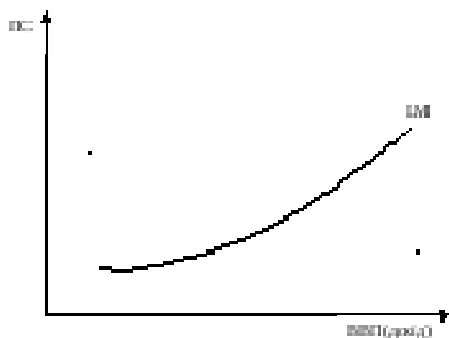

Рисунок 11.2 – Графік кривої LM

Рівновага на кожному з двох ринків – ринку товарів та ринку грошей – встановлюється не автономно, а взаємопов'язано. Зміни на одному з ринків спричиняють відповідні зрушення на іншому ринку.

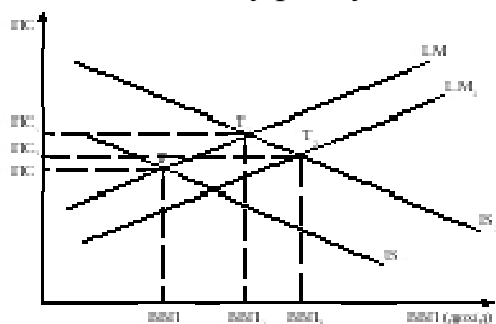

Рисунок 11.3 – Графік рівноваги на двох ринках (товарів та грошей)

Точка перетину IS та LM відповідає подвійній умові грошової рівноваги: по-перше, рівновазі заощаджень (Z) та інвестицій (I); по-друге, рівновазі попиту на гроші (L) та їхній пропозиції (M). Подвійна рівновага встановлюється в точці T , коли IS перетинає LM.

Перетин кривих IS-LM показує значення відсоткової ставки та рівня доходу, за яких забезпечується стан рівноваги як на ринку товарів, так і на ринку грошей.

Припустимо, що поліпшуються перспективи інвестицій; норма відсотка залишається незмінною. Тоді підприємці збільшать вкладення капіталу у виробництво. У результаті через мультиплікативний ефект збільшиться дохід. Зі збільшенням доходу запрацює зворотний зв'язок. На ринку грошей виникне нестача грошових коштів, порушиться рівновага на цьому ринку. Зросте попит учасників господарської діяльності на гроші. Унаслідок підвищиться норма відсотка.

Процес взаємного впливу двох ринків на цьому не закінчується. Більш висока норма відсотка «пригальмує» інвестиційну діяльність, що, зі свого боку, позначиться на рівні доходу (він дещо зменшиться). Тепер макроекономічна рівновага встановилася в точці $T1$ на перетині кривих $IS1$ та LM .

Рівновага на ринку товарів та на ринку грошей визначається одночасно нормою відсотка та рівнем доходу (ВВП). Наприклад, рівність між заощадженнями та інвестиціями може бути відображена так: Z (дохід, ВВП) = I (ПС).

Рівноважність регулюючих інструментів (ПС та ВВП, дохід) на тому та іншому ринках формується взаємопов'язано та одночасно. Після завершення процесу взаємодії двох ринків встановлюється новий рівень відсоткової ставки та доходу (ВВП).

Модель IS-LM здобула визнання Кейнса та стала досить популярною. Ця модель конкретизує кейнсіанське тлумачення функціональних взаємозв'язків на товарному та грошовому ринках. Вона допомагає зображувати функціональні залежності на цих ринках, схему грошової рівноваги за Кейнсом, вплив економічної політики на економіку.

Модель допомагає обґрунтуванню фінансової та грошової політики держави, виявленню їхнього взаємозв'язку та результативності. Модель IS-LM використовується прихильниками як кейнсіанської, так і монетаристської теорії. Тим самим досягається своєрідний синтез цих двох шкіл.

Отже, на підставі цієї моделі можна зробити такий висновок. Якщо зменшується пропозиція грошей, то умови кредиту стають жорсткішими, відсоткова ставка зростає. У результаті попит на гроші дещо зменшиться. Частина грошей буде використана на придбання більш вигідних активів. Рівновага попиту на гроші та їхня пропозиція порушаться, а потім відновляться в новій точці. Відсоткова ставка тут буде нижчою, а грошей у сфері обігу – менше. За цих умов центральний банк внесе корективи до своєї політики: пропозиція грошей зросте, процентна ставка знизиться, тобто процес відбуватиметься наче у зворотному напрямку.

11.2 Ринок праці та його рівновага

Рівновага на ринку праці визначається точкою перетину кривих попиту і пропозиції праці. Оптимальною для економіки є ситуація, коли встановлена рівновага відповідає повній зайнятості. Неокласики вважають, що така рівновага встановлюється на ринку праці без державного втручання лише під впливом ринкових механізмів. Кейнсіанці висловлюють сумніви щодо подібних можливостей ринкових регуляторів та обґрунтовують теорію про необхідність державного регулювання зайнятості.

Щоб довести правильність своїх висновків, представники неокласичного та кейнсіанського напрямів наводять такі аргументи.

Неокласики вважають ринок праці саморегульованою системою, що здатна самостійно поновлювати свій рівноважний стан. При цьому рівновага встановлюється саме на рівні, якому відповідають повна зайнятість, а отже, робоча сила використовується раціонально, забезпечуючи досягнення потенційного обсягу національного виробництва. Ринок праці розглядається як конкурентний. Ставки заробітної плати є гнучким як до підвищення, так і до зниження. На базі цих положень робиться висновок про неможливість тривалого безробіття, а відповідно до цього про недоцільність державного регулювання ринку праці.

Неокласики розмірковують так (рис. 11.4):

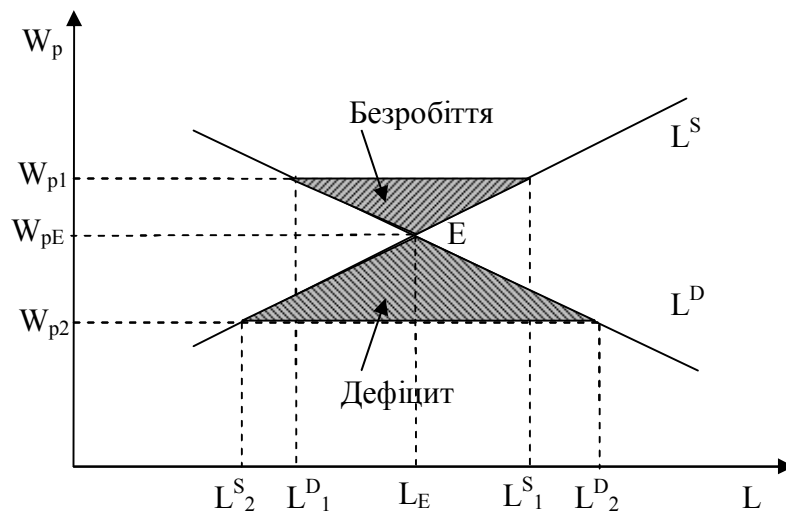

Рисунок 11.4 – Неокласична модель встановлення рівноваги на ринку праці

Ринкова рівновага на ринку праці встановлюється в точці перетину кривих попиту на працю (L^D) та її пропозиції (L^S). Водночас рівновага встановлюється за реальної ставки заробітної плати W_{pE} . Вважається, що рівновага на ринку праці відповідає повній зайнятості. А нерівновага може проявлятися через недостатню зайнятість (або безробіття) або надлишкову зайнятість.

Якщо за будь-яких причин рівновага порушиться, то ринок самостійно її поновить через зміну реальної ставки заробітної плати.

Отже, якщо на ринку існує надлишок робочої сили, тобто безробіття, скажімо, за ставки заробітної плати W_{p1} , то конкуренція за робочі місця призведе до зниження середніх розмірів оплати праці. Завдяки цьому попит на працю зросте, а пропозиція праці – зменшиться. Такий рух буде продовжуватися доти, доки реальна ставка заробітної плати не зрівняється з W_{pE} , а отже, доки не відновиться рівновага між попитом і пропозицією праці на рівні L_E .

За реальної ставки заробітної плати, що є нижчою за рівноважну, скажімо, за W_{p2} , на ринку з'являється дефіцит робочої сили. За цих умов, у результаті конкуренції серед роботодавців, реальна заробітна плата почне зростати, що викличе зростання пропозиції та зменшення попиту на робочу силу. І так буде продовжуватися доти, доки не встановиться ринкова рівновага за реальної ставки заробітної плати W_{pE} .

На відміну від поглядів неокласиків, *кейнсіанці* не вважають ринкову економіку саморегульованою системою, яка здатна самостійно поновлювати рівновагу на рівні повної зайнятості. Вони вважають, що макроекономічна рівновага може встановитися і за рівня безробіття, значно вищого за природний рівень, та за обсягу національного виробництва, нижчому за потенційний. Таким чином, очевидним є висновок про необхідність державного регулювання ринку праці з метою зниження рівня безробіття та підвищення обсягів виробництва. Важливою відмінністю кейнсіанської теорії є також положення про нееластичність ставок заробітної плати у бік її зниження.

Дж. М. Кейнс, як і представники неокласичного напрямку, вважає попит на працю функцією реальної заробітної плати. Зворотну залежність попиту на працю від реальної заробітної плати він також пояснює законом спадної граничної продуктивності ресурсів (у цьому випадку праці).

Щодо пропозиції робочої, то Дж. М. Кейнс, на відміну від неокласиків, вважає, що її обсяг залежить від номінальної, а не від реальної заробітної плати. На захист своїх поглядів Кейнс наводить такі аргументи. Домогосподарства, приймаючи рішення щодо працевлаштування, передусім порівнюють свою заробітну плату із заробітною платою, яку отримують інші домогосподарства, отже, вони орієнтуються на розмір саме номінальної заробітної плати.

Кейнс вважав, що в реальних умовах номінальна заробітна плата майже ніколи не знижується, та пояснював це дією профспілок. Саме існування профспілок, насамперед, заважає конкуренції на ринку праці. Нееластичність заробітної плати в бік зниження пояснюється також діяльністю держави, що встановлює мінімальний розмір заробітної плати та обмежує тривалість робочого дня, тижня, місяця, року.

Визнаючи складність зниження номінальної заробітної плати, Дж. М. Кейнс обґрунтовував, що задля забезпечення повної зайнятості необхідно зменшувати реальну заробітну плату. Цього можна досягти шляхом підвищення цін на товари та послуги. Якщо держава під впливом профспілок встановлює мінімальний розмір реальної заробітної плати ($W_{p \min}$), то крива пропозиції праці виглядає як ламана лінія, яка показує, що реальна заробітна плата не може бути нижчою (горизонтальний відрізок), але може бути вищою (висхідний відрізок) за встановлений мінімум (рис. 11.5):

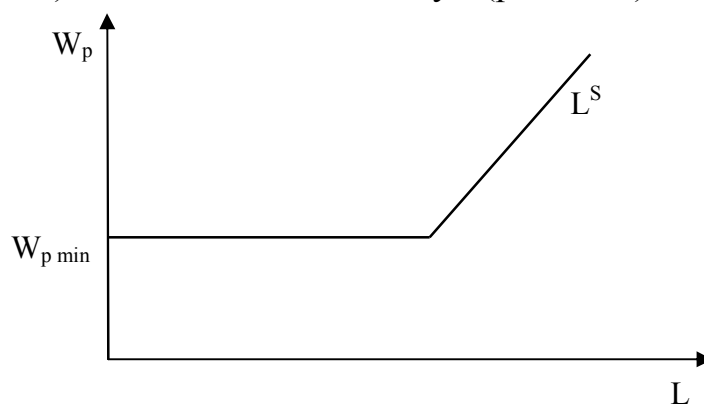

Рисунок 11.5 – Пропозиція праці в умовах негнучкої заробітної плати

Механізм встановлення рівноваги на ринку праці за умов негнучкої заробітної плати виглядає так (рис. 11.6).

Перша ситуація: фактична рівноважна заробітна плата (W_{p1}) вища за мінімальну, тобто крива попиту на працю L^D_1 перетинає криву пропозиції L^S на висхідному відрізку. За цих умов чисельність економічно активного населення дорівнює загальній кількості робочих місць і становить L_1 , чисельність безробітних співпадає з кількістю вільних робочих місць, тобто спостерігається повна ($L_1=L^*$) зайнятість за рівноважної заробітної плати.

Друга ситуація: рівноважна заробітна плата (W_{p2}), яка склалася б на ринку

за умов гнучкої заробітної плати, нижча за мінімальну, тобто крива попиту на працю L^D_2 перетинає криву пропозиції L^S на горизонтальному відрізку. За цих умов рівновага на ринку праці не відповідає ситуації повної зайнятості. Адже за заробітну плату $W_{p \min}$ готові працювати L_0 осіб, а робочих місць лише L'_0 , тобто фактичне безробіття перевищує природне на величину $(L_0 - L'_0)$.

Якби заробітна плата була гнучкою, то рівновага при попиті L^D_2 була б встановлена у точці перетину кривої попиту на працю та кривої пропозиції L^S , у т. E_2 . Разом із тим рівноважна заробітна плата W_{p2} , що є нижчою за мінімальну, забезпечувала б повну зайнятість на рівні L_2 . Отже, встановлення мінімальної заробітної плати призводить до появи вимушеного безробіття у розмірі $(L_0 - L_2)$. Це підтверджує правильність тези Дж. М. Кейнса про можливість встановлення рівноваги на ринку праці навіть за неповної зайнятості.

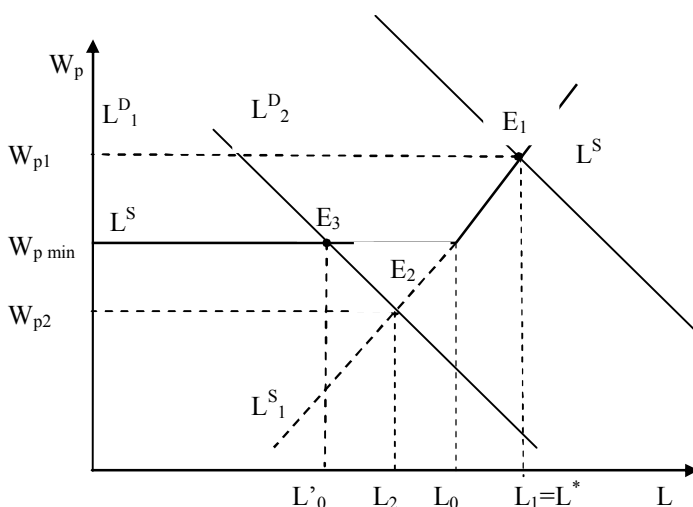

Рисунок 11.6 – Кейнсіанська модель встановлення рівноваги на ринку праці

Щоб досягти повної зайнятості, на думку Дж. М. Кейнса, необхідне державне втручання. Воно полягає в стимулюванні сукупного попиту, збільшення якого має викликати підвищення обсягів виробництва та зайнятості. Іншими словами, необхідно провести заходи, що дозволять перемістити криву попиту на працю вправо так, щоб вона перетинала криву пропозиції праці на висхідному відрізку. Це забезпечить встановлення рівноваги на ринку праці за повної зайнятості.

11.3 Вплив держави на загальну рівновагу

Загальна економічна рівновага (ЗЕР) – це стан економіки, коли на всіх ринках – благ, грошей, інвестицій, заощаджень та праці – одночасно досягається рівновага.

Рівновага – це стан економіки, коли попит дорівнює пропозиції і ні один учасник ринку не зацікавлений змінювати заплановані обсяги купівель або продаж.

Визначити стан загальної економічної рівноваги означає визначити умови, за яких усі макроекономічні суб'єкти можуть реалізувати заплановані цілі.

Економічна рівновага стійка, якщо під дією екзогенних імпульсів, які порушують рівновагу, економічна система сама під впливом внутрішніх сил повертається у стан рівноваги.

Економічна рівновага нестійка, якщо порушена під дією екзогенних імпульсів макrorівновага не відновлюється.

Для визначення умов загальної економічної рівноваги національного ринку досліджують їх для кожного ринку окремо, а потім виводять умови досягнення рівноваги на всіх ринках одночасно на основі закону Вальраса.

Закон Вальраса: якщо в народному господарстві, яке складається з n взаємопов'язаних ринків, встановилася рівновага на $(n-1)$ -му ринках, то і на n -ому ринку завжди буде рівновага.

Система рівнянь визначає умови рівноваги моделі Кейнсіанського хреста за умови, що враховується вплив держави як збирача податків.

$$Y = AD - \text{загальна умова рівноваги}; \quad (11.1)$$

$$AD = C + I + G - \text{структура сукупних витрат}; \quad (11.2)$$

$$C = C_0 + c'(Y - T) - \text{функція споживання}; \quad (11.3)$$

$$I = I_0 - \text{функція інвестицій}; \quad (11.4)$$

$$G = G_0 - \text{державні витрати сталі}; \quad (11.5)$$

$$Y = AD = C_0 + I_0 + c'(Y - T) + G_0 - \text{впливає з (11.1) - (11.5)} \quad (11.6)$$

де G – державні витрати;

T – податки, які держави вилучає з доходів фізичних та юридичних осіб;

Y – реальний обсяг виробництва (пропозиція благ).

Цю модель можна проілюструвати графіками.

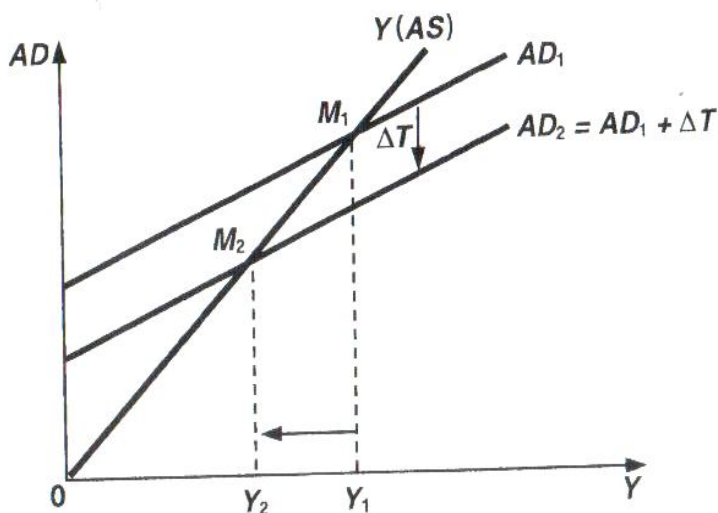

Рисунок 11.7 – Вплив податкової системи на макrorівновагу

На першому графіку (рис. 11.7) показано вплив зміни податкового тиску на макrorівновагу. Як бачимо, податковий тиск зріс на ΔT , що призвело до

скорочення сукупного попиту ($AD_2 < AD_1$) і, відповідно, до зменшення рівноважного обсягу виробництва ($Y_2 < Y_1$).

А на другому графіку (рис. 11.8) показано вплив зростання державних витрат (ΔG) на макrorівновагу, що призвело до зростання сукупних витрат (сукупного попиту) і, відповідно, до зростання рівноважного обсягу виробництва ($Y_2 > Y_1$).

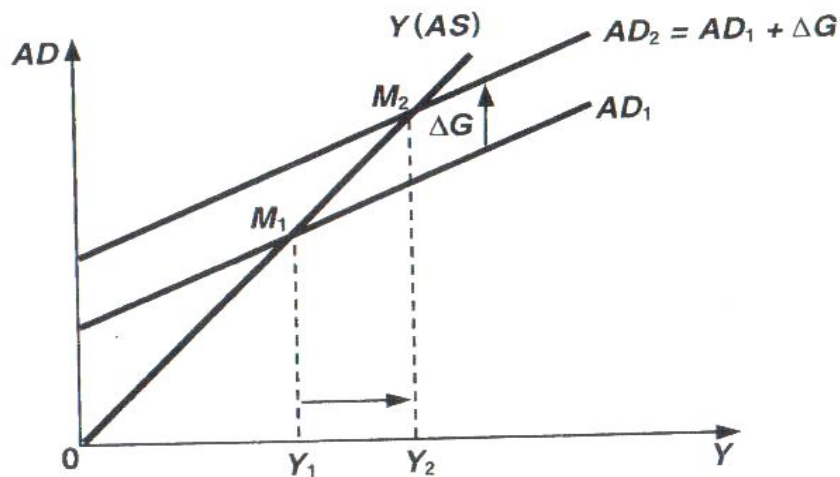

Рисунок 11.8 – Вплив зростання державних витрат на макrorівновагу

Як бачимо, рівновага товарного ринку змінюється під впливом обсягу податків та державних витрат.

Залежність між державними витратами (G) та загальним випуском (Y) визначається *мультиплікатором державних витрат* (m_G):

$$m_G = \frac{1}{1 - c'(1 - t)}, \quad (11.7)$$

де c' – гранична схильність до споживання;

t – частка податків у сукупних доходах.

Залежність між зміною податків (T) та загальним випуском (Y) визначається *мультиплікатором податків* (m_T):

$$m_T = - \frac{c'}{1 - c'}. \quad (11.8)$$

Змістовий модуль 3 ДЕРЖАВА В СИСТЕМІ МАКРОЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Тема 12 Фіскальна політика держави

План

12.1 Зміст, цілі, інструменти та види фіскальної політики.

12.2 Фіскальна політика та державний бюджет. Бюджетний дефіцит та державний борг.

12.1 Зміст, цілі, інструменти та види фіскальної політики

Фіскальна політика – це політика, спрямована на регулювання сукупного попиту і реального ВВП за допомогою державних закупівель, трансфертних виплат і оподаткування з метою впливу на соціально-економічний розвиток.

Заходи фіскальної політики визначаються поставленою метою (боротьба з інфляцією, згладжування циклічних коливань економіки, зниження рівня безробіття). Основними видами фіскальної політики держави є:

- *дискреційна політика*, що полягає в свідомому регулюванні державою витрат державного бюджету і розмірів оподаткування;
- *недискреційна політика* (політика автоматичних (вмонтованих) стабілізаторів), що регулює доходи і витрати незалежно від оперативних дій держави.

Проведення *дискреційної* фіскальної політики передбачає свідоме маніпулювання податками і урядовими витратами з метою досягнення потенційного обсягу національного виробництва й повної зайнятості, контроль над інфляцією і прискорення економічного зростання.

Дискреційна фіскальна політика поділяється на:

- *стимулювальну (фіскальна експансія)*, що збільшує сукупний попит за допомогою зростання державних витрат і зниження податків;
- *обмежувальну (фіскальна рестрикція)*, що стримує сукупний попит за допомогою зниження державних витрат і підвищення податків.

Стимулювальна політика призводить до зростання дефіциту державного бюджету, а стримувальна – до його скорочення.

Податки та державні витрати впливають на ВВП з мультиплікаційним ефектом.

Приріст державних витрат, що забезпечує зміну ВВП, можна записати так:

$$\Delta Y = \Delta G * m_g, \quad (12.1)$$

де ΔY – приріст ВВП;

ΔG – зміна державних витрат;

m_g – мультиплікатор державних витрат.

Приріст податків, що забезпечує зміну ВВП, можна записати так:

$$\Delta Y = \Delta T * m_g, \quad (12.2)$$

де ΔY – приріст ВВП;

ΔT – зміна податків;

m_t – мультиплікатор податків.

Розрізняють простий і складний мультиплікатори.

Простий мультиплікатор державних витрат збігається з простим мультиплікатором витрат:

$$m_g = m_e = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{MPS}. \quad (12.3)$$

Складний мультиплікатор враховує не тільки граничну схильність до споживання MPC , але і ставку (коефіцієнт) податків t . Тому формула виглядає так:

$$m_g = \frac{1}{1 - MPC \cdot (1 - t)} = \frac{1}{MPS + MPC \cdot t}. \quad (12.4)$$

Простий податковий мультиплікатор розраховують за формулою

$$m_t = -MPC \cdot m_g = -\frac{MPC}{1 - MPC} = -\frac{MPC}{MPS}. \quad (12.5)$$

Відповідно *складний мультиплікатор* варто записати так:

$$m_t = -\frac{MPC}{1 - MPC \cdot (1 - t)} = -\frac{MPC}{MPS + MPC \cdot t}. \quad (12.6)$$

Простий мультиплікатор збалансованого бюджету завжди дорівнює одиниці:

$$m_b = m_g + m_t = \frac{1}{1 - MPC} - \frac{MPC}{1 - MPC} = \frac{MPS}{MPS} = 1, \quad (12.7)$$

де m_b – мультиплікатор збалансованого бюджету.

Складний мультиплікатор, враховуючи податкову ставку, має більший знаменник порівняно з простим і тому завжди менше одиниці:

$$m_b = m_g - m_t = \frac{1}{1 - MPC \cdot (1 - t)} - \frac{MPC}{1 - MPC \cdot (1 - t)} = \frac{1 - MPC}{1 - MPC \cdot (1 - t)} = \frac{MPS}{MPS + MPC \cdot t}. \quad (12.8)$$

Іншим видом фіскальної політики є *недискреційна фіскальна політика*, за якою бюджетний дефіцит і бюджетний надлишок виникають автоматично, внаслідок дії автоматичних стабілізаторів економіки.

Автоматичні (вмонтовані) стабілізатори – це механізми ринкової економіки, що не залежать від держави і згладжують спади і підйоми в економіці без проведення спеціальної економічної політики. Такими *стабілізаторами* є *податкові надходження і трансфертні платежі*. Розмір *податкових надходжень* як *автоматичний стабілізатор* у періоди піднесення збільшується, а в період спаду – зменшується (але знижується більш плавно, ніж одержувані прибутки). Розмір *соціальних виплат* при піднесенні скорочується, оскільки зменшується кількість безробітних і малозабезпечених, що зменшує і соціальні виплати держави.

Варто зазначити, що автоматичні стабілізатори лише зменшують, а не зовсім усувають мультиплікативний вплив податків та державних видатків на економіку. Вмонтовані стабілізатори не здатні скорегувати небажані зміни

рівноважного ЧВП. Усе, що роблять стабілізатори, це обмеження розмаху чи глибини економічних коливань. Тому макроекономісти погоджуються, що для корекції інфляції чи спаду потрібні дискреційні фінансові заходи з боку держави, тобто зміни податкових ставок, податкової структури і величини витрат держбюджету.

12.2 Фінансова політика та державний бюджет. Бюджетний дефіцит та державний борг

Співвідношення доходів і витрат бюджету дозволяє виділити 3 ситуації: *дефіцит* при перевазі бюджетних видатків, *профіцит* при домінуванні доходів, *збалансований бюджет* за рівності доходів і витрат. Відповідні пріоритети визначають три основні теорії стану державного бюджету: щорічно збалансований бюджет, циклічно збалансований бюджет і теорія функціональних фінансів.

Щорічно збалансований бюджет має класичні корені. Наприклад, монетаризм припускає обмежені заходи для нарощування витрат протягом річного періоду, але з обов'язковим досягненням балансу доходів і витрат на кінець року.

Циклічно збалансований бюджет відповідає позиції кейнсіанства і припускає зростання дефіциту за стимулювальної фінансової політики на фазах спаду і депресії, а також скорочення дефіциту при стримуючій фінансовій політиці на фазах підйому і піку.

Теорія функціональних фінансів вважає державний бюджет допоміжним інструментом для здійснення стабілізаційної політики. Разом із тим достатньо не виходити за встановлені межі бюджетного дефіциту, що, зазвичай, не перевищує 3–5 % ВВП (теорія економіки пропонування).

Головними засобами покриття дефіциту державного бюджету є:

- жорстке оподаткування;
- сеньйораж, тобто емісія додаткових грошових ресурсів, не забезпечених товарами;
- державні позики (внутрішні і зовнішні).

Державний борг як сума внутрішньої та зовнішньої складових – це сума накопичених бюджетних дефіцитів.

Негативні наслідки державного боргу такі:

- виплата по боргах збільшує нерівність у доходах через однакове навантаження на осіб з різними доходами;
- виплата боргу провокує збільшення податкового тягаря;
- відбувається відтік потенційних капіталів;
- виплата поточних боргів відбувається, зокрема через нові позики, що збільшує попит на додаткові гроші, збільшуючи процентну ставку в країні, і провокує ефекти витиснення і чистого експорту.

Тема 13 Монетарна політика

План

13.1 Грошовий ринок. Пропозиція грошей та способи її вимірювання. Грошовий мультиплікатор. Попит на гроші та його види.

13.2 Сутність, інструменти і види монетарної політики та роль центрального банку в її проведенні.

12.3 Наслідки монетарної політики.

13.1 Грошовий ринок. Пропозиція грошей та способи її вимірювання. Грошовий мультиплікатор. Попит на гроші та його види

Ринок грошей – це система економічних механізмів та суспільних інститутів, які здійснюють регулювання відповідних соціально-економічних відносин між продавцями та покупцями. Головними суб'єктами ринку грошей є центральний банк країни, комерційні й спеціалізовані банки, небанківські фінансові установи, населення, підприємницькі структури.

Грошова пропозиція (грошова маса) – сукупність коштів, що перебувають у народному господарстві в готівковій та безготівковій формах і виконують функції грошей. Залежно від рівня ліквідності всі грошові активи в Україні групуються зростаючим підсумком в окремі грошові агрегати:

- M_0 – готівка;
- $M_1 = M_0 +$ поточні депозити (внески) до запитання і розрахункові рахунки підприємств у національній валюті;
- $M_2 = M_1 +$ строкові вклади у національній валюті й усі валютні депозити; агрегат M_2 представляє гроші в широкому змісті; різниця $M_2 - M_1$ називається квазігрішми;
- $M_3 = M_2 +$ кошти за трастовими операціями клієнтів у банках і цінні папери власного боргу банків, а відношення M_3 до ВВП країни називається *рівнем монетизації* (якщо M_3 мале, рівнем монетизації є відношення M_2 до ВВП).

В інших країнах визначають деякі інші грошові агрегати, зокрема:

- $L = M_3 +$ короткострокові державні цінні папери;
- $D = L +$ інші низьколіквідні цінні папери та ін.

Грошова пропозиція прямо не залежить від номінальної процентної ставки, тобто графічно грошова пропозиція M_s є вертикальною прямою.

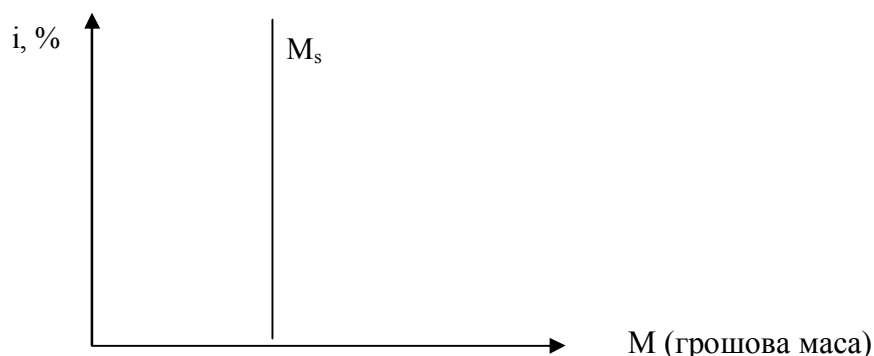

Рисунок 13.1 – Графік грошової пропозиції

Гроші, залучені на депозит, формують загальні резерви банків:

$$RR = LR + ER, \quad (13.1)$$

де LR – обов’язкові резерви, що розраховуються шляхом множення нормативу обов’язкових резервів lr на величину депозитів D ;

ER – надлишкові резерви, що розраховуються як різниця між сумою притягнутих депозитів і обов’язкових резервів LR .

Надлишкові резерви використовуються для проведення активних операцій по наданню позичок і інвестуванню. Фактично це означає послідовний процес створення нових депозитів аж до вичерпання надлишкових резервних сум. Інакше кажучи, існує *мультиплікаційний ефект* між початковим приростом депозитів ΔD_0 і наступним приростом активів, тобто фактично банки створюють нові гроші.

Депозитний мультиплікатор m_d розраховують за формулою:

$$m_d = \frac{1}{rr} = \frac{1}{lr + er}, \quad (13.2)$$

де rr – загальний норматив резервів;

lr – норматив обов’язкових резервів комерційних банків;

er – норматив надлишкових резервів, причому найчастіше $er = 0$.

Таким чином, приріст грошової пропозиції дорівнює загальному приростові депозитів, тобто

$$\Delta M_s = \Delta D = \Delta D_0 \cdot m_d. \quad (13.3)$$

Остання формула справедлива для ситуації, коли джерелом приріст депозитів є додаткова грошова емісія.

Попит на гроші – це сукупність грошових активів, якими бажають володіти економічні суб’єкти в певний період.

За *кількісною теорією грошей Фішера*, гроші потрібні людям лише для здійснення купівельних операцій. Тому попит на гроші є винятково функцією доходу:

$$M_D = \frac{1}{V} \cdot P \cdot Y, \quad (13.4)$$

де M^D – попит на гроші;

$\frac{1}{V}$ – коефіцієнт, що показує на скільки одиниць збільшується попит на гроші у разі збільшення номінального доходу ($P \cdot Y$) на одиницю;

V – фіксована швидкість обігу грошей, тому $\frac{1}{V}$ – постійна величина.

Економісти *кембриджської школи* змінили уявлення про мотиви попиту на гроші, запропонувавши таке рівняння:

$$M_D = k \cdot P \cdot Y, \quad (13.5)$$

Відмінність полягає в тому, що у кембриджських економістів k є не постійною, а змінною величиною. Вона може коливатися під впливом доходу від фінансових активів (наприклад, цінних паперів), що залежать від процентної ставки. Якщо процентна ставка зростає, то попит на неї падає, тому k зменшується, і навпаки.

Кейнсіанська теорія попиту на гроші спирається на принцип переваги ліквідності й виділяє три мотиви, що викликають у людей бажання тримати гроші: *транзакційний*, *застережний*, *спекулятивний*. *Транзакційний* і *застережний* мотиви Кейнс пов'язує з потребою людей у грошах для фінансування купівельних операцій. При цьому перший з них стосується запланованих витрат, інший – непередбачуваних витрат. *Спекулятивний* мотив пов'язується з використанням грошей для здійснення заощаджень. Крім цього, у Кейнса попит на гроші – це попит на реальні грошові запаси (залишки). Тому в нього ціни не є чинником попиту на гроші.

Виходячи з цього, Кейнс довів, що попит на гроші залежить як від доходу, так і від процентної ставки. Грошовий попит M_D складається з двох елементів:

1) M_D^1 , або попит на гроші для угод (операційний, або транзакційний попит);

2) M_D^2 , або попит на гроші як на активи (спекулятивний попит).

Таким чином, $M_D = M_D^1 + M_D^2$.

M_D^1 насамперед визначається цінами на товари, або величиною номінального ВВП. Тому використовується така формула:

$$M_D^1 = k \cdot Y, \quad (13.6)$$

де k – коефіцієнт реакції грошового попиту на зміну доходу;

Y – номінальний ВВП.

Ціна грошей (процентна ставка) відіграє другорядну роль, тому графік M_D^1 виглядає вертикальною прямою.

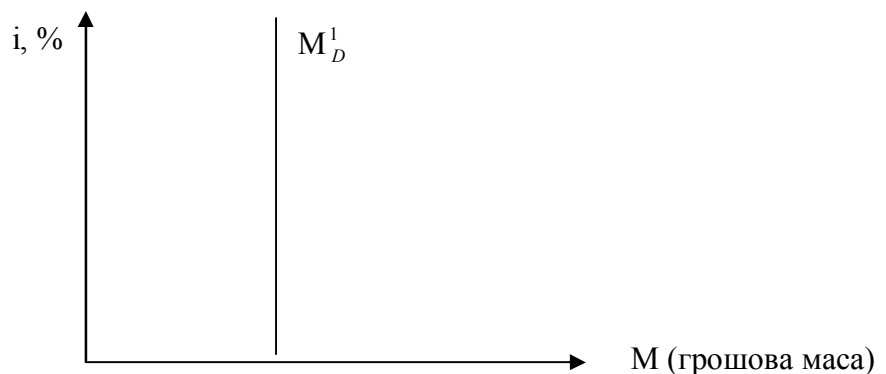

Рисунок 13.2 – Графік попиту на гроші для угод (операційного попиту)

За моделлю У. Баумоля і Дж. Тобіна, попит на гроші пов'язаний з альтернативними витратами утримування готівкової каси, що визначає оптимальний обсяг попиту на гроші для угод з урахуванням ставки відсотку і витрат, пов'язаних з отриманням готівки у банку:

$$M_D^1 = \sqrt{\frac{t_c \cdot Y_n}{2i}}, \quad (13.7)$$

де M – попит на гроші для транзакцій;

t_c – витрати кожної операції з отримання грошей у банку;

i – ставка відсотка;

Y_n – дохід суб'єктів за певний термін.

Спекулятивний попит M_D^2 насамперед визначається відсотковою ставкою.

Графіком є традиційна спадна крива попиту.

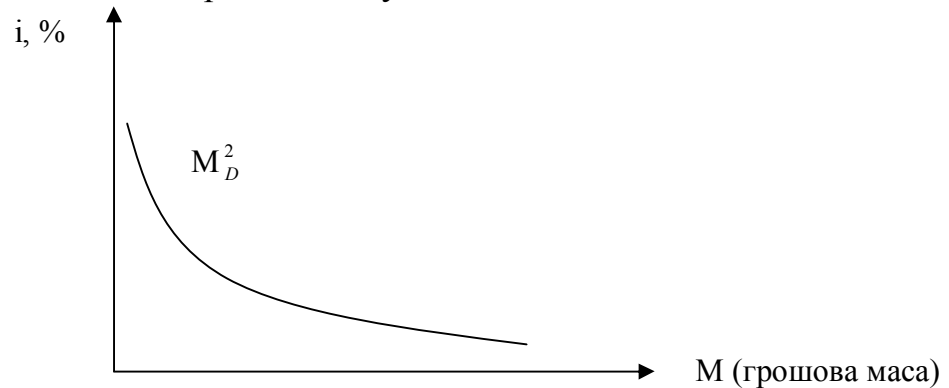

Рисунок 13.3 – Графік попиту на гроші як на активи (спекулятивного попиту)

Існують два способи заощадження вартості: у формах грошей та цінних паперів цінних паперів. Перевагою грошової форми заощаджень є їхня висока ліквідність, а недоліком – відсутність доходу при простому заощадженні. Перевагою збереження активів у вигляді цінних паперів є можливість одержання додаткового доходу у формі відсотка (дивіденду), а недоліком – низька ліквідність.

Вибір власника заощаджень орієнтується на рівень процентної ставки. Її зростання – це стимул для заощадження у вигляді цінних паперів і антистимул для простого заощадження грошей. Таким чином, спекулятивний попит на гроші знаходиться у зворотній залежності від рівня відсоткової ставки, що можна виразити у вигляді формули

$$M_D^2 = -h \cdot i, \quad (13.8)$$

де h – коефіцієнт реакції грошового попиту на зміну процентної ставки;

i – відсоткова ставка.

Портфельний підхід вирішує питання, яку частину доходу тримати у різних формах фінансових активів. Наприклад, попит на гроші знаходиться у зворотній залежності від дохідності цінних паперів. Загальні розміри багатства індивідів будуть визначати обсяг і структуру портфеля активів. Підвищення рівня інфляції призводить до знецінення готівки та зниження попиту на неї. Таким чином, попит на гроші є функцією від очікуваних доходів за іншими видами фінансових активів, очікуваного рівня інфляції, розміру багатства.

$$M_D = f(ds, db, \pi, W), \quad (13.9)$$

де ds – імовірний дохід на акції;

db – імовірний дохід на облігації;

π – імовірна інфляція;

W – розмір багатства.

Існує рівень відсоткової ставки i_1 , за якого економічні суб'єкти перестають вкладати ліквідні гроші в цінні папери, що призводить до

необмеженого зростання спекулятивного грошового попиту, тобто ліквідної пастки.

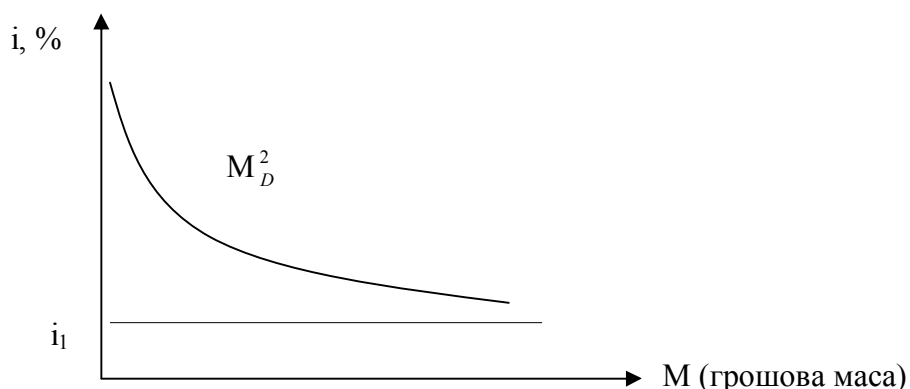

Рисунок 13.4 – Ліквідна пастка

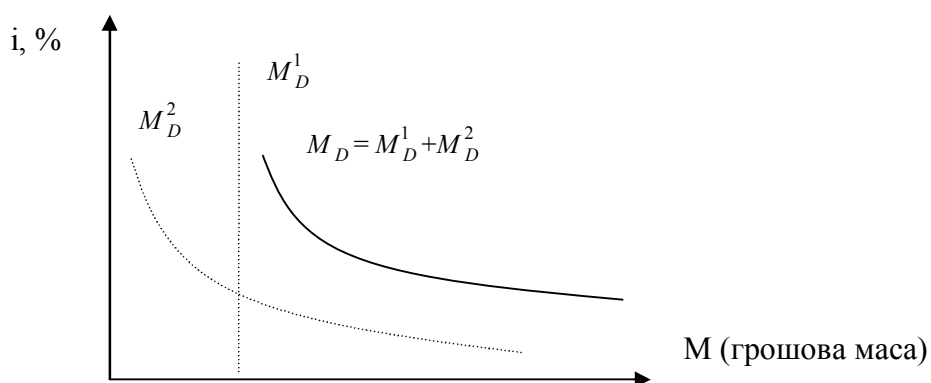

Рисунок 13.5 – Графік загального грошового попиту

Загальний грошовий попит M_D підсумовує M_D^1 і M_D^2 , а його графік виглядає як крива, паралельна M_D^2 і зрушена праворуч на величину M_D^1 .

13.2 Сутність, інструменти і види монетарної політики та роль центрального банку в її проведенні

Грошово-кредитна, або монетарна, політика – це сукупність форм і інструментів державного впливу на пропозицію грошей з метою попередження або подолання спаду виробництва, а також досягнення макроекономічної рівноваги.

Монетарна політика проводиться в життя насамперед центральним банком країни (в Україні НБУ).

Основними завданнями центрального банку є:

- забезпечення стабільності національної валюти;
- забезпечення безперебійності грошового обігу;
- забезпечення ліквідності комерційних банків і банківської системи загалом.

Класифікуємо *інструменти* грошово-кредитної політики за критеріями:

1. За характером використання:

- *кількісні*, пов'язані з впливом на кредитні можливості комерційних банків;
- *якісні інструменти*, тобто пряме регулювання процесу кредитування.

2. За формою впливу:

- *адміністративні*, що прямо обмежують сферу діяльності комерційних організацій (дозвіл або заборона на ведення діяльності, реєстрація або ліквідація суб'єктів грошового ринку, ліцензування діяльності суб'єктів, кількісні обмеження в обсягах, термінах, документообігу і т.д., регламентація розмірів статутного фонду кредитно-фінансових організацій та ін.);
- *непрямі*, тобто засоби впливу на грошову пропозицію шляхом формування певних умов на грошовому ринку і ринку капіталів, зокрема:
 - а) маніпулювання обліковою ставкою;
 - б) маніпулювання нормативом обов'язкових резервів комерційних банків;
 - в) маніпулювання обігом державних цінних паперів, або операції на відкритому ринку.

3. За тривалістю:

- *короткострокові*, що дозволяють вирішити поточні (проміжні) проблеми;
- *довгострокові*, що дозволяють забезпечити фінансову стабілізацію і довгострокове економічне зростання.

4. За об'єктами впливу:

- стимулювання грошової пропозиції, або *кредитна експансія*, з метою підвищення сукупного попиту, збільшення зайнятості, але в умовах інфляції;
- скорочення грошової пропозиції, або *кредитна рестрикція*, з метою зниження темпів інфляції.

Стимулювальна грошово-кредитна політика включає:

- 1) зниження облікової ставки;
- 2) зниження нормативів обов'язкових резервів;
- 3) викуп державних цінних паперів у суб'єктів господарювання.

Таким чином, стимулювання пов'язане із збільшенням сукупного попиту шляхом надання суб'єктам більших грошових ресурсів.

Стримуюча грошово-кредитна політика включає:

- 1) підвищення облікової ставки;
- 2) підвищення нормативів обов'язкових резервів;
- 3) розміщення державних цінних паперів, тобто зв'язування високоліквідних грошових ресурсів.

Стримувальна грошово-кредитна політика призводить до зменшення грошових ресурсів у суб'єктів господарювання, тобто знижує сукупний попит.

Альтернативні макроекономічні концепції по-різному оцінюють ефективність грошово-кредитної політики.

Кейнсіанство вважає грошово-кредитну політику менш ефективною, ніж фіскальна, через складний передавальний механізм впливу на товарну пропозицію.

Схема впливу грошово-кредитної політики на економічне зростання у кейнсіанській концепції виглядає так:

зміна величини грошової пропозиції → зміна відсоткової ставки → зміна обсягів інвестицій → зміна сукупного попиту → зміна сукупної товарної пропозиції.

За незмінного попиту зростання грошової пропозиції визначає зростання цін на товари, тобто інфляцію. Висновок: помірна інфляція, збільшуючи сукупний попит, стимулює зростання сукупної пропозиції.

Монетаризм вважає грошово-кредитну політику, насамперед, контроль за обсягом грошової маси, найефективнішим важелем регулювання, а кількість ланок у ланцюзі подій набагато менше за кейнсіанською версією.

Розглянемо схему монетарної концепції грошово-кредитної політики:

зміна грошової пропозиції → зміна товарних цін за формулою Фішера → суперечливий вплив на товарну пропозицію у різних галузях.

За монетарною концепцією, інфляція неприпустима, особливо в довгостроковому періоді, тобто помилкове маніпулювання грошовою пропозицією має руйнівний характер для економіки країни.

Теорія раціональних очікувань заперечує ефективність грошово-кредитної політики й у короткостроковому, і довгостроковому періодах.

Теорія економіки пропозиції вважає ефективними заходи грошово-кредитної політики у випадку стимулювання підприємницької діяльності, тобто сукупної пропозиції. Якщо динаміка облікової і ломбардної ставок, валютного регулювання або захисту національного грошового ринку відповідають інтересам бізнесу, то ці заходи корисні суб'єктам господарювання і державним органам.

13.3 Наслідки монетарної політики

Якщо уряд збільшить державні закупівлі за незмінною пропозицією грошей, то це збільшить наявний дохід і підвищить процентну ставку, тобто крива *IS* зрушиться праворуч. Зростаюча процентна ставка скорочує приватні інвестиції й зменшує зростання доходу (ефект витіснення).

Якщо центральний банк країни збільшує пропозицію грошей при фіскальній сталості, то процентна ставка падає, приватні інвестиції й відповідно наявний дохід зростають. Зрозуміло, що зворотні напрямки фіскальних і монетарних засобів протилежно впливатимуть на стан рівноваги.

Фіскальні й монетарні інструменти можуть застосовуватися спільно. Нехай фіскальне стимулювання супроводжується рішенням стабілізувати процентну ставку. Збільшення державних витрат або зниження податкового тиску провокують підвищення відсоткової ставки. Для недопущення цього монетарними засобами знижують відсоткову ставку, її рівень стабілізується, тобто дохід зростає без ефекту витіснення.

Фіскальне стимулювання є ефективним, якщо приріст автономних витрат з ефектом мультиплікації перевищує ефект витіснення. Монетарне стимулювання є ефективним при зменшенні відсоткової ставки з наступним збільшенням інвестицій і доходу.

Тема 14 Циклічні коливання та економічне зростання

План

14.1 Економічні цикли та їхній вплив на макроекономічний розвиток.

14.2 Сучасні моделі економічного зростання.

14.3 Джерела економічного зростання та макроекономічна політика стимулювання.

14.1 Економічні цикли та їхній вплив на макроекономічний розвиток

Економічне зростання не може бути безперервним, оскільки періоди економічного піднесення (збільшення обсягів виробництва) чергуються з періодами економічного спаду (скорочення обсягів виробництва). Період, протягом якого економіка проходить шлях від одного спаду або піднесення до іншого спаду або піднесення на умовах збереження загальної тенденції до зростання, називається економічним циклом (діловим циклом, циклом ділової активності, бізнес-циклом).

Окремі економічні цикли істотно відрізняються між собою. Проте незважаючи на ці відмінності, всі вони мають однакову структуру і складаються із чотирьох фаз: 1) пік (максимум); 2) спад (рецесія); 3) дно (мінімум); 4) піднесення.

Як видно з рисунка 14.1, економічні цикли проявляються через коливання ділової активності.

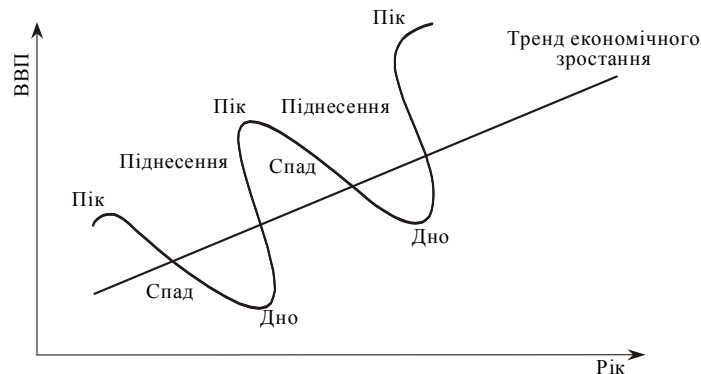

Рисунок 14.1 –Економічні цикли

Головними ознаками економічних циклів є їхня тривалість і рушійні сили (причини). Аналіз розвитку світової економіки за два останні століття дав підстави науковцям виявити найбільш важливі економічні цикли:

- короткострокові (мають назву циклів Кітчина). Тривалість таких циклів складає 3–5 років, а причини їхнього виникнення пов'язують із збуреннями на фінансових ринках;

- середньострокові (до них відносять цикли Джаглера і Кузнеца). Тривалість зазначених циклів коливається в межах 10–20 років. Їх пов'язують із структурними зрушеннями в економіці та суттєвими міжгалузевими переливами капіталу;

– довгострокові або довгохвильові (вони отримали назву цикли Кондратьєва). Їхня тривалість складає близько 50 років, а головною рушійною силою є радикальні зміни в технологічній базі як національної, так і світової економіки.

Усі теорії економічних циклів можна об'єднати за двома напрямками: одні теорії пояснюють циклічні коливання в економіці зовнішніми факторами, інші – внутрішніми факторами. Теорії, що віддають перевагу зовнішнім факторам, вбачають причини циклічних коливань в імпульсах, які народжуються за межами економічної системи. До таких імпульсів відносять війни, революції, політичні збурення, демографічні вибухи, відкриття нових родовищ корисних копалин, крупні науково-технічні нововведення тощо. Прихильники теорій, які спираються на внутрішні фактори, виходять з того, що причини економічних циклів впливають із середини самої економічної системи. До основних внутрішніх факторів вони відносять нераціональну монетарну політику, нестабільність інвестицій, негнучкість цін і заробітної плати, коливання в продуктивності праці тощо.

Серед всієї палітри теорій економічних коливань можна виділити найважливіші:

1. Інноваційні теорії пов'язують економічні цикли з великими технічними нововведеннями, які з'являються нерегулярно і зумовлюють коливання ділової активності.

2. Монетаристська теорія, прихильники якої вважають, що головним чинником циклічних коливань в економіці є нестабільні темпи грошової емісії. На їхню думку, надлишок грошової маси може викликати інфляційне зростання, а дефіцит – спровокувати спад виробництва.

3. Теорія рівноважного ділового циклу пояснює циклічні коливання помилковим сприйняттям економічними суб'єктами динаміки цін і заробітної плати, що спонукає найманих робітників до прийняття помилкових рішень щодо пропозиції робочої сили, а підприємців – щодо зміни обсягів виробництва.

4. Теорія реального економічного циклу. Вона передбачає, що номінальні фактори, такі як пропозиція грошей та ціни, не впливають на реальні зміни в економіці, тобто на обсяг виробництва і зайнятість. Згідно з цією теорією циклічні коливання в економіці спричиняються переважно технологічними шоками. Так технологічний прогрес, з одного боку, збільшує продуктивність праці і виробничі потужності економіки; з іншого – створює передумови для підвищення реальної заробітної плати, яка спонукає найманих робітників до збільшення пропозиції праці. Внаслідок перелічених змін зростає обсяг виробництва і зайнятість. Технологічний прогрес викликає протилежні наслідки – зменшення обсягів виробництва і рівня зайнятості.

5. Згідно з моделлю мультиплікатора-акселератора економічні коливання виникають за умов певного співвідношення між мультиплікатор інвестицій та акселератором.

Основне рівняння цієї моделі має такий вигляд:

$$Y_t = \bar{I}_a + (MPC + a) \cdot Y_{t-1} - \beta \cdot Y_{t-1}, \quad (14.1)$$

де \bar{I}_a – автономні інвестиції;
 MPC – гранична схильність до споживання;
 β – коефіцієнт акселерації;
 Y – дохід, тобто ВВП.

14.2 Сучасні моделі економічного зростання

Основними моделями економічного зростання є неокейнсіанська і неокласична. Особливістю *неокейнсіанської теорії* економічного зростання полягає в тому, що її прихильники доходять до висновку про необхідність державного регулювання процесу нагромадження капіталу з метою підтримання стійких темпів зростання економіки в довгостроковому періоді. Разом із тим головним об'єктом державного регулювання мають бути інвестиції.

У моделі Є. Домара джерелом інвестування є заощадження, які залежать від доходу (Y) і норми заощадження (граничної схильності до заощаджень – MPS). Обсяг інвестування визначається попитом на інвестиції, який ставиться в залежність від приросту продукту та його капіталомісткості K_Y , що показує, на скільки одиниць збільшується капітал після зростання продукту, виробленого з використанням цього капіталу, на одиницю.

Вираз $\Delta Y/Y$ відображає темп економічного зростання, який визначають за формулою:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{MPS}{K_Y}. \quad (14.2)$$

Таким чином, за моделлю Домара, існує рівноважний темп приросту реального доходу в економіці, за умов якого повністю використовують виробничі потужності. Інвестиції та дохід зростають однаковими темпами. Така рівновага не є стійкою і порушується при відхиленні темпу зростання приватних інвестицій від заданого рівня. Інвестиції у моделі Домара визначаються зовнішніми факторами, а не є внутрішньою змінною моделі. Держава за допомогою інструментів макроекономічної політики може активно впливати на обсяги інвестицій, і, таким чином, забезпечувати рівноважні темпи зростання. Це рівняння свідчить, що темп приросту інвестицій буде залежати за умов незмінної продуктивності капіталу тільки від норми заощаджень.

Оскільки в рівнянні (14.2) MPS і K_Y є постійними, то і темп економічного зростання теж має бути постійним. Такий темп Р. Харрод назвав «*гарантованим*». Крім гарантованого, Харрод увів поняття *природного* темпу зростання. Це максимальний темп, який допускається завдяки зростанню населення та технічного прогресу. За такого темпу зростання забезпечується повна зайнятість факторів: праці та капіталу. Ідеальний розвиток забезпечується за рівності гарантованого, природного та фактичного темпів зростання в умовах повної зайнятості ресурсів.

Рівновага в моделі Харрода також не є стійкою, оскільки будь-яке відхилення інвестицій від умов гарантованого темпу зростання виводить

систему з рівноваги. Технічний прогрес, взаємозамінюваність факторів залишилися поза моделлю Харрода, а інвестиції та заощадження були визначені функціями тільки доходу. Ці передумови обмежили відповідність моделі реальним процесам. Необхідність забезпечення «гарантованого» і «природного» темпів економічного зростання кейнсіанці не ототожнювали з автоматичною можливістю їхнього досягнення. Навпаки, вони визнавали, що фактичні темпи зростання економіки можуть відхилятися від бажаних. Водночас відхилення фактичних темпів від «гарантованого» породжує певні диспропорції в економіці, а відхилення «гарантованого» темпу від «природного» викликає рецесію або інфляцію.

Кейнсіанська теорія економічного зростання будувалася на екзогенній основі. Це означає, що в моделях темп зростання економіки є функцією зовнішніх, екзогенно визначених параметрів (норма заощаджень, приріст населення капіталомісткість тощо). Далі стали виникати теорії ендогенного зростання. Згідно з цими теоріями параметри моделей економічного зростання почали визначатися не за межами цих моделей, а у процесі їхнього створення.

Неокласичні теорії спираються на інші методологічні передумови. На відміну від кейнсіанців, які пов'язують економічне зростання переважно із сукупним попитом, неокласики, по-перше, головну увагу приділяють потенційно можливим темпам зростання економіки і факторам, від яких вони залежать; по-друге, використання апарата виробничої функції в процесі аналізу статистичної інформації поклало початок дослідженням, пов'язаним із визначенням внеску окремих факторів у приріст продукту. При цьому мова йде про вплив на зростання продукту не лише кількісних змін у факторах виробництва, а й якісних, які є результатом вдосконалення технології виробництва. Головною особливістю сучасних неокласичних теорій економічного зростання є їхній ендогенний характер, тобто те, що крім праці і фізичного капіталу в них враховуються чинники, від яких залежить продуктивність праці: людський капітал, витрати на НДДКР, державне регулювання.

Першими науковими працями з ендогенних теорій економічного зростання були моделі Д. Ромера Р. Лукаса, Р. Барро та ін. У моделях ендогенних теорій економічного зростання виробнича функція будується з трьома факторами виробництва, до яких відносять працю, фізичний капітал і людський капітал.

Однією із ключових теорій економічного зростання є модель лауреата Нобелівської премії *Роберта Солоу*. Об'єктом дослідження Солоу є приватна закрита економіка, тобто рівновага визначається за формулою: $Y = C + I$. Цільовою функцією моделі є зростання не загального обсягу продукту, а збільшення його обсягів на одного працівника, тобто зростання продуктивності праці. Цей підхід був формалізований за допомогою малих букв, які відображають відповідні параметри в розрахунку на одного працюючого: продуктивність праці $y = Y/L$; капіталоозброєнність $k = K/L$; питомі інвестиції $i = I/L$. Залучають також додаткові показники: MPS – норма заощадження; d – норма амортизації, n – темп приросту населення, g – темп приросту

ефективності виробництва завдяки технічному прогресу. Рівновага настає, коли оптимальний приріст питомих інвестицій (*критичні інвестиції*) компенсує зменшення капіталоозброєності внаслідок амортизації капіталу, приросту населення і витрат на технічний прогрес, тобто повинна забезпечуватися така рівність:

$$\Delta k = MPS \cdot y - (d + n + g) \cdot k = 0. \quad (14.3)$$

Кінцевою метою економічного зростання є збільшення споживання. У моделі Солоу використовується Золоте правило нагромадження, пов'язане з американським економістом Е. Фелпсом: метою діяльності має бути норма заощаджень, що забезпечує економіці стійкий стан із найвищим рівнем споживання.

«Залишок Солоу» $\frac{\Delta A}{A}$ відображає темп приросту сукупної продуктивності факторів і одночасно визначає внесок технічного прогресу в приріст ВВП:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \alpha \cdot \frac{\Delta K}{K} + (1 - \alpha) \cdot \frac{\Delta L}{L} + \frac{\Delta A}{A}. \quad (14.4)$$

Економічне зростання не може бути безперервним, оскільки періоди економічного піднесення (збільшення обсягів виробництва) чергуються з періодами економічного спаду (скорочення обсягів виробництва). Період, протягом якого економіка проходить шлях від одного спаду або піднесення до іншого спаду або піднесення на умовах збереження загальної тенденції до зростання, називається економічним циклом (діловим циклом, циклом ділової активності, бізнес-циклом).

Згідно з *моделлю мультиплікатора-акселератора* економічні коливання виникають за умов певного співвідношення між мультиплікатором інвестицій і акселератором:

$$Y_{t+2} = I_a + (MPC + \beta) \cdot Y_{t+1} - \beta \cdot Y_t, \quad (14.5)$$

де Y_t , Y_{t+1} , Y_{t+2} – величини наявного доходу відповідно позаминулого, минулого і поточного періодів;

I_a – автономні витрати;

MPC – гранична схильність до споживання;

β – акселератор;

Y – наявний дохід.

14.3 Джерела економічного зростання та макроекономічна політика стимулювання

Економічне зростання можна представити у вигляді двох графічних моделей: «сукупний попит – сукупна пропозиція» (AD-AS) і кривої виробничих можливостей. За першою моделлю економічне зростання ілюструється правобічним зсувом довгострокової вихідної кривої сукупної пропозиції. На рисунку 10.1 ілюстрацією економічного зростання є правобічний зсув кривої виробничих можливостей. Це потребує збільшення інвестицій і залежить від норми накопичення, тобто співвідношення між споживчими та інвестиційними товарами в сумі ВВП. У короткостроковому періоді зростання норми

накопичення зменшує частку особистого споживання, але у майбутньому прискорить зростання економіки.

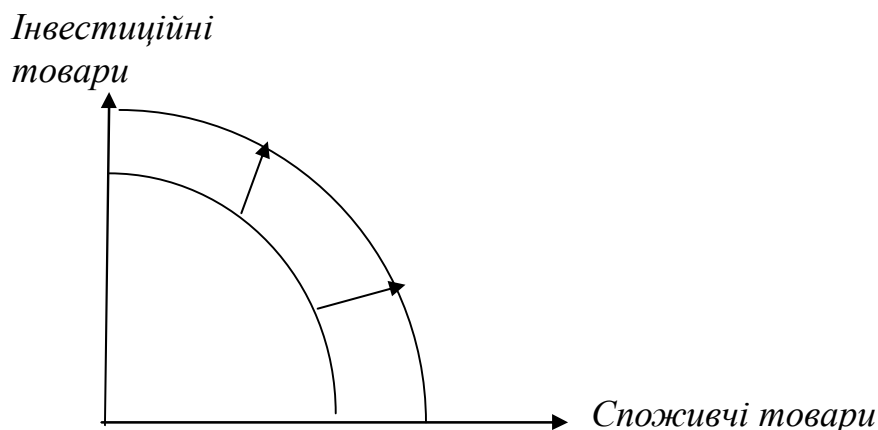

Рисунок 14.2 – Економічне зростання як зсув кривої виробничих можливостей

Економічне зростання вимірюється абсолютними й відносними показниками. Особливо потрібно відзначити темпи змін реального ВВП і реального ВВП на душу населення. Наприклад, за наявності показників 2006 і 2007 рр. використовують такі формули:

1) темп зростання ВВП ($T_{зр}^{ВВП}$):

$$T_{зр}^{ВВП} = \frac{ВВП_{2007}}{ВВП_{2006}} \cdot 100\% \quad (14.6)$$

2) темп приросту ВВП ($T_{пр}^{ВВП}$):

$$T_{пр}^{ВВП} = T_{зр}^{ВВП} - 100\%, \quad (14.7)$$

$$\text{або } T_{пр}^{ВВП} = \frac{ВВП_{2007} - ВВП_{2006}}{ВВП_{2006}} \cdot 100\%. \quad (14.8)$$

3) темп зростання ВВП на душу населення ($T_{зр}^{ВВП/нас}$):

$$T_{зр}^{ВВП/нас} = \frac{ВВП_{2007} / Нас_{2007}}{ВВП_{2006} / Нас_{2006}} \cdot 100\% \quad (14.9)$$

або

$$T_{зр}^{ВВП/нас} = \frac{T_{зр}^{ВВП}}{T_{зр}^{нас}} \cdot 100\% \quad (14.10)$$

4) темп приросту ВВП на душу населення ($T_{пр}^{ВВП/нас}$):

$$T_{пр}^{ВВП/нас} = T_{зр}^{ВВП/нас} - 100\% \quad (14.11)$$

Після тривалого спаду в 1990-х роках економіка України, починаючи з 2000 року, вийшла на позитивні щорічні темпи приросту реального ВВП, про що вже йшла мова в темі 2.

Економічне зростання не варто ототожнювати з *економічним розвитком*. Категорія економічного розвитку країни є змістовнішою, ніж категорія економічного зростання. Економічний розвиток відображає не лише збільшення обсягів виробництва, а й здатність економіки завдяки цьому підвищувати якість життя більшості населення, сприяти розвитку економічної свободи, зокрема підприємницької, діяльності, а також підвищення екологічних стандартів життєдіяльності. Це означає, що економічне зростання може відбуватися і без економічного розвитку, але економічний розвиток неможливий без економічного зростання.

Економічне зростання є функцією певних факторів. Традиційно визначають три головні групи: фактори попиту, пропозиції та розподілу. Кожна з трьох груп особливо впливає на механізм зростання. До *факторів попиту* відносять рівень цін, споживчі, інвестиційні, державні витрати, обсяг чистого експорту. *Фактори розподілу* складають повнота і раціональність залучення ресурсів у виробничий процес. *Фактори пропозиції* забезпечують саму потенційну можливість зростання (зростання капіталу; збільшення праці, кількість зайнятих і кількість відпрацьованого робочого часу, технологічний прогрес; удосконалення управління виробництвом, системи мотивації праці і т.д.).

Залежно від того, які фактори спричиняють збільшення обсягів виробництва, розрізняють дві форми економічного зростання: екстенсивне та інтенсивне. *Екстенсивне зростання* досягається за умов, якщо обсяг виробництва зростає лише шляхом простого збільшення кількості обсягів факторів виробництва за їхньої незмінної ефективності. Якщо, навпаки, зростання обсягів виробництва відбувається завдяки підвищенню продуктивності виробничих факторів, то це означає, що економіка зростає на *інтенсивній основі*.

Варто зауважити, що в реальній економіці не буває суто екстенсивного або суто інтенсивного економічного зростання. Фактично обсяг виробництва збільшується на основі певного поєднання екстенсивного та інтенсивного типів економічного зростання. Тому, оцінюючи реальну економіку, можна говорити про переважно екстенсивне або переважно інтенсивне її зростання.

Тема 15 Інфляція та антиінфляційна політика. Безробіття та політика зайнятості

15.1 Сутність, причини, види і наслідки інфляції.

15.2 Антиінфляційна політика держави: форми та методи.

15.3 Ринок праці. Зайнятість і безробіття. Класифікація безробіття.

15.4 Наслідки безробіття. Взаємозв'язок інфляції і безробіття. Крива Філіпса. Державна політика зайнятості

15.1 Сутність, причини, види і наслідки інфляції

Цінова нестабільність характеризується такими ключовими категоріями:

- 1) *інфляція*, тобто зростання цін;
- 2) *дефляція* при зниженні цінового рівня;
- 3) *дезінфляція* як процес штучного зменшення темпів зростання цін;
- 4) *рефляція* як штучне провокування інфляції;
- 5) *стагфляція* як поєднання інфляції та стагнації виробництва.

Визначимо головні *види* інфляції:

1) *інфляція попиту*, пов'язана із зростанням грошових доходів, які випереджають збільшення товарної маси, що викликається трьома причинами:

- збільшення реальних споживчих доходів;
- збільшення індивідуального попиту в умовах економічного буму;
- так зване порожнє друкування грошей – сеньйораж;

2) *інфляція пропозиції, або інфляція витрат виробництва*, коли збільшення витрат змушує підвищувати ціни на товари з метою недопущення збитковості або не зниження рентабельності;

3) *відкрита* інфляція, що поєднує інфляцію попиту та пропозиції і виражається в публічному підвищенні цін;

4) *прихована (подавлена) інфляція* викликається державним стримуванням (фіксацією) цін і виявляється в зростанні тіньових продажів, дефіциті;

5) за *темпами* виділяють:

- *помірну інфляцію* (до 10 % на рік);
- *галопуючу* (до 200 %);
- *гіперінфляцію* (понад 200 %);

6) за ступенем збалансованості:

– *збалансована*, тобто таку, що супроводжується зростанням якісних характеристик товару;

- *незбалансована*;
- *неочікувана й очікувана*;
- *регульована й нерегульована* та ін.

За *теорією адаптивних очікувань* економічні суб'єкти під час формування своїх інфляційних прогнозів спираються на стан інфляції в найближчому минулому періоді, скориговану на помилковість інфляційного прогнозування. Тому інфляційні очікування на прогнозний період дорівнюють скоригованим інфляційним очікуванням у передпрогнозному періоді. Разом із тим помилковість ураховується за допомогою коефіцієнта корекції, рівень якого залежить від швидкості перегляду очікувань.

За *теорією раціональних очікувань*, економічні суб'єкти під час формування своїх інфляційних прогнозів використовують усю наявну інформацію про майбутні зміни в економіці та економічній політиці держави. Тому раціональні очікування інколи називають очікуваннями, які спрямовані вперед, а адаптивні очікування, що повернуті назад.

Представники *кейнсіанської теорії* розглядають лише інфляцію попиту, яка, на їхній погляд, виникає в умовах повної зайнятості. За цих умов збільшення сукупного попиту означає утворення надмірного попиту, який спричиняє зростання цін. Сучасна практика засвідчує, що інфляція попиту спостерігається не лише в умовах повної зайнятості, а й за неповної зайнятості. Крім того, інфляція не обмежується лише інфляцією попиту. Важливим елементом загальної інфляції є інфляція витрат. Велике значення мають також інфляційні очікування.

Монетаризм вважає, що причиною інфляції є надмірна кількість грошей в обігу порівняно з вартістю товарів та послуг. Теоретичною базою монетаристської теорії є рівняння кількісної теорії грошей, згідно з яким заданий рівень цін в економіці можна виразити такою перетвореною формулою (15.1):

$$P = \frac{M \cdot V}{Y}. \quad (15.1)$$

Монетаристи виходять з двох передумов:

- 1) швидкість обігу грошей (V) є стабільною;
- 2) обсяг виробництва (Y) визначається не монетарними, а реальними чинниками, тобто факторами виробництва. За цих передумов надмірне збільшення грошової маси викликає зростання сукупного попиту і цін.

Інфляцію не можна пояснити тільки надмірним сукупним попитом в умовах повної зайнятості або надмірною грошовою масою. Вона є наслідком поєднання великої кількості різноманітних чинників.

До чинників *інфляції попиту* можна віднести такі, які зумовлюють надмірність трьох його складових: урядового, приватного, іноземного попиту.

1. Урядовий попит проявляється через бюджетний дефіцит. Але інфляція виникає лише у тому разі, коли бюджетний дефіцит фінансується за рахунок грошово-кредитної емісії. За цих умов підвищення урядового попиту не забезпечується адекватним зростанням реального ВВП, тобто сукупної пропозиції. Отже, чинником інфляції є емісійне фінансування бюджетного дефіциту.

2. До чинників, що зумовлюють надмірний приватний попит, можна віднести надмірне інвестування приватної економіки, випереджувальне зростання доходів населення порівняно зі зростанням ВВП, ажіотажний попит тощо.

3. Чинники, що спричиняють надмірний іноземний попит на вітчизняні товари і послуги. Такий попит виникає у зв'язку з випереджальним зростанням експорту (сукупного попиту) порівняно з імпортом (сукупною пропозицією).

Чинники *інфляції пропозиції (витрат)* можна поділити на внутрішні й зовнішні. Серед *внутрішніх* розрізняють: зростання цін на продукцію проміжного споживання, зменшення продуктивності ресурсів, випереджувальне зростання заробітної плати порівняно з продуктивністю праці, підвищення продуктових податків. До внутрішніх чинників можна також віднести підвищення цін підприємствами-монополістами та адміністративне (державне) регулювання цін. *Зовнішні* чинники інфляції витрат реалізуються

через імпорт. Якщо зростають ціни на імпортовані товари, то одночасно з товарами країна імпортує інфляцію витрат. Складовими останньої є зростання митної вартості, зниження курсу національної валюти, підвищення імпортного мита тощо.

Інфляційні очікування є самостійним чинником інфляції. Економічні суб'єкти, фіксуючи загальне зростання цін у минулому періоді або прогнозуючи несприятливу економічну кон'юнктуру, приймають рішення про зростання цін у майбутньому періоді: наймані працівники наперед вимагають збільшення заробітної плати, підприємства заздалегідь підвищують ціни на свої товари та послуги, банки упереджено підіймають проценти за кредит тощо.

До основних *показників* цінової динаміки можна віднести вже відомі дефлятор, індекси Ласпейреса (споживчих цін), Пааше, Фішера. У макроекономічному прогнозуванні використовують також темп інфляції та кількість років, необхідних для подвоєння цін.

Темп інфляції T_I розраховують за формулою:

$$T_I = \frac{I_2 - I_1}{I_1} \cdot 100\%, \quad (15.2)$$

де I_1, I_2 – дефлятори відповідно попереднього і поточного періодів.

Кількість років, необхідних для подвоєння цін, (K_I), або правило «величини сімдесят», розраховується шляхом ділення константи 70 на темп інфляції:

$$K_I \approx \frac{70}{T_I}. \quad (15.3)$$

Визначимо основні наслідки інфляції:

- знецінення грошових доходів;
- перерозподіл доходів і багатства, тобто програш кредиторів і виграш дебіторів;
- матеріалізація коштів, тобто їхнє вкладення в нерухомість, дорогоцінні метали й каміння і т.д.;
- падіння інтересу до довгострокових виробничих цілей;
- прихована конфіскація коштів через податки і падіння реального відсотка (ефект Танзі – Олівера) через існування так званого інфляційного податку ІТ, що визначається за формулою

$$IT = \frac{P_2 - P_1}{P_1} \cdot \frac{M_2}{P_2}, \quad (15.4)$$

де P_2 і P_1 – ціни відповідно поточного і базисного періодів;

M_2 – грошова маса поточного періоду

- погіршення керованості народним господарством;
- стагфляція, тобто одночасне існування стагнації (застою) і інфляції.

Виграш від інфляції одержують:

- галузі з швидким оборотом капіталу, зокрема через спекулятивні операції;
- галузі з продукцією, що не реалізована і знаходиться на складах; зростання грошових доходів (попиту) може в короткостроковому періоді

стимулювати виробництво і збут продукції, яка раніше не продавалася через низькі ціни.

Антиінфляційні заходи використовують тільки при відкритій інфляції. У випадку подавленої інфляції спочатку домагаються відкритої форми і тільки потім застосовують відповідні інструменти регулювання.

Виділяють два основних види антиінфляційної політики:

- 1) адаптаційна;
- 2) активна, або шокова терапія.

Адаптаційна політика виявляється в поступовому пристосуванні до умов інфляції з наступним зм'якшенням її негативних наслідків. Основні методи адаптаційної антиінфляційної політики:

- поступове обмеження грошової пропозиції;
- стабілізація інфляційних чекань;
- індексація грошових доходів населення;
- висновок договорів з роботодавцями і профспілками про темпи зростання цін і зарплати.

Адаптаційна політика ефективна в умовах зростання цін не більше 20–30 % у рік.

При гіперінфляції перевага віддається так званій шоковій терапії з такими основними рисами:

- контроль над грошовою масою, аж до її скорочення (грошова рестрикція);
- широке використання державних цінних паперів для зв'язування зайвої грошової маси;
- підвищення облікової і ломбардної ставок;
- збільшення нормативу обов'язкових резервів комерційних банків;
- заборона додаткової грошової емісії для фінансування державного бюджету;
- проведення конфіскаційної грошової реформи;
- стабілізація інфляційних чекань;
- структурна перебудова економіки;
- регулювання валютного курсу;
- розширення масштабів приватизації з метою зниження навантаження на державний бюджет;
- збільшення норми заощаджень;
- зменшення державних витрат;
- збільшення податків;
- стримування зростання цін і факторних доходів (зарплати, відсотка, ренти, прибутку);
- прискорення процедури банкрутства збиткових підприємств.

15.2 Антиінфляційна політика держави: форми та методи

Антиінфляційна політика держави становить комплекс заходів, до яких вдається держава з метою зниження темпів інфляції. Методи боротьби з

інфляцією підрозділяють на активні (що ліквідують причину виникнення інфляції) та пасивні (спрямовані на пристосування до інфляційних умов).

Існують кейнсіанська та монетаристська теорії подолання інфляції. Прихильники *кейнсіанської теорії* з метою подолання інфляції вважають доцільним регулювати сукупний попит. Проте на сьогоднішній час вже доведено, що регулювання сукупного попиту не є ефективним для подолання інфляції.

Загальноприйнятою для запобігання розкрученню інфляційної спіралі є монетаристська *концепція порівняння темпу економічного зростання і темпу зростання грошової маси*. Згідно з цією концепцією, необхідно, щоб приріст грошової маси супроводжувався приростом обсягів товарів та послуг.

Монетаристи пропонують декілька видів антиінфляційної політики. Насамперед, це грошова реформа, направлена на *деномінацію грошей* – обмін усіх старих грошових знаків на нові в певній пропорції. Одночасно у цій же пропорції відбувається перерахування цін, тарифів, стипендій, пенсій, балансових вартостей основних та оборотних фондів, боргових зобов'язань. Завдяки деномінації відбувається зменшення кількості грошової маси в обігу, укрупнення масштабу цін, полегшення розрахунків, зменшення витрат на забезпечення грошового обігу.

В Україні деномінація грошей відбулася 2 вересня 1996 р. , коли в обігу з'явилася гривня, яка є сучасною грошовою одиницею нашої країни. Гривня замінила так званий купоно-карбованець у співвідношенні 1 гривня = 100 000 карбованців.

Грошова реформа може відбуватись і через *нуліфікацію грошей* – анулювання старих грошей і введення нових (без обміну або при обмежених можливостях обміняти старі купюри на нові). Старі гроші через чітко визначений проміжок часу з моменту початку обміну забороняються до прийому. Отже, сенс цього заходу полягає в оголошенні старих грошей недійсними. Цей вид боротьби з інфляцією застосовується для подолання наслідків гіперінфляції.

Нуліфікація в чистому вигляді у світовій практиці спостерігалася дуже рідко. Зазвичай нуліфікація проводиться на зразок деномінації, але в дуже низькій, суто символічній пропорції обміну старих грошей на нові.

Ще одним із методів боротьби з інфляцією є *девальвація* – знецінення грошової одиниці порівняно з валютами інших країн. Вона проявляється в зростанні курсів іноземних валют відносно національної валюти. Девальвація робить дорогим імпорт, що знижує внутрішній попит на товари іноземного походження; та робить експорт дешевше для стимулювання розвитку експортоорієнтованих підприємств та для того, щоб зробити активним сальдо платіжного балансу.

Ревальвація – це підвищення курсу національної валюти відносно курсів іноземних валют. Для ревальвації характерне здешевлення імпорту та подорожчання експорту. Від ревальвації також виграють кредитори, які отримують у рахунок погашення боргу більш дорогі гроші. Ревальвація також гальмує зростання темпів інфляції, що є вигідним для населення країни. Однак

удорожчання експорту призводить до небезпеки безробіття на експортоорієнтованих підприємствах.

Ще одним із способів боротьби з інфляцією є «шокова терапія», що передбачає такі заходи з боку держави: подорожчання кредиту, скорочення податкових ставок, зменшення витрат на соціальні програми. Позитивні наслідки застосування «шокової терапії» – це наповнення бюджету без зайвої емісії. Скорочення ставок податків позитивно впливає на фірми, що знаходяться в задовільному фінансовому стані: стимулюється ділова активність таких підприємств. Негативні наслідки «шокової терапії» – банкрутство підприємств, що знаходяться в незадовільному фінансовому стані завдяки неспроможності сплачувати високі проценти за користування кредитом; зниження життєвого рівня населення.

Метод поступових змін (метод градування) в боротьбі з інфляцією полягає в плавному, нешвидкому зміні умов економічної діяльності суб'єктів, що веде до поступового зменшення темпів приросту грошової маси. Завдяки поступовості змін економічної ситуації спостерігаються такі позитивні моменти проведення цього виду економічної політики: підприємства можуть пристосовуватися до нових умов хазяйнування; робітники можуть підвищувати кваліфікацію або зовсім змінити спеціальність.

Метод поступових змін застосовується, коли темп інфляції не перевищує 20 % річних, інакше заходи держави призведуть до *інфляційної інерції*, коли існуюча інфляція провокує подальше підвищення темпів інфляції, але вже на більш високому рівні. Одна з причин виникнення інфляційної інерції – індексування доходів.

Метод регулювання цін і доходів полягає в «замороженні» заробітної плати та цін. Завдяки цим заходам темп інфляції уповільнюється, але від невивлат заробітної плати передусім потерпає населення. В Україні метод регулювання цін і доходів застосовувався для подолання гіперінфляції 1993–1994 рр. – були затримки у виплаті заробітної плати, пенсій, стипендій. Були майже відсутні виплати матеріальної допомоги малозабезпеченим верствам населення. Цей метод державної монетарної політики у світі зарекомендував себе як не дуже ефективний, тому його застосовують лише у випадках суворой необхідності.

Уряд для стримування темпів інфляції пропонує такі *тактичні міри*:

- підвищення процентних ставок за користування кредитом;
- зниження видатків держбюджету;
- вживання превентивних заходів для рішення проблеми подорожчання експорту енергоносіїв;
- скорочення темпів інфляції на продовольчому ринку – інтервенційні поставки зерна та борошна, м'яса та цукру в окремі регіони із державних запасів;
- антиінфляційна політика, направлена на боротьбу з порушеннями принципів добросовісної конкуренції та зловживань монопольним становищем на ринку з боку виробників товарів народного вжитку;
- ревальвація гривні.

Стратегічні заходи уряду щодо зниження темпів інфляції передбачають:

- впровадження енергоощадних технологій;
- розвиток фондового ринку;
- активізація процесу функціонування ринку державних цінних паперів;
- ліквідація диспропорцій у монетарній сфері.

15.3 Ринок праці. Зайнятість і безробіття. Класифікація безробіття

Основним компонентом національної економіки і найважливішим об'єктом макроекономічного аналізу є ринок праці. Ринок праці можна розглядати в двох аспектах: як економічну категорію та як економічне явище.

Ринок праці як економічна категорія становить систему соціально-економічних відносин між найманими працівниками та роботодавцями стосовно купівлі-продажу робочої сили.

Ринок праці як економічне явище становить систему економічних механізмів та суспільних інститутів, які здійснюють регулювання відповідних соціально-економічних відносин між продавцями та покупцями на ринку праці.

Виходячи з цих визначень, можна зробити висновок, що *об'єктом* купівлі-продажу на *ринку праці* є робоча сила (або трудові послуги чи безпосередньо праця).

Суб'єктами ринку праці є продавці робочої сили – наймані робітники – та її покупці – роботодавці. Важливу роль на ринку праці відіграють також профспілки, союзи підприємців та держава.

Ринок праці виконує такі *функції*:

- *розподільну* – розподіл працівників за професіями, кваліфікацією, галузями та регіонами;
- *інформаційну* – надання суб'єктам ринку інформації щодо пропозиції робочих місць, якості та наявності вільної робочої сили, рівня заробітної плати, умов найму тощо;
- *врівноважувальну* – встановлення рівноваги між попитом та пропозицією праці в межах країни в цілому, або в межах окремих галузей, регіонів, спеціальностей тощо;
- *стимулювальну* – конкуренція на ринку праці сприяє підвищенню якості та ефективному використанню робочої сили;
- *соціальну* – сучасний ринок праці передбачає наявність механізмів підвищення рівня зайнятості та захисту безробітних.

Ринок праці формують пропозиція та попит на робочу силу. Основним чинником, що визначає попит та пропозицію на ринку праці є заробітна плата, яка виступає ціною робочої сили, тобто є ціновим чинником попиту і пропозиції робочої сили. Окрім рівня заробітної плати попит ринку праці визначається такими чинниками:

- динамікою попиту на товари і послуги та обсягів національного виробництва;
- технологіями виробництва
- продуктивністю праці;

– можливістю взаємозаміни факторів виробництва.

Пропозиція робочої сили, окрім рівня заробітної плати визначається такими чинниками, як:

- чисельність населення, його статево-вікова структура та територіальний розподіл;
- кваліфікаційний рівень та рівень освіченості населення;
- рівень добробуту в суспільстві;
- ступінь та інструменти державного регулювання ринку праці;
- впливовість профспілок;
- традиції, культура, звички, релігія, основні мотиви до праці в суспільстві тощо.

Отже, одним із головних чинників пропозиції на ринку праці є чисельність населення. Все населення країни можна поділити на дві групи: інституціональне та неінституціональне населення (рис. 15.1).

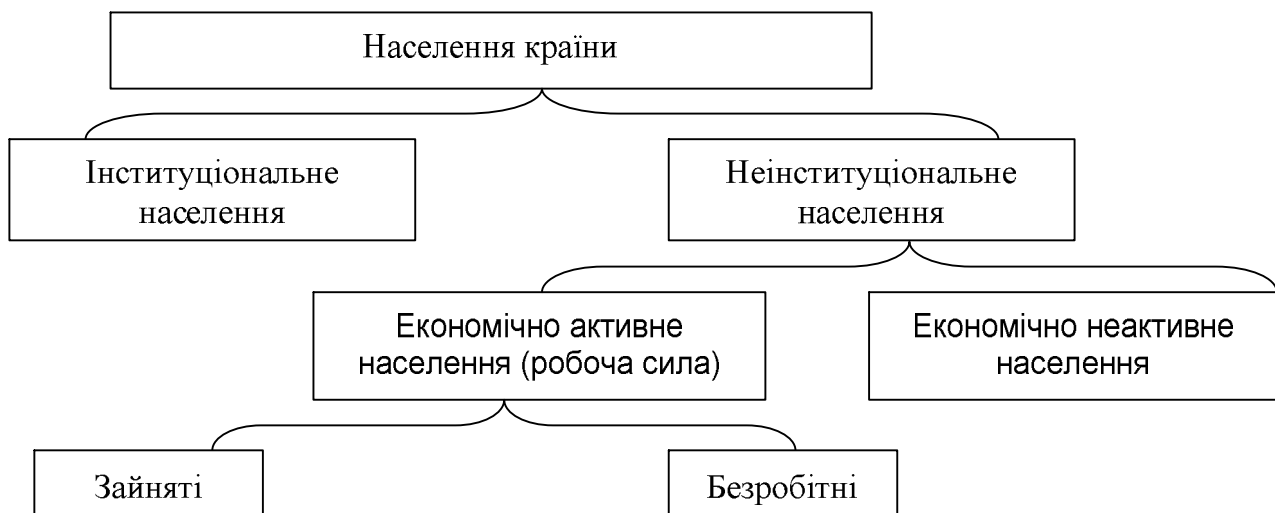

Рисунок 15.1 – Класифікація населення за рівнем економічної активності

Інституціональне населення об'єднує осіб, що не досягли працездатного віку (в Україні – 16 років), та тих, що вийшли на пенсію за віком (жінки у віці 55 років і старші, чоловіки – 60 років і старші) або на пільгових умовах, знаходяться в тривалій ізоляції, інваліди I та II груп та інші групи населення, що різних причин не можуть працювати. Варто зазначити, що до інституціонального населення не відносяться ті особи, що могли б не працювати з зазначених вище причин, але мають роботу, що приносить їм дохід, тобто відносяться до категорії зайнятих.

Працездатні та дієздатні особи, тобто ті, що не увійшли до складу інституціонального населення, формують *неінституціональне населення*, яке, зі свого боку, також можна розбити на дві групи: економічно активне та економічно неактивне. *Економічно неактивне населення* об'єднує осіб, які не відносяться до групи інституціонального та не працюють, не шукають роботу, не готові її розпочати. *Економічно активне населення* включає осіб, що бажають працювати, як тих, хто має роботу (зайнятих), так і тих, що зараз роботи не мають, але шукають її та готові до неї приступити (безробітних).

Для розрахунку рівня економічної активності (\hat{R}) використовують формулу:

$$\hat{R} = \frac{R}{H} * 100 \%, \quad (15.5)$$

де R – чисельність економічно активного населення (робочої сили);

H – загальна чисельність населення.

Відповідно до методології Міжнародної організації праці (МОП), групу економічно активного населення складають особи обох статей віком 15–70 років, які протягом певного періоду забезпечують пропозицію робочої сили для виробництва товарів та послуг, тобто зайняті економічною діяльністю, яка приносить дохід (зайняті), та безробітні. А рівень економічної активності визначається як відсоткове відношення кількості економічно активного населення до всього населення у віці 15–70 років.

Чисельність економічно активного населення відповідає чисельності робочої сили.

До зайнятих відносяться особи, що працюють повний або неповний робочий день чи тиждень, а також самозайнятих (підприємців, людей вільних професій та членів виробничих кооперативів).

За методологією МОП, зайнятими є особи у віці 15–70 років, які:

- працювали впродовж обстежуваного тижня хоча б одну годину за наймом за винагороду в грошовому чи натуральному вигляді, індивідуально (самостійно), в окремих громадян або на власному (сімейному) підприємстві;
- працювали безкоштовно на підприємстві, у бізнесі, що належить будь-кому з членів домогосподарства, або в особистому селянському господарстві з метою реалізації продукції, виробленої внаслідок цієї діяльності;
- особи, які були тимчасово відсутні на роботі, тобто формально мали робоче місце, власне підприємство (бізнес), але не працювали впродовж певного періоду з обставин, які від них особисто не залежать.

Щодо визначення статусу безробітного, то варто зазначити, що з цього питання в Україні вирізняють два підходи. Наприклад, за визначенням МОП, безробітною є особа у віці 15–70 років, яка:

- не працює за грошову винагороду;
- докладає активних зусиль задля пошуку роботи: шукає роботу за наймом або докладає зусиль до організації власної справи;
- упродовж найближчих двох тижнів була готова розпочати роботу, тобто почати працювати за наймом або на власному підприємстві з метою отримання оплати або доходу.

До категорії безробітних за методологією МОП також відносять осіб, які мають розпочати роботу протягом найближчих двох тижнів; знайшли роботу, чекають відповіді; зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу; навчаються за направленням служби зайнятості.

Відповідно до Закону України «Про зайнятість» безробітними вважаються особи, що відповідають усім таким характеристиками:

- знаходяться у працездатному віці (жінки у віці 16–55 років, чоловіки – 16–60 років);

- з причин, які від них не залежать, не мають заробітку (трудового доходу) через відсутність відповідної роботи;
- дійсно шукають роботу та готові її розпочати;
- зареєстровані у державній службі зайнятості.

Починаючи з 2006 р., безробітними згідно з чинним законодавством визнаються також інваліди, які не досягли пенсійного віку, не працюють та зареєстровані як такі, що шукають роботу.

Сьогодні органи державної статистики, оцінюючи рівень безробіття в країні, застосовують обидва підходи і надають статистичну інформацію відповідно до кожного з них.

Однією з функцій ринку праці є врівноваження попиту та пропозиції робочої сили. Однак на практиці практично ніколи не встановлюється точна якісна та кількісна тотожність між наявними трудовими ресурсами та потребою в них. Диспропорції на ринку праці можуть набувати таких форм:

- залишаються незайняті робочі місця через неможливість знайти робітника необхідної кваліфікації, соціального статусу, досвіду роботи тощо;
- частина економічно активного населення не може знайти роботу відповідно до власних вимог оплати праці, графіку роботи, службових обов'язків тощо. У результаті виникає проблема безробіття.

Безробіття – соціально-економічне явище, що проявляється у відставанні попиту на робочу силу від її пропозиції, тобто у незайнятості частини економічно активного населення.

Для аналізу безробіття використовують такі показники:

А. Рівень безробіття, який у загальному вигляді розраховується за формулою

$$\hat{F} = \frac{F}{R} * 100 \% = \frac{F}{L + F} * 100 \% \quad (15.5)$$

де R – чисельність економічно активного населення (робочої сили);

L – чисельність зайнятих;

F – чисельність безробітних.

Сьогодні органи державної статистики розраховують рівень безробіття за двома підходами:

1. Відповідно до методології МОП рівень безробіття визначається як відсоткове відношення кількості безробітних віком 15–70 років до економічно активного населення (робочої сили) зазначеного віку.

2. Відповідно до законодавства України рівень зареєстрованого безробіття визначається як відсоткове відношення кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до середньорічної кількості населення працездатного віку (жінки у віці 16–55 років, чоловіки – 16–60 років).

Варто зазначити, що значення рівня безробіття, розраховане першим методом, є вищим за відповідне значення, отримане за допомогою другого метода.

Б. Тривалість безробіття – середній термін, протягом якого особи перебувають у статусі безробітних.

Показники рівня та тривалості безробіття розраховують як для населення

країни загалом, так і для його окремих статевих, вікових, професійних груп або у розрізі регіонів.

Відповідно до поглядів вчених до причин безробіття відносять:

- на думку Т. Мальтуса (XIX ст.), темпи зростання населення перевищують темпи зростання кількості засобів існування, тобто перевищують темпи зростання обсягів виробництва, а це призводить до появи надлишкового населення;

- К. Маркс (XIX ст.) вважає, що розвиток виробничих сил, нагромадження капіталу, збільшення органічної будови капіталу призводять до витіснення найманих працівників машинами;

- за теорією А. Літу, відсутність досконалої конкуренції на ринку праці призводить до підвищення цін на працю, що, зі свого боку, обумовлює скорочення попиту на неї, отже, зумовлює безробіття;

- Дж. М. Кейнс причиною багатьох економічних проблем вважає відставання сукупного попиту від сукупної пропозиції, що викликає зменшення обсягів виробництва, отже, і збільшення безробіття;

- науково-технічний прогрес викликає структурні зрушення в економіці: появу нових галузей та звуження або зникнення старих. Це стає причиною невідповідності якісних характеристик попиту і пропозиції робочої сили, отже, викликає безробіття серед людей застарілих професій;

- сезонність виробництва у окремих галузях (сільському господарстві, будівництві, туризмі) зумовлює сезонне безробіття серед робітників, зайнятих цими видами економічної діяльності;

- економічна політика уряду із встановлення мінімального рівня заробітної плати викликають збільшення витрат виробництва, тобто зниження сукупної пропозиції і збільшення безробіття.

Існує декілька видів безробіття, які можна класифікувати за різними ознаками:

I. За співвідношенням кількості безробітних та кількості робочих місць:

- а) *абсолютне* – спостерігається, коли загалом в національній економіці пропозиція робочої сили перевищує попит на неї;

- б) *відносне* – наявне, коли в межах національної економіки попит і пропозиція праці врівноважені, але в одних галузях або регіонах спостерігається надлишок робочої сили, а в інших – нестача.

II. За залежністю від волі працівників:

- а) *добровільне* – виникає, якщо працівник звільняється за власним бажанням з причин низької заробітної плати, незадовільних умов роботи тощо;

- б) *вимушене* – виникає не з бажання працівника, ініціатором звільнення виступає адміністрація фірм.

III. За відкритістю прояву:

- а) *відкрите* – проявляється як наявність економічно активного населення, яке не має роботи, яка б приносила їм дохід;

- б) *приховане* – проявляється як неповне використання робочої сили, зі свого боку, поділяється на види:

– вимушена неповна зайнятість – коли робітник працює неповний робочий день, тиждень або місяць, рік (якщо з ініціативи адміністрації надаються відпустки за рахунок робітника);

– кваліфікаційне безробіття – коли робітник виконує функції, які не відповідають його рівню майстерності, розряду, спеціальності;

– функціональне безробіття – коли працівник присутній на роботі, але не виконує своїх службових обов’язків з причини відсутності роботи.

IV. За тривалістю: тимчасове, тривале та сезонне безробіття.

V. За причиною виникнення: фрикційне, структурне та циклічне безробіття.

Фрикційне безробіття, на відміну від структурного та циклічного, пов’язане не з відсутністю робочих місць для робітників певної кваліфікації та досвіду роботи. Основною його причиною є намагання робітника знайти кращі для себе умови роботи (більш високу заробітну плату, більш зручний графік роботи, кращий клімат у робочому колективі тощо). Фрикційне безробіття об’єднує також осіб, що шукають роботу вперше, та осіб, що втратили роботу внаслідок закриття або зменшення масштабів діяльності фірм (якщо такі зміни викликані чинниками випадкового характеру).

Головною ознакою фрикційного безробіття є його нетривалість, адже фрикційне безробіття передбачає наявність потрібних робочих місць. Для того, щоб робітник знайшов місце роботи, йому не потрібні перепідготовка або перекваліфікація. Необхідний лише час, щоб він відшукав бажані умови праці.

Таким чином, фрикційне безробіття є не тільки неминучим (воно існувало навіть за умов планової економіки), а й навіть бажаним явищем. Адже воно, з одного боку, сприяє більш раціональному використанню робочої сили, а, з іншого боку, підвищує соціальний захист та рівень життя робітників, змушуючи роботодавців створювати належні умови та забезпечувати гідну оплату праці.

У межах фрикційного безробіття виділяють *безробіття очікувань* та *спекулятивне безробіття*. Безробіття очікувань наявне, якщо особа припиняє чинні трудові відносини заради нових з більш високою оплатою праці, до яких можна приступити лише через певний час. Спекулятивне безробіття виникає, якщо за умов зниження реальної заробітної плати працівники тимчасово відмовляються від роботи, сподіваючись на підвищення рівня оплати праці в майбутньому.

Структурне безробіття пов’язане із галузевими та територіальними зрушеннями в економіці: за одними видами діяльності обсяги виробництва знижуються, за іншими, навпаки – зростають, одні галузі зникають, інші – з’являються, одні регіони розвиваються випереджальними темпами порівняно з іншими. У результаті подібних структурних перетворень змінюється попит на окремі професії в певних регіонах країни, що викликає тимчасову нерівновагу на ринку праці. Таким чином, виникає надлишок робітників одних професій та нестача робітників інших професій або спостерігається регіональний дисбаланс попиту та пропозиції на ринку праці. У таких умовах, щоб відшукати нове місце роботи, працівник має або змінити професію, або переїхати в регіон, де існує потреба у робітниках відповідної кваліфікації.

Варто також зазначити, що на відміну від фрикційного безробіття, структурне безробіття має вимушений характер. Йому часто чинять опір профспілки. Воно є тривалішим за фрикційне і має значні негативні соціальні наслідки, про які мова піде пізніше.

Але з економічного погляду структурне безробіття є явищем не тільки неминучим, але й бажаним, адже воно сприяє раціональному використанню робочої сили, формуванню структури ринку праці відповідно до сучасних потреб виробництва, розвитку інноваційних виробництв, подальшому НТП, задоволенню більш розвинених потреб суспільства.

Циклічне безробіття пов'язане з циклічними коливаннями економіки, воно виникає в період економічного спаду, продовжує своє існування в період депресії та зменшується на фазах поживлення та підйому. Відставання сукупного попиту від сукупної пропозиції зумовлює економічний спад, який проявляється у зменшенні обсягів виробництва та банкрутстві фірм, що, зі свого боку, спричиняє до зменшення потреби у трудових ресурсах, тобто вивільнення працівників. Тому циклічне безробіття часто називають безробіттям, пов'язаним із дефіцитом попиту. Циклічне безробіття найчастіше є тривалішим за фрикційне, але коротшим за структурне. Воно є вимушеним, має значні негативні як економічні, так і соціальні наслідки.

Виділяють також *інституціональне* безробіття, яке зумовлене діяльністю державних інститутів на ринку праці. Зокрема причинами інституціонального безробіття є:

- високі соціальні виплати у зв'язку з безробіттям, з одного боку, сприяють зниженню пропозиції праці (люди відмовляються працювати, обираючи життя за рахунок соціальних виплат), з іншого, дозволяють більш довгий час шукати гідну роботу, що сприяє підвищенню рівня безробіття;
- висока мінімальна заробітна плата викликає збільшення витрат виробництва, зменшення сукупної пропозиції, зниження обсягів виробництва і, як наслідок, збільшення безробіття;
- недостатньо якісна робота служб зайнятості, коли безробітні не отримують належної інформації про наявні вакантні місця;
- високі прогресивні ставки оподаткування доходів зменшують стимули підвищення зайнятості працівників, адже за таких умов, чим вищі доходи, тим більша їхня частка вилучається державою і менша залишається робітникам. Отже, додаткова зайнятість приносить все менший дохід.

Виділяють і інші види безробіття, зокрема: *технологічне* (пов'язане з тим, що впровадження нової автоматизованої техніки дозволяє значно скоротити потребу в живій робочій силі); *регіональне* (безробіття, що спостерігається в окремих регіонах країни); *молодіжне* (серед молоді) тощо.

15.4 Наслідки безробіття. Взаємозв'язок інфляції і безробіття. Крива Філіпса. Державна політика зайнятості

Одним з головних завдань економічної політики держави є підтримання інфляції на низькому рівні. Проте це суперечить іншому завданню – зниженню

безробіття. Виділяють три основних підходи до зазначеної проблеми: кейнсіанський з використанням кривої Філіпса; з позицій теорії адаптивних очікувань; з позицій теорії раціональних очікувань.

А. Філіпс узагальнив статистику по Великобританії з кінця XIX ст. до середини XX ст. Після узагальнення був зроблений висновок: між динамікою безробіття і зміною цін існує зворотна залежність. Цей висновок ілюструє кейнсіанський погляд на стимулювання економічного зростання і скорочення безробіття. Помірна інфляція шляхом додаткової грошової емісії є стимулом підвищення сукупного попиту, пропозиції, зайнятості. Ранній варіант кривої Філіпса відображав обернену залежність між номінальною зарплатою та безробіттям. Але з часом її стали використовувати для визначення співвідношення між інфляцією і безробіттям. Крива Філіпса становит спадну лінію.

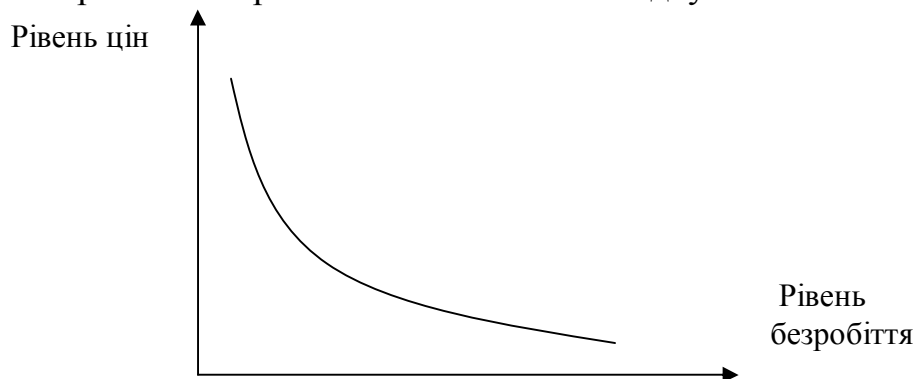
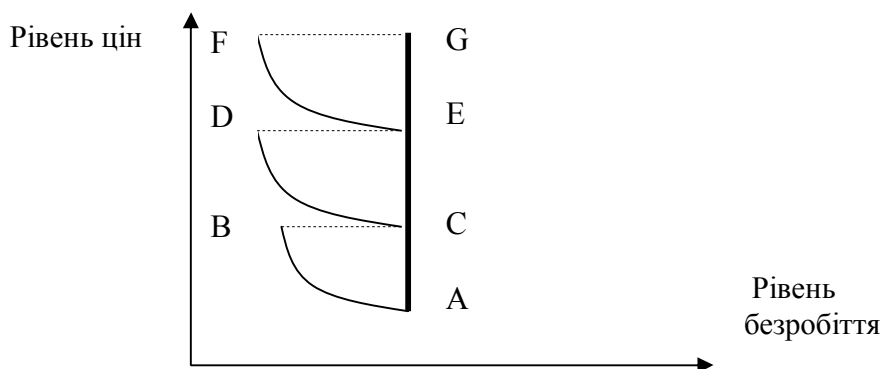

Рисунок 15.2 – Крива Філіпса

Спираючись на криву Філіпса, уряд може в короткостроковому періоді робити вибір між інфляцією і безробіттям. Цього він може досягти за допомогою заходів, які здатні впливати на циклічне безробіття. Наприклад, якщо уряд стимулюватиме сукупний попит, то безробіття зменшується. Проте ціною його зниження є прискорення інфляції. Якщо уряд стримуватиме сукупний попит, то безробіття зростатиме, що уповільнить інфляцію. Разом із тим окремо були визначені інфляція попиту, яка залежить від циклічного безробіття, інфляція витрат, що спричиняється збуреннями сукупної пропозиції, та інфляційні очікування.

Компромісний вибір між інфляцією і безробіттям існує лише в короткостроковому періоді. У довгостроковому можливість такого вибору зникає. Це пояснюється тим, що тільки у короткостроковому періоді фактичний рівень цін може відхилятися від їхнього очікуваного рівня під впливом неочікуваних коливань сукупного попиту. У довгостроковому періоді цінові очікування пристосовуються до динаміки фактичних цін, а рівень номінальної зарплати – до очікуваного рівня цін. Унаслідок цього рівень безробіття повертається до стартової позначки за більш високих цін. За таких умов, згідно з теорією довгострокової сукупної пропозиції, її крива набуває вигляд вертикальної лінії ACEG, що починається в точці потенційного ВВП. Це означає, що в довгостроковому періоді крива Філіпса перетворюється у

вертикальну лінію Фелпса за ім'ям американського економіста, лауреата Нобелівської премії Едвіна Фелпса.

Риунок 15.3 – Крива Фелпса

Теорія адаптивних очікувань вважає інфляційні стимули і криву Філіпса ефективною тільки в короткостроковому періоді, у довгостроковому ж періоді безробіття все рівно зростає за вже більших цін.

Теорії раціональних очікувань заперечує і короткостроковий, і довгостроковий ефекти інфляційного стимулювання зайнятості, тобто додаткова грошова емісія є передумовою інфляції, за якої раціонально діючі суб'єкти заздалегідь не будуть стимулювати зайнятість, тобто скорочувати безробіття.

Тема 16 Макроекономічна політика у відкритій економіці

План

- 16.1 Сутність, основні форми та механізм зовнішньоекономічної діяльності.
- 16.2 Поняття і структура платіжного балансу.
- 16.3 Валютний курс та його види.
- 16.4 Валютно-фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності.

16.1 Сутність, основні форми та механізм зовнішньоекономічної діяльності

Сучасна економіка має відкритий характер, тому макроекономічні аспекти її функціонування спираються як на висновки попередніх глав, так і на специфічні зовнішньоекономічні чинники.

Зовнішньоекономічна діяльність (ЗЕД) – це сукупність економічних відносин резидентів і нерезидентів країни у таких основних формах:

- торгівля кінцевими товарами, зокрема, послугами;
- рух чинників виробництва (капіталу, робочої сили, природних ресурсів, інформації, технологій);
- спільна виробнича, торговельна, науково-технічна та інша діяльність;
- валютно-фінансові й кредитні відносини;
- міжнародна економічна інтеграція;

- членство в міжнародних організаціях;
- спільні зусилля з розв'язання глобальних проблем людства.

Усі види зовнішньоекономічної діяльності можна поєднати в дві великі групи: зовнішню торгівлю і міжнародні фінансові операції.

Сучасні теорії зовнішньої торгівлі спираються на принцип порівняльних переваг, вперше сформульований Д. Рікардо: за умов постійності витрат перевагу в експорті товарів мають суб'єкти ЗЕД країн з відносно нижчими витратами на одиницю продукції. Разом із тим власник відносної (порівняльної, альтернативної) переваги має абсолютно спеціалізуватися на виробництві й збуті переважного товару, що у підсумку міжнародного обміну збільшує споживання обох товарів у торгуючих країнах.

Зовнішньоторговельна політика – це діяльність держави щодо визначення цілей та інструментів їхнього досягнення у сфері зовнішньої торгівлі.

Відомі два типи зовнішньоторговельної політики держави:

- фритредерство (вільна торгівля) з перевагою ринкових механізмів саморегулювання і мінімальним втручанням держави;
- протекціонізм, тобто захист внутрішнього ринку від іноземної конкуренції засобами стимулювання національного експорту і обмежень імпорту.

Інструменти державного регулювання зовнішньої торгівлі підрозділяються на прямі (адміністративні) й непрямі, тарифні й нетарифні.

Тарифні інструменти пов'язані з надбавками до товарів експорту, імпорту або транзиту за допомогою мита.

Нетарифні інструменти прямо не змінюють ціни, але впливають побічно на обсяги торговельних потоків (квоти, ліцензії, добровільні обмеження, технічні бар'єри, пов'язані з екологічними, санітарно-гігієнічними й іншими обмеженнями тощо).

Механізм міжнародних фінансових операцій охоплює операції з отримання позик і надання кредитів, операцій з купівлі-продажу реальних і фінансових активів. Перелічені операції породжують відповідні витрати або надходження валюти.

Статистичним звітом зовнішньоекономічної діяльності країни виступає платіжний баланс. Він порівнює річні фактичні платежі, що отримує держава з-за кордону, і платежі, що сплачує певна держава своїм іноземним партнерам. Різниця між надходженнями і переказами за кордон має назву сальдо платіжного балансу.

Сальдо платіжного балансу може мати три види стану:

- нульове (збалансоване) при збігу надходжень і переказів за кордон;
- позитивне при перевазі зовнішніх надходжень;
- негативне (від'ємне) при перевищенні зовнішніх переказів.

Стандартний платіжний баланс має два розділи:

1. Рахунки поточних операцій, зокрема:

- а) торговельний баланс, тобто різниця між експортом та імпортом товарів, що дозволяє розрізняти нульове, позитивне і від'ємне сальдо балансу;
- б) баланс послуг;

- в) баланс доходів;
- г) баланс соціальних трансфертів.

2. Рахунки операцій з капіталом і фінансові операції (баланс капітальних трансфертів, інвестиції, резервні активи).

Якщо платіжний баланс спирається на щорічні дані, то розрахунковий баланс додає до платіжного цифри вимог і зобов'язань країни за попередні роки.

Для подолання дефіциту платіжного балансу використовують іноземні запозичення, золотовалютні резерви, заходи валютно-фінансової політики. Проте найбільш надійним кроком є збалансований розвиток національної економіки.

Крім двох розділів, платіжний баланс включає також окрему статтю під назвою «Помилки й упущення». Рівновага платіжного балансу забезпечується тоді, коли сальдо рахунка поточних операцій дорівнює з протилежним знаком сальдо рахунка капітальних операцій з урахуванням сальдо статті «Помилки й упущення».

Платіжний баланс підрозділяється на автономний і загальний з різницею в цифрах статті «Резервні активи», розпорядження яким є винятково прерогативою центрального банку. Тому загальний баланс завжди є рівноважним. Якщо є загроза дефіциту, то для його усунення завдяки продажу валютних резервів центральний банк збільшує сальдо статті і загалом сальдо рахунка капітальних операцій. Якщо баланс складається з профіцитом, то завдяки купівлі валютних резервів центральний банк зменшує сальдо статті «Резервні активи» і відповідно сальдо рахунка капітальних операцій.

16.2 Поняття і структура платіжного балансу

Зовнішньоекономічні операції, опосередковані грошовими потоками, статистично групуються у платіжний баланс країни. У загальному значенні платіжний баланс – це співвідношення між надходженнями в країну і платежами, які країна здійснює за кордон протягом певного часу. Він є систематичним звітом про всі економічні операції між країною та іншими країнами, всебічно вимірює потоки товарів, послуг та капіталу між країною та рештою світу.

Отже, платіжний баланс – це систематизований запис підсумків усіх економічних угод між резидентами конкретної країни (домогосподарствами, підприємствами та урядом) та іншим світом за певний період часу (звичайно за рік).

Резидентом вважається будь-яка особа, що мешкає у певній країні більше одного року незалежного від її громадянства. Макроекономічне призначення платіжного балансу полягає у відображенні стану міжнародних економічних відносин певної країни з її закордонними партнерами. Він надає кількісну (грошову) і якісну (структурну) характеристику зовнішньоекономічної діяльності країни, її участі у світовому господарстві. Певним чином цей документ є відображенням кредитно-грошової, валютної, бюджетно-

податкової, зовнішньоторговельної політики і управління державною заборгованістю. Економічними угодами можуть бути будь-які обміни вартості. Це може бути передача права власності на товар, надання економічної послуги, або право власності на активи, що переходять від резидента певної країни до резидента іншої країни. Будь-яка угода має дві сторони і реалізується у платіжному балансі подвійним записом. За своєю структурою платіжний баланс включає статті кредиту і дебету. Експорт є статтею кредиту, оскільки забезпечує країну додатковою іноземною валютою, тоді як імпорт – дебету.

У платіжному балансі підсумок за статтями кредиту і дебету повинен бути кількісно зрівноважений, тобто загальна сума кредиту повинна дорівнювати загальній сумі дебету. Співвідношення між надходженнями з-за кордону платежів і здійсненими країною платежами за кордон характеризує стан платіжного балансу. Різниця між закордонними надходженнями і видатками утворює сальдо платіжного балансу. Воно може бути активним, якщо надходження країни від здійснення всіх зовнішніх операцій перевищують видатки. Якщо ж навпаки, то країна має справу з від'ємним сальдо або дефіцитом. Найвідомішою класифікацією статей платіжного балансу на сучасному етапі є та, що використовується Міжнародним валютним фондом. Ця організація оприлюднила міжнародний стандарт під назвою «Керівництво з платіжного балансу». МВФ публікує платіжні баланси за двома схемами: агрегований і більш детальний. Затверджена МВФ система класифікацій статей платіжного балансу використовується всіма країнами – членами Фонду як основа національних методів класифікації та передбачає наявність таких основних розділів: балансу поточних операцій; балансу руху капіталу і фінансових ресурсів; помилок та упушень; балансу руху резервів. Схема платіжного балансу наведена в таблиці 16.1. Розглянемо її складові.

I. Рахунок поточних операцій (зокрема, торговельний баланс) включає: а) валютні надходження від експорту товарів і валютні витрати, пов'язані з імпортом товарів; б) доходи і витрати, пов'язані з наданням різноманітних послуг; в) отримання і виплати відсотків та дивідендів від закордонних інвестицій; г) поточні трансферти (грошові перекази в країну та за її межі, іноземна допомога країнам, що розвиваються, витрати на утримання дипломатичного корпусу).

З наведеного вище бачимо, що торговельний баланс є частиною платіжного балансу і відображає співвідношення між експортом та імпортом товарів держави. Підсумовуючи статті поточного рахунку, отримуємо баланс рахунка поточних операцій. Баланс за поточними операціями майже ідентичний до чистого експорту, який використовується при вимірюванні національного обсягу виробництва. Рух капіталу відображається на рахунку капітальних операцій і наявний, наприклад, коли пенсійний фонд США купує державні цінні папери України або коли українець купує акції британської корпорації.

II. Рахунок капітальних операцій відтворює приплив та відтік капіталів як тривалого, так і короткострокового характеру. До тривалих операцій відносять купівлю-продаж цінних паперів, надання та погашення довгострокових

кредитів, прями й портфельні інвестиції. Короткостроковий капітал зазвичай складають високоліквідні кошти, насамперед поточні рахунки іноземців у певній країні та казначейські векселі. Рахунок капітальних операцій *має дві частини*: а) рахунок операцій з капіталом; б) фінансовий рахунок. Поточний рахунок і рахунок капітальних операцій пов'язані між собою, а саме: у рахунку поточних операцій відображується вартість реальних потоків, а в рахунку капітальних операцій – обсяги фінансових потоків. Якщо між реальними і фінансовими потоками виникає дисбаланс, то він усувається за допомогою рахунка капітальних операцій.

III. Помилки та упущення показує статистичне розходження (суму незареєстрованих операцій та коштів). Додаючи всі статті руху капіталу до статистичних розходжень отримують чистий надлишок.

IV. Баланс руху резервів показує операції, пов'язані зі зміною «офіційних» резервів, які має у своєму розпорядженні країна, а також зі зміною зобов'язань країни перед іноземними банками.

Таблиця 16.1 – Схема платіжного балансу

	Надходження (+) валюти в країну (кредитові статті)	Платежі (-) країни за кордон (дебетові статті)
1	2	3
I. Рахунок поточних операцій		
а. Товари	Експорт	Імпорт
1.1. Послуги (транспортні, фінансові та інші)	Надані резидентами	Отримані від резидентів
1.2. Отримання від закордонних інвестицій	Зароблені резидентами і ті, що надійшли з-за кордону від нерезидентів	Оплачені резидентами, переказані за кордон на користь нерезидентів
1.3. Поточні трансферти	Отримані від нерезидентів	Переказані резидентами
II. Рахунок капітальних операцій		
2.1. Рахунок операцій з капіталом		
2.1.1. Капітальні трансферти (передача права власності на основний капітал)	Отримані від резидентів	Переказані резидентами
2.1.2. Придбання /реалізація не фінансових активів (землі, інтелектуальної власності та ін.)	Реалізація активів	Придбання активів
2.2. Фінансовий рахунок		
2.2.1. Прямі інвестиції резидентів (вкладення в акціонерний капітал, реінвестований прибуток)	Сальдо переказу (-) вітчизняного капіталу за кордон та його повернення (+) в країну	
2.2.2. Прямі інвестиції нерезидентів в економіку країни	Сальдо припливу (+) іноземного капіталу в країну і його відтоку (-) з країни	
2.2.3. Портфельні інвестиції резидентів	Чистий приплив (+) або відтік (-) валюти (різниця між сумами, отриманими резидентами від продажу цінних паперів емітентів – нерезидентів, і сумами, витраченими резидентами на придбання цінних паперів емітентів – нерезидентів)	

Продовження таблиці 16.1

1	2	3
2.2.4. Портфельні інвестиції нерезидентів	Чистий приплив (+) або відтік (-) валюти (різниця між сумами, отриманими від нерезидентів за придбані ними цінні папери емітентів – резидентів, і сумами, витраченими емітентами – резидентами на викуп своїх цінних паперів у нерезидентів)	
2.2.5. Інші інвестиції	Зобов’язання (отримані кредити і позики) Активи (надані кредити і позики)	
III. Помилки і упушення		
Загальний баланс (сума ст.. I, II, III) додатний або від’ємний		
IV. Резерви та пов’язані з ними статті		
4.1. Резервні активи		
4.2. Кредити МВФ		
4.3. Надзвичайне фінансування		

Резервні активи – це високоліквідні фінансові активи, що знаходяться під контролем НБУ і можуть використовуватися для регулювання платіжного балансу та здійснення інтервенцій на валютному ринку, а відтак і для впливу на зовнішньоекономічні відносини з іншими країнами.

У випадку дефіциту або профіциту платіжного балансу кажуть про неповний платіжний баланс. Ним охоплюються поточний рахунок і рахунок капітальних операцій, але з нього виключається стаття «Резервні активи». Неповний баланс називають балансом автономних операцій. Мається на увазі те, що такі операції здійснюються суб'єктами приватної економіки без участі держави. Операції, що здійснюються державою і пов'язані з резервними активами, називаються неавтономними. Платіжний баланс може бути дефіцитним або профіцитним за умов невірноваженості балансу автономних операцій. Дисбаланс можна усунути за рахунок неавтономних операцій з резервними активами. Як вже було зазначено, останні контролюються НБУ. Від'ємне або додатне сальдо балансу автономних операцій нейтралізується додатним або від'ємним сальдо статті «Резервні активи».

Вирівнювання (врівноваження) платіжного балансу виражається формулою:

$$\text{СПБ} = \text{СПО} + \text{СКО} + \text{СПУ}, \quad (16.1)$$

де СПБ – сальдо платіжного балансу;

СПО – сальдо поточних операцій;

СКО – сальдо капітальних операцій;

СПУ – сальдо помилок і упушень.

Балансування у спрощеному вигляді записується так: СПО = - СКО. Наприклад, від'ємне сальдо торгівельних операцій, тобто перевищення імпорту над експортом, врівноважується додатним СКО через зростання резервних активів в країні шляхом залучення іноземних ресурсів.

У макроекономіці статті платіжного балансу дозволяють встановити рівновагу на ринку інвестицій і заощаджень (IS), у цьому випадку необхідний запис:

$$S + (T - C_g) - (I + I_g) = X_n, \quad G = C_g + I_g, \quad (16.2)$$

де T – доходи бюджету (податкові надходження);

I_g – державні інвестиції;

C_g – державне споживання;

$(T - C_g)$ – державні заощадження;

S – приватні заощадження;

I – національні інвестиції.

Незважаючи на уніфікацію та стандартизацію методик складання платіжних балансів, вони відрізняються у різних країнах (промислово розвинутих та тих, що розвиваються) під впливом багатьох факторів.

Серед них найпоширенішими є такі:

- нерівномірність соціально-економічного розвитку країн та міжнародна конкуренція;
- циклічні коливання економіки;
- рівні відсоткових ставок;
- обсяги державних військових витрат;
- посилення міжнародної фінансової взаємозалежності країн;
- структурні зміни у сфері міжнародної торгівлі;
- валютно-фінансові чинники;
- інфляційні коливання та ін.

Складання платіжного балансу України має певні особливості. Спочатку наведемо коротку історичну довідку. До 1993 року статистика міжнародних операцій України була представлена лише торговельним балансом, балансом фінансових ресурсів та валютним планом країни. Постановою Кабінету міністрів та Національного банку від 17 вересня 1993 року на Національний банк було покладено відповідальність за складання узагальненого платіжного балансу України, а також було розроблено концепцію побудови банківської та грошово-кредитної статистики і статистики платіжного балансу, затверджену Постановою Правління Національного банку України № 101 від 20 травня 1994 року. У Концепції зазначено, що розробка і складання платіжного балансу ґрунтується на єдиній методології відповідно до стандартної класифікації компонентів і структури зведеної інформації. За формою складання платіжний баланс України визначається як зведений статистичний звіт (за певний період часу) про здійснення міжнародних операцій українських резидентів з резидентами інших країн світу.

Інформаційна база платіжного балансу України не відрізняється від інших країн. Джерела інформаційної бази такі: дані банківської системи про надходження платежів з-за кордону і здійснення платежів за кордон (фінансові операції з нерезидентами); інформація про пересування товарних потоків через митний кордон України; статистична звітність експертів та імпортерів продукції, інвесторів та одержувачів іноземних інвестицій тощо. МВФ отримує платіжний баланс України з 1994 р., а з квітня 1996 р. до сьогодні

щоквартально видається збірник «Платіжний баланс України», у якому публікуються дані платіжного балансу країни, аналітичні матеріали щодо розвитку зовнішнього сектору економіки та впливу поточної економічної політики на його стан. Проілюструємо схему платіжного балансу. Таким чином, в платіжному балансі відображається стан національної економіки та її місце в системі світогосподарських зв'язків. Ця інформація необхідна для вибору і формування грошової та бюджетно-податкової політики, адекватної соціально-економічним та політичним умовам кожної конкретної країни. Крім того, стан платіжного балансу істотно впливає на валютне становище країни.

16.3 Валютний курс та його види

У міжнародній торгівлі використовуються різні національні валюти. У відповідних співвідношеннях вони за певних умов здатні обмінюватися одна на іншу на валютному ринку.

Валютний курс – це співвідношення обміну двох грошових одиниць або ціна грошової одиниці однієї країни виражена в грошових одиницях інших країн.

Необхідність визначення валютного курсу зумовлена потребами в обміні іноземних валют на національну при експорті та імпорті товарів і послуг, надходженні капіталів та їхньому переведенні за кордон, наданні міжнародних кредитів, переказі грошових доходів тощо. Процес визначення ціни валюти, тобто валютного курсу, називається валютним котируванням. Розрізняють два способи котирування валюти:

- пряме;
- обернене котирування;
- крос – котирування.

В Україні як в переважній більшості країн світу, використовується пряме котирування. Крос-котирування – це вираження однієї іноземної валюти в іншій через послідовне співставлення з курсом національної валюти. Особливим варіантом визначення валютного курсу вважається концепція паритету купівельної спроможності (ПКС). Згідно з нею валютний курс залежить лише від співвідношення між внутрішніми та іноземними цінами на товари та послуги. В основі зазначеної концепції ПКС лежить закон єдиної ціни, за яким ціна товару на ринках різних країн, обчислена у спільній валюті, є однаковою.

Зовнішньоекономічна діяльність країни залежить від застосування системи валютних курсів. Розрізняють такі основні системи валютних курсів:

- гнучкі (плаваючі);
- фіксовані.

Гнучкі (плаваючі) валютні курси – це система, за якої курси обміну національних валют визначаються співвідношенням попиту і пропозиції на валютному ринку. Вільне коливання валютних курсів під впливом змін в попиті і пропозиції іноземної валюти й автоматичне коригування на цій основі дефіцитів і активів платіжного балансу розглядається як головна перевага

системи гнучких або плаваючих курсів. Існує декілька режимів плаваючих валютних курсів:

1. Незалежне «плавання» – коли курс встановлюється на основі попиту і пропозиції на національні валюти з мінімальним втручанням центральних банків.

2. Кероване «плавання» – коли курс встановлюється на основі попиту і пропозиції, але з більшим втручанням центральних банків.

3. Спільне «плавання». Його використовують країни Європейського союзу, які мають два валютні режими: один – для операцій всередині ЄЕС, а інший – для відносин з не членами ЄЕС.

Фіксовані валютні курси – це система, за якої валютний курс фіксується, а його зміни під впливом коливання попиту і пропозиції усуваються проведенням державою стабілізаційних заходів.

Держава визначає межі так званого валютного коридору і зобов'язується його забезпечувати шляхом валютних інтервенцій, тобто купуючи або продаючи іноземну валюту центральним банком на валютному ринку.

Система фіксованих валютних курсів зменшує ризик і невизначеність міжнародної торгівельної, кредитної та інвестиційної діяльності, сприяє її розширенню.

Проте переваги розглянутих вище систем валютних курсів не є абсолютними, вони реалізуються в межах певних умов.

За формами валютні курси бувають:

– Номінальний курс (E_n), тобто величина курсу, що склалася фактично.

– Реальний курс (E_r), виражений формулою:

$$E_r = E_n \times (C_i / C_n), \quad (16.3)$$

де E_r – реальний курс;

E_n – номінальний курс;

C_i – ціна товарів за кордоном;

C_n – національна ціна.

– Номінальний ефективний валютний курс.

– Реальний ефективний валютний курс.

Реальний валютний курс як поняття має два тлумачення. По-перше, це коефіцієнт, який показує відношення іноземних цін до внутрішніх цін, обчислених у спільній валюті. По-друге, це пропорція, у якій іноземні товари обмінюються на вітчизняні товари. Чим нижче реальний валютний курс, тим більшим є попит на вітчизняний експорт і нижчим попит на імпорт.

Двостороннім валютним курсом називають валютний курс, що показує пропорцію, у якій вартість національної валюти оцінюється через одну іноземну валюту.

Багатосторонній валютний курс характеризується індексом національної валюти, обчисленого у вигляді середньозваженої величини на основі індексів двосторонніх курсів валют головних торгівельних партнерів конкретної країни за певний період.

Потрібно зауважити, що частка валюти кожного торгівельного партнера у кошику іноземних валют визначається часткою його у зовнішньому товарообігу певної країни.

Використання валютного курсу як важеля управління зовнішньоекономічною діяльністю пов'язане з його важливими функціями:

- порівняння національних цін на товари, послуги, робочу силу з відповідними цінами інших країн та світовими цінами;
- порівняння витрат виробництва, продуктивності праці, торговельних і платіжних балансів тощо;
- певний перерозподіл національного доходу між країнами, що здійснюють зовнішньоекономічну діяльність.

Існують такі форми державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності:

- Прямі (адміністративні), зокрема заборони та обмеження.
- Непрямі, зокрема режим валютного курсу, девальвація і ревальвація національної валюти з фіксованим курсом, валютні інтервенції Центрального банку країни.

Валютний курс вагомо впливає на зовнішньоекономічну діяльність країни, на вибір структури виробництва і споживання, на конкурентоспроможність товарів і послуг на світовому ринку та темпи економічного зростання.

Занижений валютний курс – це офіційний курс, установлений нижче паритетного.

Занижений курс валюти порівняно з його купівельною спроможністю призводить до зниження внутрішніх цін країни нижче від світових. Це дає змогу експортерам товарів продавати їх нижче світових цін, розширювати експорт товарів та послуг і за тих самих світових цін отримувати при обміні іноземної валюти більше національної валюти, а отже, й розширювати обсяги виробництва. Водночас занижений валютний курс сприяє припливу капіталу, стає вигідніше його реінвестувати і невигідно його вивозити. Але одночасно зниження курсу національної валюти здорожує імпорт, тому що для одержання цієї ж суми у своїй валюті іноземні експортери змушені підвищити ціни, що стимулює зростання цін у країні, скорочення ввозу товарів. Таким чином, занижений валютний курс спричиняє подорожчання ввезення товарів та імпорт інфляції, збільшує зовнішні борги в іноземній валюті й скорочує їх у національній валюті. Тому такий валютний курс з погляду еквівалентності міжнародного економічного обміну має негативні наслідки для країни, оскільки вона змушена більше вивозити на одиницю імпорту товарів та послуг. Це означає, що країни з нижчою продуктивністю, інтенсивністю та складністю праці, гіршою якістю товарів і послуг змушені утримуватися на зовнішніх ринках завдяки зниженню експортних цін відносно національних витрат виробництва. Завищений курс національної валюти – це офіційний курс, установлений на рівні вище паритетного курсу. Завищений валютний курс призводить до підвищення внутрішніх цін вище від світових, до зниження конкурентоспроможності товарів і послуг й ефективності експорту (його

скороченню та зниженню прибутковості). Відбувається здешевлення імпорту товарів і послуг, зростання його ефективності, що може призвести до скорочення національного виробництва. Крім цього, відбувається вплив капіталу та зменшується реінвестування прибутків від іноземних капіталовкладень.

Завищений валютний курс вигідний для тих країн, у яких відносно невелика частка створених товарів і послуг експортується на зовнішній ринок і суттєво не впливає на внутрішню економіку.

Багато країн маніпулюють валютними курсами для розв'язання власних проблем, як у сфері економічного розвитку, так й у сфері захисту від валютного ризику. Маніпулювання містить у собі низку заходів – від штучного зниження, або навпаки, завищення курсів національних валют, використання тарифів і ліцензій і до використання механізму валютної інтервенції.

Розрив зовнішнього і внутрішнього знецінення валюти, тобто динаміка його курсу і купівельної спроможності, має важливе значення для зовнішньої торгівлі. Якщо внутрішнє інфляційне знецінювання грошей випереджає зниження курсу валюти, то за інших рівних умов заохочується імпорт товарів з метою їхнього продажу на внутрішньому ринку за високими цінами. Якщо зовнішнє знецінювання валюти випереджає внутрішнє, яке пов'язане з інфляцією, тоді виникають умови для валютного демпінгу – масового експорту товарів за цінами нижче середньосвітових, пов'язаного з відставанням падіння купівельної спроможності грошей від зниження їхнього валютного курсу, з метою витиснення конкурентів на зовнішніх ринках.

Для валютного демпінгу характерним є:

1) експортер, купуючи товари на внутрішньому ринку за цінами, що підвищилися під впливом інфляції, продає їх на зовнішньому ринку за більш стійку валюту за цінами нижче середньосвітових;

2) джерелом зниження експортних цін слугує курсова різниця, що виникає під час обміну вирученої більш стійкої іноземної валюти на знецінену національну;

3) вивіз товарів у масовому масштабі забезпечує надприбуток експортерів.

Демпінгова ціна може бути нижче собівартості товару. Однак експортерам не вигідна занадто занижена ціна, тому що може виникнути конкуренція з національними товарами в результаті їхнього реекспорту іноземними контрагентами.

Валютний демпінг як різновид товарного демпінгу, відрізняється від нього, хоча їх поєднує загальна риса – експорт товарів за низькими цінами. Але якщо при товарному демпінгу різниця між внутрішніми й експортними цінами погашається переважно завдяки державному бюджету, то при валютному – завдяки експортній премії (курсовій різниці). Валютний демпінг уперше став практикуватися в період світової економічної кризи 1929–1933 р. Його безпосередньою передумовою була нерівномірність розвитку світової валютної кризи. Великобританія, Німеччина, Японія, США використовували зниження курсу своїх валют для демпінгу товарів.

Валютний демпінг загострює протиріччя між країнами, порушує їхні традиційні економічні зв'язки, підсилює конкуренцію. У країні, що здійснює валютний демпінг, збільшуються прибутки експортерів, а життєвий рівень населення знижується внаслідок зростання внутрішніх цін. У країні, що є об'єктом демпінгу, ускладнюється розвиток галузей економіки, що не витримує конкуренції з дешевими іноземними товарами, підсилюється безробіття.

У 1967 р. на конференції Генеральної угоди про тарифи і торгівлю (ГАТТ) був прийнятий міжнародний Антидемпінговий кодекс, що передбачає спеціальні санкції при застосуванні демпінгу, включаючи валютний.

Іноді встановлюються різні режими валютних курсів для різних учасників валютного ринку залежно від проведених операцій: комерційних чи фінансових. Найчастіше по комерційних операціях застосовується офіційний валютний курс, а по операціях, зв'язаних з рухом капіталу, – ринковий. Курс по комерційним операціям зазвичай є заниженим. Спочатку для країн, що штучно зменшили курс власної валюти, спостерігається пожвавлення економіки, викликане підвищенням конкурентноздатності експорту. Однак далі нарастають обмеження внутрішньогалузевого і міжгалузевого перерозподілу ресурсів, велика частина національного доходу спрямовується у сферу виробництва шляхом зменшення в ньому частки споживання, що призводить до підвищення рівня споживчих цін у країні, завдяки якому відбувається погіршення рівня життя населення. Негативно на зміну пропорцій національної економіки може вплинути і штучна підтримка постійного валютного курсу, рівень якого значно розходиться з паритетним, приводячи до закріплення односторонньої орієнтації в розвитку окремих галузей економіки.

Зовнішньоекономічні зв'язки України як незалежної держави необхідно реалізувати в повному обсязі виходячи з потреб і можливостей національної економіки, а також завдань зовнішньої політики України (зовнішня торгівля, участь у міжнародному поділі праці, будівництво об'єктів за кордоном силами України й через співробітництво з іншими країнами і т. ін.).

Водночас держава має посилити контроль за зовнішньою торгівлею з метою підвищення ефективності експорту й імпорту.

Суворому державному регулюванню підлягає порядок перевезення та транспортування, зокрема транзитних вантажів, зокрема експортних, а також перекачування водних ресурсів, нафти, газу і передача електроенергії. Дедалі більшого значення набуває такий спосіб стримування міжнародної торгівлі, як встановлення державою квот на імпорт товарів. Запровадження ліцензування дає змогу обмежити обсяги імпорту.

Дуже важливим практичним завданням держави є створення обґрунтованої гнучкої системи тарифного регулювання імпорту, яка виконувала б триєдині функції:

- раціоналізацію імпорту;
- регулювання конкуренції;
- забезпечення інтересів бюджету.

Для цього уряд має визначати, які життєво важливі галузі економіки потрібно захистити, у яких галузях іноземна конкуренція має бути регульована

та в яких сферах економіки необхідно створити режим повної відкритості для підвищення конкурентоспроможності вітчизняного виробника.

16.4 Валютно-фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності

Велика кількість форм і видів зовнішньоекономічної діяльності та наявність певних ризиків для учасників міжнародних економічних відносин зумовили необхідність розробки відповідного валютно-фінансового механізму, що забезпечує ефективність міжнародних економічних операцій для обох сторін зовнішньоекономічної угоди.

Валютно-фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності – це комплекс спеціально розроблених і законодавчо закріплених форм і методів створення та використання валютно-фінансових ресурсів у сфері зовнішньоекономічної діяльності для забезпечення економічного і соціального розвитку країни й потреб громадян і визначає кінцевий результат всієї світової господарської системи.

Дійсно, формування фондів фінансових ресурсів за допомогою зовнішньоекономічної діяльності та використання їх для задоволення загальнодержавних та загальносвітових потреб, а також потреб підприємницьких структур і населення, здійснюються на підставі відповідних нормативних актів.

Валютно-фінансовий механізм має важливе значення, оскільки виконує функцію управління валютно-фінансовими відносинами учасників зовнішньоекономічної діяльності через валютно-фінансові важелі за допомогою валютно-фінансових методів. Кількісна і якісна характеристика ефективності валютно-фінансового механізму зовнішньоекономічної діяльності визначається обсягом валютних і фінансових ресурсів, що надійшли в країну зовні та витрачених на відповідних рівнях господарського управління, а також технологією їх зосередження в країні та витрачання.

Крім цього, валютно-фінансовий механізм стимулює приплив іноземного капіталу, забезпечує міжнародні розрахунки між учасниками зовнішньоекономічної діяльності, валютні і фінансові операції, формування та використання валютних і фінансових ресурсів, визначає світову ціну, ставку позичкового відсотка, валютний курс, за допомогою відповідних важелів і методів сприяє інноваційно-інвестиційній діяльності, розвитку національної та світової економіки. Наприклад, держава, надаючи з бюджету експортні субсидії підприємствам, тим самим стимулює експорт їх товарів і надає можливість продавати їх за кордоном за низькими цінами.

Варто зазначити, що валютно-фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності працює ефективно лише за умови функціонування всіх складових елементів його структури, за допомогою яких держава спрямовує економічний і соціальний розвиток. Елементи структури валютно-фінансового механізму наведені в таблиці 16.2.

Таблиця 16.2 – Структура валютно-фінансового механізму зовнішньоекономічної діяльності

Структура валютно-фінансового механізму зовнішньоекономічної діяльності		
– Валютно-фінансові відносини	– Валютно-фінансові важелі	– Валютно-фінансові методи
Формування та використання валютних ресурсів	Світова ціна	Валютна політика
Інноваційно-інвестиційна діяльність	Ставка позичкового відсотка	Валютний демпінг
Міжнародні платежі (розрахунки)	Валютний курс	Валютні стабілізаційні фонди
Валютні операції	Прибуток (доход)	Валютні фінансові резерви
Кредитування	Дивіденди	Валютний паритет
Оподаткування	Оплата праці	Валютні умови контракту
Страхування	Податки	Валютно-фінансовий облік
	Податкові пільги	Валютно-фінансовий аналіз
	Санкції	Валютно-фінансове планування
		Валютно-фінансове регулювання
		Валютно-фінансовий контроль
Нормативно-правове та інформаційно-методичне забезпечення		

Таким чином, основними елементами, що складають структуру валютно-фінансового механізму, виступають – валютно-фінансові відносини, валютно-фінансові важелі, валютно-фінансові методи, правове, нормативне, та інформаційно-методичне забезпечення, які, зі свого боку, мають відповідні складові елементи (інструменти):

1. Валютно-фінансові відносини включають формування та використання валютно-фінансових ресурсів, інноваційно-інвестиційну діяльність, міжнародні платежі (розрахунки), валютні операції, кредитування, оподаткування, страхування.

2. Валютно-фінансові важелі включають світову ціну, ставку позичкового відсотка, валютний курс, прибуток (доход), дивіденди, оплату праці, податки, пільги та санкції.

3. Валютно-фінансові методи включають валютно-фінансову політику, валютний демпінг, валютні стабілізаційні фонди, валютно-фінансові резерви, валютний паритет, валютні умови контракту, валютно-фінансовий облік, аналіз, планування, регулювання та валютно-фінансовий контроль.

4. Нормативно-правове та інформаційно-методичне забезпечення валютно-фінансового механізму зовнішньоекономічної діяльності включає національні й міжнародні нормативно-правові акти, традиції, звичаї, зовнішню й внутрішню інформацію та методичне забезпечення.

5. Звідси вдосконалення валютно-фінансового механізму зовнішньоекономічної діяльності займає важливе місце у макроекономічних дослідженнях.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базилевич В. Д. Макроекономіка : підручник / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич, Л. О. Баластрик. – Київ : Знання, 2004. – 851 с.
2. Воробйов Є. М. Економічна теорія в питаннях та відповідях / Є. М. Воробйов. – Харків : РИФ, 2002. – 640 с.
3. Економічна теорія : навч. посібник / В. П. Решетило, Г. В. Стадник, Н. В. Можайкіна та ін. ; за заг. ред. В. П. Решетило ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2014. – 290 с.
4. Економічна теорія. Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 9-те вид., перероблене і доповнене. – Київ : Знання, 2014. – 710 с.
5. Канцір І. А. Макро- мікроекономіка : від теорії до практики : навч. посібник / І. А. Канцір, О. І. Кліпкова, Л. В. Іванець. – Львів : Новий Світ-2000, 2012. – 443 с.
6. Козак Ю. Г. Міжнародна економіка : в питаннях та відповідях : навч. посібник / Ю. Г. Козак, В. В. Ковалевський, К. І. Ржепішевський. – Київ : Центр навчальної літератури, 2014. – 676 с.
7. Косік А. Ф. Мікроекономіка : навч. посібник / А. Ф. Косік, Г. Е. Гронтковська. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Київ : ЦУЛ, 2008. – 438 с.
8. Макконнелл К. Р. Економікс: пер. с англ. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – М. : Инфра-М, 2013. – 826 с.
9. Макроекономіка : навч. посібник / за заг. ред. В. П. Решетило ; – Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – [2-ге вид., доповнене]. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – 224 с.
10. Міжнародна економіка : підручник / А. П. Румянцев, Г. Н. Климко, В. В. Рокоча та ін. ; За ред. А. П. Румянцева. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ : Знання, 2012. – 449 с.
11. Мікроекономіка : підручник / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич, А. І. Ігнатюк, С. В. Слухай ; за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид. перероб. і доп. – Київ : Знання, 2008. – 679 с.
12. Мікроекономіка. Тренінг-курс : навч. посібник / [В. П. Решетило, А. Є. Ачкасов, І. А. Островський, С. Б. Тимофієва] ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – 2-ге вид., випр. і доп. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. – 265 с.
13. Світова економіка : підручник / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, О. І. Рогащ та ін. – Київ : Либідь, 2017. – 640 с.
14. Савченко А. Г. Макроекономіка : підручник / А. Г. Савченко. – 2-ге вид., без змін. – Київ : КНЕУ, 2007. – 448 с.
15. Філіпенко А. С. Міжнародні економічні відносини. Історія / А. С. Філіпенко. – Київ : Либідь, 2006. – 292 с.

Навчальне видання

РЕШЕТИЛО Валентина Петрівна,
ФЕДОТОВА Юлія Володимирівна

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ (ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ. МАКРОЕКОНОМІКА)

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів I курсу денної та заочної форм навчання
спеціальності 073 – Менеджмент)*

Відповідальний за випуск *М. С. Наумов*

Редактор О. В. Михаленко

Комп'ютерне верстання *Є. Г. Панова*

План 2019, поз. 116Л

Підп. до друку 02.06.2021. Формат 60 × 84/16.
Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 8,5
Тираж 50 пр. Зам. №.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: office@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017.